Апошнія і першыя

Рэквіем

...Сёння мы проста гаворым: «Была вайна». І больш ні слова, бо няма ў нас вакабул, каб хоць на хвіліну ўзнавіць яе, хоць на адну хвіліну. І мы зноў проста гаворым: «Так, так, гэта было». Таму што ўсё астатняе — балбатня, няма ж вакабул для яе, няма рыфмы і рытму, гэтак жа, як няма ні оды, ні драмы, ні псіхалагічнага рамана, якія б умясцілі яе, не лопнулі б ад яе крывава-чырвонага рыку...

Вольфганг Борхерт

Я хацеў бы, каб гэта быў сон. Але гэта не сон. Не, не сон...

. . . .

...У той дзень нешта вельмі рана прыгналі з пашы кароў. Яшчэ нават не схавалася за лес сонца. Вялізнае, барвова-чырвонае, яно вісела даволі высока над стромкімі вяршалінамі далёкага Шапчынскага бору, нібы прыглядалася, выбірала месца, дзе лацвей сесці. І калі каровы, падымаючы клубы пылу, брылі,ківаліся па вуліцы, то чамусьці ўсё рыкалі і ані не заходзілі ў двары. Стаялі як укопаныя ля нахлашч парасчынятых варот і рыкалі.

— Му-у! Му-у! — раз-пораз то там, то тут разлягаліся па вёсцы жаласлівыя рыкі.

Каб як-небудзь заманіць карову ў двор, мая маці вынесла з хаты ражку лушпаек. Але гэты раз не памаглі і яны — наша Дунька, такая ласая на якія б то ні было прысмакі, цяпер, выцягнуўшы шыю, стаяла перад самаю ражкаю і, здавалася, нічога не бачыла, не чула — рыкала.

— О божачка мой! — заўздыхала, забедавала маці.— Хаця б пажару якога не было... Кажуць жа, зноў немцы на сёлах злосць сваю спаганяюць... Доўгі Мох спалілі...

І не прамовіла больш ні слова. Узяла са штыкецінь даёнку і, як толькі нам нарэшце ўдалося ледзь не сілаю ўвапхнуць Дуньку ў двор і я зачыніў вароты, паплялася ўслед за кароваю ў хлеў...

Калі праз нейкі час маці выйшла з хлява, я не пазнаў яе — такая яна раптам зрабілася сумная, зажураная. Моўчкі прашлэмала ў раскошных, не аб назе бацькавых апорках міма мяне ў сенцы, моўчкі адчыніла хату, моўчкі паставіла на стол даёнку. І пакуль цадзіла малако, разлівала яго ў вялікія паліваныя гладышкі, ужо ні на хвіліну не спускала з мяне вачэй — усё

глядзела і глядзела, бы развіталася, бы ўсё роўна ведала, што бачыць мяне апошні раз. Потым сказала ціха і нейк нязвыкла:

— Ясік, сыночак, ці не занёс бы ты сёння цётцы Лісавеце малако?

— Як, цяперака? — недаўменна паціснуў я плячыма.

— Ага,— кіўнула галавою маці.— Пераначуеш тамака, у цёткі, у Замошках, а ўранні і дадому прыбяжыш...

У тым, што маці прасіла мяне занесці малака сваёй роднай сястры, якая перад вайною выйшла замуж і перабралася жыць у Замошкі, не было нічога мадзіўнага. З таго дня, як у Лісаветы нарадзіўся маленькі Уладзік, я часцяком насіў ёй малако. Але звычайна рабіў гэта ўранні, зрэдку ў абед. А каб бегчы ў Замошкі ўвечары, ды яшчэ там начаваць — не, такога ні разу не было.

Я не хацеў сыходзіць нанач з дому і доўга ўпіраўся, аднекваўся, казаў, што я і так набегаўся за дзень, у мяне, маўляў, смыляць ногі і вельмі баліць плячо,— яго я намуляў на тым тыдні, калі цягалі ўдваіх з маткаю з лесу сушняк на дровы,— але маці не адступалася ад свайго, не дабрэла, а ўгаворвала і ўгаворвала, каб я пайшоў да цёткі Лісаветы менавіта сёння, увечары, і каб там астаўся начаваць.

— Усё адно, сынок,— ледзь не прасіла яна мяне,— малако трэба занесці. Занясеш сёння — заўтра будзеш вольны. Можам нават у лес з табою схадзіць, суніц пашукаем... Паспелі яны ўжо, надоечы сама бачыла, як Хведарава Каця паўнюткую кузеньку з Шапчынскага бору несла...

Кажуць, матчына сэрца заўсёды чуе бяду, якая б яна, тая бяда, ні была. Можа, і сэрца маёй маці чула тое няшчасце, што навісла над нашаю вёскаю, над усімі тымі, хто ў ёй жыў. Але што гэта за няшчасце, маці, пэўна, не ведала, а таму, можа, гэтак і ўгаворвала мяне, каб я ішоў у Замошкі, разважыўшы, мусіць, па-свойму, па-жаночы, што калі я астануся разам з ёю ў вёсцы і, не дай бог, прыедуць немцы нас паліць, дык мы загінем абое. А будзем начаваць у розных вёсках, то нехта выжыве, не загіне... Хто ведае, можа, нічога такога яна і не думала. Проста паслала мяне ў Замошкі, каб быў я заўтра вольны, каб і праўда льга было схадзіць нам удваіх у лес па ягады...

Як бы там ні было, я, хоць і неахвотна, але ўзяў са стала ачэпленую канаплянаю аборкаю гладышку, поўную, да беражкоў, малака, выйшаў з хаты і, у чым стаяў, паволі паклыпаў разораю цераз поле на сцежку, што вяла ў Замошкі. І пакуль не ўвайшоў у лес, усё азіраўся і бачыў маці — яна стаяла ў гародзе, ля хлява, глядзела на мяне і, калі я паварочваўся да яе, махала мне рукою... І я думаў, чаму яна не ідзе ў двор, чаму стаіць на гародзе і махае мне рукою. Гэтак жа яна ніколі яшчэ нікуды мяне не праводзіла. Другі раз, бывала, як выпраўляе з дому, з хаты не выйдзе. А то ўсё стаіць і стаіць, усё махае і махае рукою...

Замошкі — самая блізкая ад нашае Рудні вёска. Нават могілкі ў нас агульныя — адразу ж за Лысаю гарою, на пагорку, у старым панурым хвойніку. Паўз могілкі, звіваючыся і пятляючы, бяжыць і дарога ў Замошкі — шырокая, пыльная на полі і цесная, змрочная ў лесе. Але па гэтай дарозе ўлетку мала хто ходзіць. Часцей за ўсё кожны браўся на сцежку, што праставала цераз мох, ці, як казалі ў нас, на брады. Гэта набагата бліжэй. Перабег поле, мінуў мох, балота, а там, за дубнячком, глядзі — і тая выспа, да якой туліліся сваімі нізкімі, пляскатымі стрэхамі Замошкі. Праўда, увосень, калі разнягоджвалася, лілі па тыдні, а то і па два дажджы, ці вясною, як раставаў снег, па гэтай сцежцы не вельмі пройдзеш. Куды ні ступі — вада і вада. Не ратавалі і кладкі, што ляжалі скрозь узбоч сцежкі. Але вада ніколі доўга не бавілася ў балоце і мхах, сплывала ў Віць, якая працякала мо ўсяго кіламетраў за пяць ад тутэйшых мясцін. І толькі дзе-нідзе ў брадах ды ў глухіх, багністых выгарах вада гніла, плеснела праз усё лета, на радасць, між іншым, жабам і шматлікаму гарластаму балотнаму птаству...

За тыя весну і лета, што насіў я цётцы Лісавеце ў Замошкі малако, я так вывучыў сцежку, што мог ісці па ёй нават заплюшчыўшы вочы. І нідзе б не спатыкнуўся, нідзе б з яе не збіўся, нідзе не замачыў бы ног. Я ведаў, праз колькі крокаў і куды паверне сцежка, бо неаднойчы, вяртаючыся дадому, каб не доўжылася, мераў, колькі крокаў ад павароту да павароту, ведаў, дзе які брод і ці ёсць у ім вада, і загадзя абыходзіў на кладкі. Больш таго: я ведаў усе дуплы ў дрэвах, што стаялі ўзбоч сцежкі, ведаў усе птушыныя гнёзды ў прыдарожных кустах. І часта, ідучы ў Замошкі, збоч-

ваў на лес, каб паглядзець, дзе, у якім дупле ці гняздзе ўжо вывеліся птушаняты, дзе яны паабрасталі пер'ем, а дзе набраліся сіл і паляцелі...

Але ў той ціхі чэрвеньскі надвячорак мне было не да птушыных гнёздаў. Я ішоў па сцежцы, а ў вачах стаяла маці. Чаму яна выправіла мяне сёння нанач з дому?.. Чаму не ўважыла, не паслухала — я ж так не хацеў ісці ў Замошкі, так прасіўся?.. І чаму яна гэтак сумна, з журбою глядзела на мяне, як цадзіла малако, чаму гэтак доўга не ішла з гарода, а ўсё стаяла і стаяла, махала і махала рукой?..

Думкі гэтыя не пакінулі мяне і ў Замошках, калі я, аддаўшы цётцы Лісавеце малако, ляжаў у яе ў хаце на пасцелі. Наадварот, яны мучылі, наганялі жуду і страх. Я ўспамінаў, як не хацелі заходзіць у двары каровы, як яны раз-пораз рыкалі на ўсю вуліцу... І незразумелая, няўцямная трывога ўсё больш і больш агартала мяне...

«Няўжо маці здагадваецца пра нешта, што мае здарыцца сёння ўночы ў нашай вёсцы? А можа, чула пра што, ды не сказала?..»

Усплывалі ў памяці словы пра пажар, што былі сарваліся так, нібы між іншым, з языка ў маці, калі мы заганялі з ёю ў двор Дуньку, пра тое, што немцы пачалі спаганяць злосць на сёлах, што яны спалілі ўжо Доўгі Мох, і ў думках я зноў і зноў вяртаўся ў сваю вёску...

Не помню, спаў я ці так і не замгнуў вачэй,— чэрвеньская ноч балазе кароткая, калі яна праляцела, я і не заўважыў. Але як толькі павіднела, ледзь-ледзь пасвятлелі вокны, я ціхенька ссунуўся з лаўкі, дзе мне паслала ўчора прыцемкам цётка пасцель, на пальчыках пакраўся да дзвярэй, асцярожна прачыніў іх і вышмыгнуў на двор.

Цётчына хата стаяла пры самым лесе. Старэнькая, нізенькая, яна ціснулася чаратовай страхою да зямлі, нібыта ўсімі сіламі трымалася за яе, каб не ўпасці, праліпець яшчэ хоць які год, пакуль гаспадары скончаць новую хату, што жаўцела смалістым зрубам цераз паплавец з расцяробу. За расцяробам, на пагорку, відна была і сама вёска — забудаваная нешырокая вуліца ўздоўж Віці, што млява выгіналася ў купчастых лазняках і як бы аблямоўвала густою зялянінаю з трох бакоў вёску. Частыя, невысокія платы; хаты, крытыя найбольш саломай і дранкаю; вузкія, сівыя ад расы загоны поля; сады; стромыя, настаўбурчаныя ў неба жураўлі калодзежаў... І ўсюды, над усім гэтым — лёгкі ранішні

туманок, што, як дым, расплыўся і павіс у паветры. У дрогкім сутонні ўсё яшчэ спала, ніщто не асмельвалася парушаць чуйнай перадсвітальнай дрымоты і сну. Толькі ў нечым двары ля самай ракі гаўкаў сабака. Гаўкаў моцна, заядла, аж захліпаўся.

Сцежачкаю, што перасякала наўскось цётчын гарод, па бульбе, якая адразу ж абдала зябкім холадам расы мае босыя ногі, я дайшоў да той сцежкі, што праставала лесам на мох у нашую вёску, і тут нечакана спыніўся. Далёкае і як бы прыглушанае гурчанне матораў даляцела да маіх вушэй. Я прыслухаўся — гурчанне ішло з дарогі, што вяла міма могілак у нашу вёску. Яно не змаўкала, а расло, набліжалася, ад яго ўжо стугнела, калацілася зямля. Мінула яшчэ хвілін колькі, і я ўбачыў, як з дубнячку, што зелянеў у лагчыне, вырвалася на поле купка матацыклістаў. За ёю паказаліся — адзін-два-тры-чатыры,— ліхаманкава лічыў я,— грузавікі, поўныя нямецкіх салдат... Потым пачалі выкатвацца цёмна-зялёныя, тупарылыя, запыленыя танкеткі...

Не даязджаючы мо з паўкіламетра да вёскі, грузавікі спыніліся. Пачулася кароткая, гарластая каманда, і ў той жа момант немцы пачалі адзін за адным выкульвацца з кузаваў. Трымаючы перад сабою напагатове аўтаматы, яны, усе рослыя, дужыя, у накінутых наапашкі жоўта-зялёных і мышастых плашчах, у касках, насунутых на самыя вочы, рассыпаліся ланцужком па полі — пабеглі ўслед за танкеткамі, якія параўняліся ўжо з грузавікамі, акружаць вёску.

Сабака забрахаў яшчэ больш адчайна. Ён ужо екатаў, выў, бы яго хто рваў зубамі.

Грымнуў стрэл, і сабака змоўк...

«Што немцам тут трэба, у Замошках? Навошта яны акружаюць вёску?..»

Прыгнуўшыся, я з усіх ног прыпусціў у лес...

Ужо адбегшыся за дубняк, я падумаў, што мне не варта было так спяшацца, а трэба было пастаяць хоць трохі на полі, паглядзець, што будуць рабіць у Замошках немцы... Можа, нават вярнуцца назад, пабудзіць цётку Лісавету... Крыкнуць ёй, каб яна ўцякала разам са мною і Уладзікам у лес, каб схавалася дзе, перачакала, пакуль не паедуць з вёскі немцы.

Але нейкая сіла не давала мне спыняцца, гнала і гнала далей і далей. Я не тое што вяртацца — азірацца баяўся назад. «Немцы маглі бачыць мяне, калі я стаяў на полі... Яшчэ падумаюць, што пабег да партызанаў,

каб папярэдзіць, сказаць, хто ў вёсцы... І кінуцца ўслед за мною, даганяць...»

О, я добра ведаў, як немцы баяцца партызанаў. Калі аднаго разу ўзімку некуды ехалі праз нашу вёску і заначавалі, то нікога нават па пільнай патрэбе за хлеў не пускалі — прымушалі рабіць усё ў іх на вачах, пасярод двара — няйнакш, думалі, што калі чалавек выйдзе за хлеў, то абавязкова ўцячэ ў лес, да партызанаў... Дзед наш не паслухаўся быў таго загаду, дык яго ў халодную камору замкнулі і не выпускалі, аж пакуль не паехалі з вёскі... А дзядзьку Хведара, што жыў ля калгасных гародаў, і зусім забілі. Ён вяртаўся ўночы з уюноў і не ведаў, што ў вёсцы немцы. Дый адкуль яму было ведаць, ён жа цэлы дзень сек лёд на Віці, каб паставіць каробачкі. А як змерклася, павалокся дадому. Немцы схапілі яго ля самай хаты і застрэлілі. Не паглядзелі, што ў Хведара аж пяцёра дзяцей... Не, лепей не пападацца на вочы немцам, праваты свае ім не дакажаш.

За балотам я трохі супакоіўся, пайшоў памалу.

«Можа, нічога страшнага і не будзе ў Замошках? Прыехалі немцы?.. Ну, дык і што?.. Прыехалі і паедуць. Ператрасуць, напалохаюць людзей, як было гэта ўжо неаднойчы, і паедуць куды ім трэба. Не канечне ж ім некага страляць, забіваць...»

І тут жа сумеўся: што гэта я? Яшчэ ж не было такога, каб немцы, прыехаўшы ў вёску, так і паехалі, нікога не застрэлілі... Кожны раз, як наведваліся, абавязкова некага забівалі... То старога яўрэя Іцку, што хаваўся з самай акупацыі па хлявах і пясочніках, то старасту Мікіту, на якога нехта данёс, што па начах да яго ў хату прыходзяць партызаны, то цётку Тэклю — яе злавілі з шасцю кулідкамі хлеба, калі яна несла іх у мяшку некаму ў лес... А то аднаго разу прыехалі, сагналі да клуба сем'і тых, хто да вайны хадзіў у сельсавецкім і калгасным начальстве, пасадзілі на машыны і некуды павезлі... Гаварылі пасля, быццам усіх, каго тады ўзялі, назаўтра пастралялі ля мястэчка, у хвойніку...

«Не, трэба спяшацца хутчэй дадому,— прыйшло мне ў галаву.— Расказаць, што немцы акружылі Замошкі, што яны маюцца нешта там рабіць. І, пакуль не позна, ратавацца, уцякаць з маці ў лес...»

Я зноў пабег...

Заняты сваімі думкамі, я не чуў, як спадала, квола шлёпаючы па лісці, у той досвітак раса з дрэваў, як абуджаліся і пачыналі крычаць, славячы прыход новага дня, птушкі; не бачыў, як святлела, барвовела на ўсходзе неба, як яно з кожнай хвілінай шырэла, гнала прэч начныя суцінкі і моракі, як спагадзя з-за цёмнай сцяны лесу, нібы з-за вялізнай крутой гары, вырвалася раптам аднекуль на волю сонца і, пераліваючыся, асыпаючы ўсё навокал вострымі, зыркімі промнямі, паплыло над зямлёю, панесла ўсяму жывому цяпло і радасць.

Я спыніўся, аслеплены сонцам, толькі на ўзлеску, перад полем. Лёгкі ранішні ветрык калыхаў загоны жыта, што падступала да самай сцежкі, і яно льснілася, выгіналася і роўна, вусцішна гуло, шумела сівым, яшчэ неналітым коласам. З лугавін і пералогаў рэдзенькім дымком поўз, хаваўся ад сонца бліжэй да кустоў малочна-белы, па-летняму палахлівы, амаль празрысты туман. І адусюль, аглушаючы цудадзейную, гаючую цішыню раніцы, у неба рваліся песні, песні бязмежнай хвалы і крылатай птушынай весялосці.

Вёска ляжала ў лагчыне. Акружаная з усіх бакоў цесным вянком лесу, яна бязладна збілася саламянымі стрэхамі і пачарнелымі платамі ў кучу, нібыта ёй не хапала месца, і амаль не відна была з густой зяляніны рослага вішняку і яблынь. Толькі плавіліся, залаціліся ў праменнях сонца вокны ды кучаравіўся над комінамі дым.

Але мне і не трэба было бачыць хат, я добра ведаў і так, дзе чыя стаіць і хто ў ёй жыве. Вось па правую руку, з краю, ля альса, паўз які нешырокаю доўгаю палосаю цягнуўся некалі аж да лесу калгасны гарод, горбіцца хата дзядзькі Хведара, таго Хведара, якога застрэлілі немцы, калі ён вяртаўся ўночы з уюноў. Цяпер у гэтай хаце жыве яго жонка Паўліна з дзецьмі — Мішкам, Кацяй, Галяй, Надзяй, маленькім Петрыкам... Побач з Хведаравай хатай яшчэ летась чырванела бляшаным верхам хата, у якой жыў са сваёй сям’ёй Сахрон, чалавек, да якога ўся вёска, як у нас казалі, прытыкала вочы, бо быў Сахрон майстра на ўсе рукі — ён мог зляпіць печ і грубку, падбіць чаравікі, пашыць боты, выштукаваць раму, пашкліць вокны. І ўсё, за што б ён ні браўся, выходзіла ў яго аднолькава прыгожа і моцна, навек. Сахронаву хату раскідалі немцы, зрабілі з яе масток цераз грэблю пасля таго, як партызаны неяк напрадвесні аблілі газай і спалілі той, што быў пасланы даўней, пры калгасах... А там і

пайшлі двары, хаты — кульгавага Максіма, Тэклі, якую забілі немцы, старое Уласіхі, Радзівонава, Астапава, Пятрова... Наша хата ў самай сярэдзіне, там, дзе вёска як бы згінаецца і дзе адзін канец яе паварочвае на поле, да Лысай гары... Сваю хату я пазнаю ўсюды, як бы далёка ні адышоўся ад дому, пазнаю па ліпе, што стаіць у нашым двары. Такой высокай і кашлатай ліпы ні ў кога няма ў Рудні. Пазырыўся быў на яе, калі прыйшлі немцы, паліцай Гуртавенка, наневашта яна вельмі ж трэба была яму. Прыйшоў з пілою, сякераю да нас у двор, хацеў спляжыць. Але зрабіць гэта не даў дзед, матчын бацька, што жыў пры нас, у адной хаце. Як ляжаў ён на печы ў палатняніках і кужэльнай сарочцы, босы, так і выбег з хаты, хаця на полі яшчэ дзе-нідзе бялеў лапінкамі снег і зямля пасля зімы не адагрэлася, халодная была. Стаў ля камля і сказаў Гуртавенку: «Ты садзіў яе, што пляжыць прыйшоў? Перш пасадзі, душагуб, хай вырасце, а тады ўжо і пляж, каб цябе нячыстая спляжыла... Сваю. А мае не чапай... Засяку!..» І падняў над галавою калун, які ляжаў тут жа, на дрывотні, на падхваце, і якім мы калолі дровы... Гуртавенка, на што ўжо кальвін, а не захацеў звязвацца з дзедам, пайшоў з двара. Толькі, як зачыняў за сабой весніцы, плюнуў пад ногі ды, заікаючыся, працадзіў скрозь зубы: «Усё аддно ссяк-ку... Н-не ўп-пільнуеш...»

За нашаю хатаю — хата старасты. Не таго, Мікіты, што павесілі немцы, а новага, Аўхіма Аглабелькі,— яго паставілі за старасту толькі сёлета, напрадвесні... А там, далей, зноў хаты, двары, поле... Крыху ў баку ад вёскі, наводшыбе, бялее новай гонтавай страхою школа, куды я бегаў — о, як даўно гэта было! — шторанак вучыцца. Ля школы — вятрак, доўгі калгасны двор, Лысая гара — з яе так хораша з'язджаць узімку на лыжах... Вецер трэпле матузкі на вушах шапкі, пругкімі хвалямі ўпіраецца ў грудзі, расхрыствае полы світкі, халодзіць твар і ўсё бяжыць, нясецца насустрач — толькі стой, цвёрда стой, не ўпадзі...

Але што гэта? Узышло сонца, а на гародах, у полі нікога так і няма, бы і не лета цяпер, бы і не глухнуць пасевы ад зелля, бы і няма чаго акопваць, абворваць, палоць... Не відно і кароў на поплаве, хоць шторанак, перад тым як пагнаць на далёкія, лясныя пашы, пастухі заўсёды пасвяць іх поблізу вёскі... Чаму б гэта?..

Кароткая рэзкая чарга з аўтамата вывела мяне з задуменнасці. Мне нават падалося, што гэта нехта

паласнуў па мне. І я як стаяў, так і ўпаў у траву. Потым, хвілін праз колькі, апамятаўшыся, папоўз у жыта, увесь час азіраючыся ў той бок, адкуль я толькі што бег,— няўжо немцы такі і праўда ўбачылі мяне на полі ў Замошках і гоняцца ўслед?..

Але на сцежцы не было нікога. Не было і чуваць, каб нехта бег ці ехаў.

«Хто ж тады тут страляў?..»

Падняў галаву. Нідзе нікога. Цішыня. Насцярожана капае з лісця раса, звініць у паднябессі, бы прывязаны на нітцы, цілівон. Недзе гупае ў лесе сонна голуб — гу-гу, гу-гу, гу-гу...

Я стаў на ногі, прыгнуўся і, раз-пораз паглядваючы на бакі, пакраўся на ўзлесак. Не па сцежцы — па жыце.

Ужо на ўзлеску, схаваўшыся за тоўсты камель старое хвоі, я ўбачыў, як з вёскі гародамі, рассыпаўшыся па адным, бягуць сюды, да лесу, людзі. Адзін, два, тры, чатыры, пяць, шэсць, сем... Сем чалавек! Вось яны мінулі загоны бульбы, выбеглі на сцежку, што вядзе сюды, на мох, потым неяк усе разам спыніліся, замахалі перад сабою рукамі, нібы хацелі ад нечага імі прыкрыцца. Адзін чалавек паваліўся ў картаплянік, астатнія павярнуліся і сыпанулі назад.

Зноў рэзкая, цяпер доўгая, чарга з аўтамата палохае мяне сваёй нечаканасцю. Але я ўжо ведаю, дзе страляюць,— страляюць вунь там, у вёсцы, дзе гароды. Страляюць у людзей...

Страшная думка працінае ўсяго мяне:

«Немцы не толькі ў Замошках... Яны і тут, у нашай вёсцы...»

Хвіліну-другую я яшчэ стаю на ўзлеску і непаразумела гляджу на гароды, на тых людзей, што, размахваючы рукамі, спяшаюцца, уцякаюць назад, да хлявоў. Потым, калі людзі знікаюць, хаваюцца ў дварах, за парканамі, я паварочваюся і іду ў лес.

«Вось чаму так рыкалі ўчора каровы... Вось чаму яны не хацелі заходзіць у двары»,— думаю я. І ўспамінаю, што і перад тым днём, калі немцы першы раз наведаліся ў нашую вёску, гэтак рыкалі ўвечары каровы і не хацелі заходзіць у двары. І вылі сабакі, вылі жаласліва і доўга, бы ваўкі.

Тады, у той дзень, я таксама не быў у вёсцы. Пачуўшы спрасонку на вуліцы нечы крык: «Немцы!» — я ўсхапіўся з пасцелі і вобмельгам кінуўся на гароды.

Перабег па захлеўю поле, ускочыў ля Хведаравай хаты ў алёс і па лазняку, па вадзе, па жабурынні падаўся далей ад Рудні...

Дадому я вярнуўся толькі надвячоркам, на змярку. І даведаўся ад маці, што немцы, не застаўшы многіх людзей у вёсцы, ездзілі іх самі шукаць у лес. І каго пазнаходзілі — пастралялі...

— Так мы заўсёды будзем рабіць з тымі, хто ад нас уцякае,— гаварыў афіцэр, што прыязджаў з немцамі, усім тым, хто аставаўся дома і нікуды не ўцякаў, калі людзей сагналі да клуба.— Мы ведаем: хто не вінаваты, таму няма чаго нас баяцца, той не будзе ўцякаць...

І маці, абдымаючы і цалуючы,— так яна рада была, што немцы мяне не знайшлі, што я астаўся жыць,— загадала мне больш ніколі не ўцякаць, як прыедуць у нашу вёску немцы... Калі ж здарыцца такое, што я астануся дзе-небудзь адзін, каб хаваўся глыбей у лес, шыўся ў хмызняк, у непралазь, у заглуш, каб, баронь божа, не ішоў дадому, пакуль не ацямнее, пакуль не паедуць немцы...

Але адысціся, як некалі загадвала мне маці, глыбока ў лес і там схавацца я не змог. Неспакой і трывога вельмі хутка вярнулі мяне назад, зноў на ўзлесак. Мне раптам пачало здавацца, што гэты раз немцы прыехалі не так сабе ў нашую вёску, а прыехалі, каб зрабіць нешта страшнае, чаго яшчэ не рабілі... Таму і акружылі яны вёску, таму і не пускаюць адтуль нікога — страляюць...

«Што, што яны хочуць там рабіць?.. Няўжо будуць паліць, як спалілі Доўгі Мох?..» — І я, дзе прыгінаючыся, па разорах, а дзе хаваючыся за кусты, у хмыз, пакраўся бліжэй да канцавых хат.

Сонца паднялося ўжо высока і пачынала прыпякаць — дзень меўся быць і сёння сухі, гарачы, такі самы, якімі былі і ўсе папярэднія дні. Павыляталі са сваіх начных схованак авадні, сляпні, мухі — закружыліся, зазвінелі ў паветры. Раса апала. Ядраная, празрыстая, яна толькі дзе-нідзе холадна паблісквала ў лапушыстых лісцях малачаю ды студзіла, мачыла ногі ў густых зарасніках алешніку і крушыны.

Узберагам поля я дайшоў да таго лазовага кружка, што быў ля калгаснага гарода і куды я, як быў меншы, заўсёды лазіў вясною спорваць сарочыя гнёзды і дзе аднаго разу нават пабраў качыныя яечкі, і тут спыніўся. Людскі галас, мітусня і незразумелы рух даходзілі

сюды з вёскі. Чуваць было, як трывожна рыкалі каровы, іржалі коні, бляялі авечкі, верашчалі свінні... Час ад часу то ў адным, то ў другім двары галасілі жанкі, плакалі дзеці. Нехта крычаў, лаяўся густым мужчынскім басам. Але разабраць, што крычаў чалавек, як я ні сіліўся, было нельга... Вёска была ўсё ж далекавата адсюль... Я ступіў крок, другі, каб падысці бліжэй да вёскі, і акурат у гэты час убачыў, як нейкія незнаёмыя людзі ў чорным, з вінтоўкамі за плячыма, хто пугаю, а хто і дубцом спахапліва гналі па дарозе ў мястэчка коней, кароў, авечак, свіней... Усіх разам, у адной чарадзе, і гэтая вялізная, разнамасная, пярэстая чарада расцягнулася на ўсю грэблю.

На хвіліну ў вёсцы прыціхла. Не чуваць стала нават людскіх галасоў і плачу... Але гэтая цішыня цягнулася нядоўга. Раптам, нейк знянацку, захлёбіста заекатаў кулямёт, і цішыня ў той жа момант узарвалася людскім крыкам... Крычалі не адзін, не два чалавекі, а многа-многа людзей, крычала ўся вёска!.. Крык шырыўся, рос і паступова пераходзіў у суцэльнае немае і страшнае галашэнне — а-а-а-а-а! І яно, гэтае галашэнне, ужо не змаўкала доўга-доўга... «Што там?..»

Вачыма я пашукаў, на што б узлезці, каб было відаць, што робяць у вёсцы немцы, чаму так доўга і страшна крычаць людзі. Убачыў невысокі кашлаты дубок, што стаяў крокаў за трыццаць ад кружка лазы і на які можна было лёгка ўскочыць, бо голле яго як не слалася па зямлі, і мітнуўся да дубка... І адразу ж задам, задам падаўся назад, да лазы: пад дубком, за кулямётам, які быў настаўлены руляй на вёску, ляжалі, шырока параскідаўшы ногі, два немцы. Адзін нешта швергатаў другому, і абое захліпаліся сытым, задавольным рогатам...

Не зводзячы з немцаў вачэй, я дайшоў да кружка, паваліўся ў траву і папоўз у лазняк... Потым, калі стала мокра паўзці, падхапіўся на ногі і, тулячыся за хмызняк, пабег зноў на ўзлесак...

На ўзлеску я прыпыніўся, перавёў дыханне. Глянуў зноў на вёску. І ўбачыў дым. Гарэла наша школа. «Паляць?..»

Не паспеў я так падумаць, як проста ў мяне на вачах рудыя пасмы дыму падняліся, заскакалі і на другім канцы вёскі — над Хведаравай хатай. Потым, у які момант, яны ўзвіліся над страхою Тэклінай хаты, Максімавай, старое Уласіхі, Радзівонавай, Астапавай...

Дымнае полымя імкліва бегла па вуліцы і ахапляла хату за хатай, хлеў за хлявом... Вось яно дабегла да нашай хаты, і тая ўспыхнула таксама, як і іншыя, выкінуўшы ўгору слуп агню і дыму. І полымя не спынілася, пабегла далей па вёсцы — вось яно ўзнялося ўжо над стараставай хатай, над хатай паліцая Гуртавенкі... Над калгасным дваром... Над млынам...

Густы, чорны, з жаўцізною дым вялізным слупам стаў над вёскаю і закалыхаўся, зашугаў угары. Страшны чорны цень, цень смерці і пажару, лёг на поле, на зялёныя пасевы і ледзь не дасягнуў лесу...

Сумняваццa далей не было чаго — немцы палілі нашу вёску...

«А людзі, што зрабілі яны з людзьмі?..»

Захлёбісты перастук кулямёта і людскі крык, што перайшоў быў у адно суцэльнае немае галашэнне, які чуў я, калі стаяў там, ля кружка лазы, аглушыў мяне зноў, цяпер ужо не ў сапраўднасці, а ва ўяве, і я хутчэй адчуў, чым падумаў,— *яны пастралялі людзей...*

Слёзы хлынулі ў мяне з вачэй.

— Ма-ма-а! — закрычаў я і, ашчаперыўшы галаву, сам добра не цямячы, што раблю, пабег у лес, пабег туды, адкуль я і прыбег,— у Замошкі...

Што кіравала тады мною?.. Страх, адчай?.. Я не ведаю. Помню адно — бег я ў Замошкі, каб расказаць там, што зрабілі немцы з нашаю вёскай, з людзьмі, з маёю мамай...

Пра тое, што немцы на досвітку прыехалі чагосьці і ў Замошкі, я зусім забыўся на той час...

Але калі выбег з дубняку на поле, я ўбачыў і над Замошкамі такі ж самы слуп агню і дыму, які шугаў і над маёю вёскай...

І я, зжахнуўшыся яшчэ болей, павярнуўся і пабег назад, зноў у сваю Рудню...

Ці бачылі мяне немцы?.. Ці стралялі па мне?.. Не помню. Нічога-нічога не помню...

. . . .

Калі я ачуўся, зноў прыйшоў да памяці, была ноч. Цёмнае, вялізнае і глыбокае неба вісела нада мною, і праз яго то тут, то там нясмела, але настойліва праразаліся зоры — буйныя, міргатлівыя. Недзе збоку рыпеў дзяркач. Рыпеў зацяжна, бы ўсё роўна нехта рэзаў тупою пілою дровы — к-хі-і-і... к-хі-і-і... Смярдзела —

аж пяршыла ў горле — гарэлым. І ўсюды, над усім наваколлем стаяла цішыня. Мёртвая, тупая цішыня, ад якой аж звінела ў вушах...

У мяне кружылася ў галаве, балелі плечы, рукі, а ног дык і зусім нельга было падняць — так пакутліва яны нылі. Стомлена і абыякава я павярнуўся на бок — удалечы нешта чырванела. Падзімаў лёгкі нізавы ветрык, і тады там, дзе была чырвань, успыхваў агонь. Ён звабліва міргаў, выкідваў у чорную цемру жмені залацістых іскраў і маўкліва клікаў ісці да яго.

Я ўстаў... Галава закружылася яшчэ больш, пачало браць нават на ваніты, але я, не цямячы, дзе я і што са мною, усё ж паволі павалокся на агонь. Густая трава, а потым рослы картаплянік, непадатныя сцяблы жыта блыталіся ў нагах. У цемры я разоў колькі спатыкаўся і падаў. Апіраўся на рукі, уставаў і зноў спакваля крок за крокам мераў поле. Раса вельмі хутка змачыла калашыны маіх палатняных портак, і яны гучна шасталі па лытках. Зябкі халадок сцінаў плечы. Я калаціўся ўвесь, і зубы мае дробна трымцелі.

Узышоў неяк нечакана і адразу ўвесь круглы барвовы месяц, і за мною па полі пацягнуўся цёмны доўгі цень. Цень то выпростваўся, большаў, то смешна гарбацеў, перарываўся, калі я ступаў у якую-небудзь калдобіну ці разору. Сцішана ўкладвала некага спаць перапёлка. «Спаць пара, спаць пара»,— чуўся раз-пораз над полем яе засмяглы, змораны голас. Ныў і ныў над вухам камар.

Месяц схаваўся за хмару, зрабілася цёмна. Але ненадоўга — хутка ён вынырнуў зноў — такі ж поўны, круглы і ясны, як быў і хвіліну назад. І цяпер, у блеклым святле месяца, я пазнаў, дзе я: я быў на полі поблізу вёскі — падзеленая парканамі і платамі, уся ў садах, яна няпэўна чарнела ўдалечы. І ўсюды, дзе былі гароды, то там, то тут невялічкімі лапікамі мякка цьмела чырвань... Яна то большала, ярчэла, то зноў патухала.

«Гэта жар...— прыйшла мне ў галаву здагадка.— Жар ад спаленых хлявоў, хат... І дзе лапінка чырвані — там нечае селішча...»

«А дзе ж наша селішча?.. Дзе стаяла тая хата, у якой жыў я, жылі мая маці, бацька, дзед?..»

Вачыма я яшчэ раз акінуў поле, гароды, сады. І позірк мой спыніўся на ліпе, нашай ліпе,— яна высока падымалася над няроўнымі купамі вішняку і яблынь,

што, здаецца, спалі ў начной цішы і шэрані. Над ліпаю, над самай яе вяршалінай, перавярнула свой зорны коўш Вялікая Мядзведзіца, нібы ліла з яго нешта, нібы тушыла тыя агні, што ўсё яшчэ час ад часу ўспыхвалі, гарэлі ў цемры, клікалі, каб я ішоў да іх...

Далей у маёй памяці зноў правал, невядомасць. Як я дабраўся да свайго селішча?.. Як зайшоў у двор?.. Што там убачыў?..

Захавалася толькі: я стаю наводдаль у картапляніку, гляджу на тое месца, дзе яшчэ сёння ўранні чарнеў збуцвелай чаратовай страхою хлеў... І не пазнаю — няўжо гэтае шэрае, укрытае попелам вуголле, абапал якога кураць, дымяць галавешкі і ад якога яшчэ патыхае цяпло, гэтыя дзве высокія абгарэлыя сахі, што, як сашчэпленыя ў кулакі рукі, тырчаць над пажарышчам,— усё, што асталося ад таго прасторнага, зрубленага па-старасвецку, на доўгі век, з моцнага смалістага дрэва, нашага хлява?.. Няўжо тут, дзе цяпер вуголле і попел, была страха і пад тою страхою жавала па начах жвачку нашая перапялясая рахманая Дунька, а маці ўранні і ўвечары даглядала яе, даіла?.. Няўжо тут, пад страхою, быў сенавал і бацька штовосень сюды прывозіў з лугу бахматыя вазы зялёнага, духмянага мурагу, абарачаў іх ля варот, а ўжо мы з дзедам ладавалі, парадкавалі — цягалі віламі і абярэмкамі сена на вышкі, тапталі нагамі, падграбалі граблямі, каб нідзе не згубілася і сянінка... І няўжо гэта сюды, на гэты вось пляц, пад сохі, мы насілі ўвосень кашалямі з гародаў бульбу, каб яна прасыхала і можна было яе закопваць на зіму ў капцы?..

Потым, калі я ўспамінаю тую ноч, бачу сябе на дрывотні, пад ліпай. Я сяджу на абцюканай сякерай і ад таго шорсткай калодцы, на якой мы з маці, як пайшоў на вайну бацька, секлі і калолі дровы... У мяне над галавою мігціць зоркамі Вялікая Мядзведзіца, дрыготка і неяк палахліва шамаціць падсохлым ад пажару лісцем ліпа, а збоку, над полем і лесам, ціха і вольна некуды бяжыць, плыве месяц... Шоргаюць і рыпяць, мусіць, ададраныя жывасілам з завесаў, у нечым двары вароты. Патрэскваюць, сіпяць, дагараючы, галавешкі, штандары. Едкі дым казыча горла...

Я не зводжу вачэй са свае печы, што неяк надта ж адзінока і сіратліва бялее трохі збоку на чорным пажарышчы. Я чамусьці намагаюся ўявіць, як выгляда-

ла наша печ да таго, як спалілі вёску немцы, як выглядала наогул уся нашая хата, што ў ёй і дзе стаяла, якія ў нас былі сенцы, падлога, сцены, столь... Уявіць гэта нялёгка, бо ў галаве ў мяне ўсё як у тумане. Адна якая-небудзь згаданая дробязь цягне за сабою другую, тая, у сваю чаргу, яшчэ нейкую, і вось ужо мае думкі пайшлі, павіліся далёка-далёка, у маленства... Але мне цяпер усё роўна, як і што ўспамінаць, мне абы толькі не забыцца, што я ля спаленай сваёй хаты, ля таго, што ў мяне было і чаго ўжо няма і ніколі-ніколі не будзе, абы мне толькі думаць, успамінаць... І я сяджу, успамінаю...

. . . .

...Мне пяць ці шэсць год. Я нешта забавіўся на вуліцы, мусіць, загуляўся з дзецьмі, мяне забыліся паклікаць у хату, хоць даўно ўжо змерклася. І я, агледзеўшыся, што мне пара быць дома, бягу сам у свой двор.

У вокнах гарыць святло — жоўтыя прамавугольнікі з чорнымі крыжамі рам сцелюцца проста ў мяне пад нагамі. Я пераскокваю адзін такі прамавугольнік, другі, трэці, узлятаю па прыступках на ганак, дастаю рукою жалезны холад клямкі, націскаю на язычок і з усёй сілы піхаю ад сябе цяжкія дубовыя дзверы... І ў тую ж хвіліну нема крычу — у сенцах, у чорнай непраглядпасці цемры мне здалося, што нехта варухнуўся і, гучна сапучы, пайшоў на мяне...

На мой крык з хаты выбягаюць бацька, маці, дзед. Яны акружаюць мяне, хапаюць на рукі, нясуць у хату, на святло. Задыхана, перабіваючы адзін аднаго, пытаюць, што здарылася, чаму я крычаў...

Я хачу расказаць, што ў нашых сенцах нехта быў, што ён наваліўся на мяне, каб задушыць, але ад страху ў мяне адняло мову, і я, як ні стараюся, не магу вымавіць ні слова...

...З гэтага дня я баюся сенцаў. Яны ў нас вялікія, цёмныя, без аніводнага акна, і калі б я праз іх куды ні ішоў, мне абавязкова ўявіцца, што ў сенцах нехта стаіць і толькі чакае таго моманту, калі я падыду да яго бліжэй, каб можна было мяне схапіць...

Уся наша сям'я смяялася з мяне. Асабліва дзед.

— Ат, якія цяперака страхі,— звычайна абыякава махаў ён вялікаю жылістаю рукою.— От колісь дык і праўда страхі былі...

І дзед пачынаў расказваць... Як у іхнюю камору, што была па другі бок сенцаў, калі дзед быў яшчэ малады, панадзіўся быў хадзіць поначы злодзей. І, каб злавіць злодзея, дзед са сваім бацькам — хай яму лёгкім пухам будзе зямля, цьфу-цьфу! — некалькі ночай не спалі, сядзелі з сякерамі ля дзвярэй, усё пільнавалі, калі падыдзе да каморы ён, той злодзей. Але злодзей быў хітры, ён усё роўна іх абдурваў — кожны раз ён знаходзіў сабе новы лаз у камору, набіраў колькі чаго яму трэба было і гэтак жа ціха, непрыкметна ўцякаў...

А то раней, калі яшчэ і дзеда не было на гэтым свеце, у іхняй каморы пасяліўся быў Страх. Удзень ён спакойна спаў, заваліўшыся недзе ў цёмны кут, а ўночы прачынаўся, шалеў і чаго толькі не вытвараў — гойсаў сюды-туды па каморы, барабаніў у парожнія бочкі, свістаў, рагатаў... Мала таго, дык ён праз комін улазіў у хату і так быў напалохаў усю дзедаву сям'ю, што ніхто не начаваў дома — ледзь толькі змяркалася, бралі з сабою посцілкі, кажухі і сыходзілі спаць да суседзяў... І выгнаць з каморы таго Страха нельга было ніяк. Не памагалі ні замовы знахароў, ні паповы малітвы... Страх нешта гады праз два знік сам, праўда, нарабіўшы напаследак багата шкоды — паламаў абручы на бочках, паабарачаў кадаўбцы, пазрываў падвешаныя да сцен торбы з кілбасамі і салам, вывернуў на падлогу з барыла вёдзер пяць мёду...

У каморы і цяпер стаялі вялізныя, пузатыя, аж пад столь, бочкі, шчані, кадаўбцы. Між імі павукі пазвівалі сабе гнёзды, і нельга было зайсці ў камору, каб не абчапляцца павуціннем. Бочкі, шчані і кадаўбцы асталіся ад той пары, калі дзед быў аднаасобнікам і ўсё сваё збожжа, каб яно не горкла і не прарастала, сушыў на печы і ссыпаў у драўляны самаробны посуд. На кожнае зерне была і асобная, свая пасудзіна. Самая меншая — на гарох. З гэтай бочкі гарох можна было дастаць стоячы на падлозе. Самая вялікая бочка — пад жыта. Каб набраць з яе зерня, звычайна абвязвалі вяроўкаю пад пахі і апускалі на дно мяне. І я, седзячы ўпацёмку наўколенках, насыпаў, награбаў рукамі і паўміскам колькі трэба было мяшкоў. Потым абкручваў, як мяне вучылі, мяшкі вяроўкамі, і бацька з дзедам выцягвалі іх, бы ўсё роўна са студні ваду. Мяшкі былі вялікія, цяжкія, я не мог іх як мае быць абкруціць вяроўкаю, і аднаго разу мяшок сарваўся і ледзь не да смерці прыдушыў мяне...

З тае восені жыта больш не ссыпалі ў самую вялікую бочку.

Слухаючы часта дзеда, я, між іншым, зазначыў сам сабе, што ўсе страхі, пра якія ён апавядаў, надараліся толькі ў тыя гады, калі камора аж разломвалася ад дабра. З таго ж дня, як бочкі апаражніліся, у камору перасталі наведвацца злодзеі, ніколі не пасяляўся там і Страх. Пра гэта я сказаў дзеду, і дзед, глыбакадумна моршчачы лоб, доўга, цяжка ўздыхаў:

— Што ёй тутака рабіць, той нечысці, у гразі, пяску ды брудзе?.. Яна заўсёды тамака, унучак, дзе багацце, грошы... Гэта ты, хоць малы, а добра прымеціў...

І моўчкі палез на печ...

...Бадай што нічога так не любіў наш дзед, як печ. Яна была ў нас шырокая, амаль на паўхаты, з цёплым высокім прыпечкам і вузкаю цёмнай шыйкай. У шыйцы заўсёды, як я помню, стаяла старое падранае рэшата, дно якога было заслана каравымі анучамі-суконкамі. На гэтых анучах, скруціўшыся ў клубок, штодзень, калі не была галодная, драмала, задаволена мармычучы нешта сабе пад нос, кошка. Там кошка выводзіла і кацянят, бывала, і па два разы на год; там кацяняты і поўзалі, пакуль не вырасталі і іх не разбіралі людзі...

На печы, на чаране, маці ўсё лета сушыла то ягады, то грушы, то яблыкі, то грыбы. Там жа са жніва даходзілі і проса, жыта, ячмень... Для дзеда гэта былі самыя цяжкія, пакутлівыя дні. За зіму і вясну ён так прывыкаў да печы, што нідзе ва ўсёй хаце не знаходзіў сабе месца. Заклаўшы рукі за спіну, споўдаўся з кута ў кут і ўсё паглядаў на печ... І ўжо калі маці зграбала з печы дабро і падмятала чарэн курыным крылом, дзед забіраўся на печ і па тыдню, а то і па два не злазіў з яе нават за стол есці...

— Хоць адагрэюся,— шаптаў ён сам сабе.

Любіў дзед яшчэ і плясці лапці, садзіць і даглядаць тытунь. Лапцей у нашай хаце ніхто не насіў, апрача хіба самога дзеда, але ён як бы і не хацеў гэтага ведаць — плёў і плёў, пара за парай, то абназе мне, то бацьку, то маці, то сабе... І пераканаць, што лапці не трэба нікому, не мог яго ніхто. Кожны вечар я нанізваў цэлую вязку лапцей і насіў на гару, падвешваў іх за кроквы, пад латы. За некалькі год я так завешаў гару лапцямі, што нельга было ступіць па пясочніку кроку, каб не зачапіц-

ца за іх галавою. Маці другі раз не ўцерплівала: сварылася на дзеда — навошта ён, маўляў, мазоліць вочы і пляце тыя лапці. Дзед пасля гэтага дзень-два моўчкі ляжаў на печы, потым, як бы перапрашаючы маці, вінавата апраўдваўся:

— Не магу без работы... Рукі свярбяць, каб нешта рабіць...

І назаўтра зноў ішоў у лес па лыка...

Кідаў плясці лапці дзед толькі вясною, калі зямля дыхала цяплом і людзі пачыналі ўсюды патроху сеяць. Тады і дзед, насунуўшы на галаву аблезлую заечую шапку і падперазаўшы лазовым акраўкам кажушок, усё часцей і часцей выходзіў на падворак — зграбаў граблямі з дрывотніка шумавінне, трэскі, падбіраў параскіданыя за зіму дровы, зносіў іх да хлява і акуратненька складаў у паленніцу — ачышчаў сабе пляц пад тытунь. Тытунь дзед садзіў ля самай хаты, на трасочніку, не ленаваўся штодзень па некалькі разоў кожнае каліва паліваць, і тытунь вырастаў сапраўды на дзіва, як лес — высокі, вышэй за мяне, і бучны-бучны. А лісце, што гэта было за лісце! Ні ў кога ва ўсёй вёсцы ніколі не было такога лісця! Адным лістом можна было накрыць, як абрусам, стол, за якім мы ўсёй сям'ёй вячэралі, абедалі і снедалі. Лета-лецейка хадзіў, тупаў, корпаўся дзед ля тытуню — то акопваў яго, то сынкаваў, то абложваў карэнні свіным гноем, а калі тытунь паспяваў, дзед разразаў бадылле зверху да самага кораня нажом — і тытунь яшчэ так дзён колькі вяліўся, жоўк на сонцы. А потым дзед ссякаў яго сякераю, цягаў на гару, развешваў яго там, каб пасля, як падсохне, абарваць лісты, звязаць іх у ёмкія папушы, папярэдне пераклаўшы кожны ліст нейкай духмянай травою, па якую знарок хадзіў аж у Шапчынскі бор...

Тытунь у дзеда пасля таго, як ён крышыў і замешваў яго, быў такі злосны, што ледзь толькі ён даставаў капшук, каб закурыць, усе ў нашай хаце чыхалі, і на вачах у кожнага нагарталіся слёзы.

Ля печы ў нас быў палок. На палку маці штовечар слала дзеду пасцель, але дзед ніколі на ёй не спаў — усё вылежваўся на чаране, адаграваўся і стагнаў... Усярэдзіне ў яго нешта балела, яшчэ з германскай вайны, калі, як казала мне маці, немцы атруцілі яго газамі. Праз гэта дзед доўга не мог ажаніцца, ніхто за яго, такога хваравітага, не хацеў выходзіць замуж. Выйшла за яго толькі маці маёй маці. Але пражыла яна

з дзедам нядоўга — вельмі хутка памерла. Хворасць у дзеда з гадамі не праходзіла. Цяпер ужо ён проста не мог жыць без печы — як толькі злазіў з яе, яго душыў, аж раздзіраў грудзі, кашаль... У сне дзед часта смяяўся і з некім гаварыў — расказваў, як ён хадзіў у штыкавыя і як яго атруцілі немцы газамі. І калі я прачынаўся ўночы і чуў ягоны смех, мне рабілася да жудасці страшна. Я не вытрымліваў і ішоў будзіць маці. Маці не чапала дзеда, не трывожыла яго сну, а мне казала, што гэта дзед смяецца нейкім сваім думкам і што калі чалавек пачынае смяяцца па начах у сне — значыць, ён недаўгавечны, хутка памрэ... І тут жа згадвала, што і тыя дзве мае сястрычкі Людка і Верка, што нарадзіліся былі пасля мяне, перад тым як памерлі, вельмі ж ужо смяяліся ў сне...

— Бывала, падыду да калыскі і рабіць не ведаю што... Адсмяяліся, бедныя, сваё...

Маці прыгартала мяне да сябе, абдымала рукою і, уткнуўшыся тварам у падушку, пачынала плакаць — ёй шкода было тых маленькіх дзетак, што нарадзіліся і так, не пакрасаваўшыся, не пажыўшы, памерлі...

А я, счакаўшы трохі, ішоў зноў у сваю пасцель. Сцішваўся там і нішком ляжаў, дакараў сябе, што не стрымаўся, пабудзіў маці і, не жадаючы таго сам, гэтак расстроіў яе, увёў зноў у плач...

...Людкі я амаль не помню — яна памерла, калі я быў зусім малы...

...У нашай хаце поўна людзей. І ўсе чамусьці падыходзяць да лавы, дзе, абкладзеная кветкамі, ціхенька ляжыць Людка. На вачах у маці слёзы. Бацька стаіць у парозе і нешта гаворыць дзеду... Я — на печы. Сяджу і з-за коміна пазіраю, што робіцца ў нашай хаце... І нічога не разумею... Але вось людзі ўносяць з двара даўгаватую, збітую з абгабляваных дошак скрыню, кладуць туды Людку і моўчкі выходзяць з хаты. Дома астаёмся дзед ды я. І толькі цяпер я заўважаю, якая вялікая і няўтульная ў нас хата. І што здарылася з Людкаю, куды яе панеслі?.. Я пачынаю хныкаць, клікаць маці... Дзед бярэ мяне на рукі, ссаджвае з чарана. Адстаўляе ўбок засланку і віламі дастае з печы вялізны, чорны ад сажы і копаці чыгун. Налівае ў міску капусты і ладзіцца карміць мяне драўлянай лыжкай, якая не лезе мне ў рот...

У хату вяртаюцца бацька, маці, зноў чужыя людзі... Ужо без Людкі. Садзяцца за састаўленыя ўпрытык

сталы, п'юць гарэлку, закусваюць і не-не дый успамінаюць Людку...

Я ў маці на каленях. Слухаю, намагаючыся даўмецца, пра што гамоняць між сабою людзі, і зноў бачу, як цякуць у маці з вачэй слёзы... Яна асцярожна, мусіць, каб меней хто бачыў, выцірае іх ражком хусткі і глядзіць кудысьці ў кут, паўз бацьку, які налівае сабе нешта мутнаватае ў чарку і моўчкі, ні з кім не чокаючыся, п'е...

...Бацька мой усе гады рабіў у лесе — то прымаў дровы, што прыязджалі з другіх сёл рэзаць людзі, то быў нейкім начальнікам над тымі вясёлымі рагатунамі-хлопцамі, што рвалі кожнае лета ў нашым лесе смаловыя пні. Дома ён амаль не стыкаўся, рэдка бачыў я яго нават у нядзелю. З лесу ён вяртаўся позна, калі я ўжо засынаў, і выпраўляўся зноў у лес, калі я яшчэ не прачынаўся. Быў бацька заўсёды хмуры, больш маўчаў, чым гаварыў. Маці ў нечым яго часта папракала, і бацька тады сарамліва ўсміхаўся, гледзячы на маці. А часам не то сварыўся, не то прасіў:

— Ды кінь ты абуля-што плявузгаць, людзей пасаромейся!..

Маці выходзіла з хаты і, схаваўшыся дзе-небудзь у цёмны куток сенцаў, плакала. Калі ў такія хвіліны я падыходзіў да яе і пытаўся, чаго яна плача, маці гладзіла мяне рукою па галаве і гаварыла, што яна расказала б мне пра ўсё, але я яшчэ малы і ўсё роўна нічога не зразумею. Я айкаў, прасіў расказаць, і тады маці злавалася...

Пасля ўжо, трохі з матчыных папрокаў, а трохі і са слоў бацькі, я здагадаўся, чаго так часта плакала ў тыя гады маці: у той канторы, ад якой працаваў бацька ў лесе, сядзела вельмі прыгожанькая жанчынка, удава, і маці, пэўна, раўнавала да яе бацьку. На гэта ў маці былі сякія-такія прычыны — бацька ішоў з лесу не дадому, а ў кантору, каб, як ён апраўдваўся, здаць зводку...

Калі мы праводзілі бацьку на вайну, ішла недзе ў натоўпе жанок і тая, як маці называла, канторшчыца. Але бацька нават не глянуў ні разу на яе — ён ішоў, трымаючы на адной руцэ Верку, а другой вёў за руку мяне. І ўсё паўтараў адно і тое ж да маці, што плялася трохі ззаду, за намі:

— Ну, ты, Мар'я, глядзі: вайна вайною, а людзі, тым часам, і ў вайну жывуць... Рук не апускай вельмі,

калі... гму-гму...— гмыкаў бацька, нешта не дагаворваючы.— Дзяцей глядзі, хай растуць... Падгадуеш — помач будзе... А я, тым часам, не прападу — як усе, так і я... Ды цялічку прырэж, хай дзеці з'ядзяць... А захаладае — і парсючка закалі... Не шкадуй, вайна скончыцца — купім...

А маці плакала. Так плакала, што калі, абняўшыся і пацалаваўшыся апошні раз, бацька, раз-пораз азіраючыся і махаючы нам на развітанне шапкаю, пабег даганяць мужчын, што купкаю аддаляліся на шлях у мястэчка, упала проста ў пясок і ляжала доўга-доўга — ірвала на сабе валасы, прычытала:

— І пажылі ж мы з табою, Міхалёк, так мала-а... І так пагана!.. І я гэта, я ва ўсім вінаватая!..

Мы з Веркаю сядзелі ля маці, глядзелі на яе і таксама румзалі...

...Верка памерла ў вайну. Памерла, як казала маці, з перапалоху. Уваліліся неяк узімку ў нашу хату паліцаі, п'яныя як гразь. Нейкі незнаёмы дзядзька, калючы, барадаты, убачыўшы Верку — мы з ёю сядзелі на печы,— палез да нас, схапіў Верку на рукі, пачаў падкідаць. Верка ў крык, а паліцай — рагатаць...

Пайшлі паліцаі з хаты, а Верка так і не перастала крычаць... Увечары падкінулася гарачка, ды такая, што Верка ляжала ў калысцы, уставіўшыся нерухома ў столь, і толькі раз-пораз аблізвала засмяглыя, перасохлыя губкі. Маці наварыла чарніц і ўсю ноч ліла ягадны ўзвар чайнаю лыжачкай ёй у рот. Можа, ад таго ўзвару ў Веркі, калі яна на світанні апошні раз усхліпнула і ўжо навечна заціхла, і былі чорненькія губкі. Сама беленькая, як снег, а губкі чорненькія...

Як хавалі Верку, я хадзіў разам з маці на могілкі, хоць і холадна было вельмі на дварэ: вераб'і, казалі, на ляту замярзалі. І дзе магілка яе — добра запомніў: пад раскідзістым кустом акацыі, поблізу старой, панурай хвоі...

...Потым, пад восень, памёр і дзед... Увечары павячэраў разам з намі за сталом, пабедаваў, што не мае сілы, а то б пайшоў у лес, каб біць погань — так ён называў паліцаяў і немцаў,— і палез на печ спаць...

А ўранні, калі мы ўсталі з пасцелі, знайшлі яго ўжо нежывога, халоднага...

Пахавалі яго на могілках, там, дзе ён і прасіў,— пад маладою, гонкаю бярозкаю на пагорку, каб, як ён

казаў, і з таго свету відны былі яму поле і тая ліпа, што расла ў нашым двары...

...Пасля Верчынай і дзедавай смерці маці не пускала мяне ні на крок ад сябе. Куды ішла сама, туды вяла і мяне. І ўсё напамінала, напамінала, каб я нікуды не адлучаўся з дому.

— А то прыедуць немцы, а цябе нямашака. Будзеш ісці дадому, то яны, злыдні, схопяць, як дзядзьку Хведара, ды застрэляць... З кім жа я астануся тады? Што бацьку скажу, як з вайны вернецца?..

Пускала яна аднаго мяне хіба толькі ў Замошкі, каб занёс цётцы Лісавеце малака. І то раніцою, калі ў вёсцы было ціха і пагаласкі не было, што ўдзень прыедуць немцы... Але ішло гэта зноў жа не ад раскошы — без той гладышкі малака, што я насіў як не штодзень у Замошкі, цётка немаведама чым карміла б Уладзіка...

. . . .

Што я думаў, пра што яшчэ ўспамінаў у тую ноч ля папялішча роднай дамоўкі?.. А можа, і наогул нічога я не думаў, нічога не ўспамінаў, проста сядзеў, агаломшаны, прыбіты горам, што так неспадзявана ўсім сваім цяжарам звалілася на мяне. І гэта, як цяпер я згадваю, было верагодней за ўсё... Я сядзеў на дрывотніку і, помню, не зводзіў вачэй з таго, што асталося пасля пажару ад нашае хаты, ад усяго зялёнага, такога звыклага змалку селішча... Крокаў за дзесяць ад мяне зеўрала не закрытая засланкай, уся абкуродымленая, з абваленым комінам і праламаным чараном, нейкая надта ж голая, як бы раздзетая, а таму і страшная ў святле месяца печ... Печ, якая ратавала столькі зім нас усіх ад холаду, печ, дзе ляжаў, не злазячы тыднямі, пакуль не памёр, дзед, печ, у якой уранні і ўвечары столькі год варыла есці маці... На чаране дыміць, звісаючы аж да самага прыпечка, кавалак абгарэлай бэлькі. Побач з бэлькаю чарнеюць дзве тоўстыя, абвугленыя дошкі, відаць, са столі... Адна кроквіна ўпала ў гародчык, другая распасцерлася аж пад ліпай — як апынулася яна там, хто яе туды закінуў ці зацягнуў?.. Няўжо звалілася сама з хаты?.. Ганак амаль цэлы, толькі абгарэла плашка, што ля сцяны. А так можна ступаць на яго хоць цяпер, можна ісці... Куды ісці?.. У сенцы?.. Але ж сянец няма. Там, дзе былі яны, патрэскваюць, дагара-

ючы, галавешкі. Галавешкі параскіданы і так усюды, па ўсім двары: яны кураюць на прызбе, у гародчыку, у бульбе... Асабліва многа іх на вуглах — там яны час ад часу ўспыхваюць чырвоным полымем, выкідваюць разам з агнём угору пучкі зыркіх, міргатлівых іскраў... Сцелецца, паўзе, бы сляпы, нейкі надта ж слухмяны, падатлівы, хоць вазьмі ды пагладзь яго рукою, дым — агонь дабраўся да набраклых вадою за доўгае ляжанне ў зямлі падвалін, штандараў... Вусцішна шуміць сухім лісцем ліпа — няўжо агонь шугаў аж туды, у самае яе голле?.. І тут бачу, што і картаплянік у нашым двары звяў і зжалеў, зжалеў і агурэчнік на градах, гарбузнік... Пажоўклі і кусты агрэсту...

Божа мой, што нарабіў пажар!.. Я аглядаю селішча і яшчэ больш жахаюся — агнём прыхапіла і адзін бок яблыні, што расла ў гародчыку ля хаты, самай лепшай нашай яблыні, бо радзіла яна год у год і яблыкі на ёй былі вялікія і ўжо са жніва салодкія, як мёд. Агнём прыхапіла і сліву, і грушу... А вішні, што кусціліся ля плота, і зусім пагарэлі. Згарэлі і весніцы, вароты, платы... Стаяць толькі дзе-нідзе абвугленыя, бы знарок паўтыканыя, слупы, чорныя дубовыя шулы...

«Няўжо так спапялілі немцы ўсю вёску, нідзе нічога не пакінулі?.. Ці гэта толькі адных нас, адно наша селішча?..»

Я ўстаю з калодкі і, паволі перастаўляючы ногі, іду на вуліцу...

Месяц падняўся, ён плыў ужо над вёскаю — вялікі, чысты і такі ясны, што на ім відаць былі тыя браты, пра якіх расказваў мне дзед: пасварыўшыся, яны пачалі біцца між сабою і адзін у гневе праткнуў віламі другога і падняў над сабою. Што яму трэба было, месяцу?.. Хацеў і ён паглядзець, гэтак жа, як і я, што асталося пасля пажару ад нашае вёскі, ці ён наважыўся нечым супакоіць мяне, суцешыць — маўляў, несправядлівасць і гора былі на зямлі заўсёды, і вінаватых вельмі жорстка карае Бог. Так, як пакараў тых братоў, што асмеліліся паднімаць адзін на аднаго вілы,— за гэта Бог закінуў іх аж на месяц і прымусіў быць там вечна: каб бачылі ўсе, што рабіць так, як зрабілі гэтыя браты, няможна... Ва ўсякім разе, з таго моманту, як я ўвайшоў у вёску, месяц не пакідаў мяне ні на хвіліну, усё плыў і плыў за мною, усё зырыў і зырыў сваё вока, асвятляў і асвятляў папялішчы. А можа, ён і сам

разглядаў тыя галавешкі, што пакінулі на месцы вёскі немцы, каб расказаць некаму невядомаму пасля, што прыносіць людзям вайна?..

Усё гэтак жа дакучліва, наганяючы жуду, рыпелі ржавымі завесамі вароты. Пах гарэлага драў, пяршыў у горле, ад яго аж схлуплівала дыханне. І адусюль поўз, выгінаўся, лез у вочы дым... Дым... Дым... Дым... Дым па ўсёй вёсцы, з канца ў канец. Едкі, вяртлявы, густы... Бы ўсё роўна на ўсяночную, перад Вялікаднем, калі людзі выграбаюць на вуліцу са сваіх двароў трэскі, шумавінне і падпальваюць іх. А самі сядзяць зводдалі на лавачках і чаго толькі не расказваюць, чаго не ўспамінаюць... Цяпер жа — хоць бы дзе чалавечы голас, хоць бы адна жывая душа. Нідзе нікога. Ціхата. Ціхата і спакой. Як на могілках. Толькі ўсюды, па абодва бакі вуліцы, закураныя, разваленыя печы, чорныя, абсмаленыя ствалы груш і яблынь, чырвоныя ад жару папялішчы...

«А людзі, дзе ж людзі?..— прыходзіць раптам мне ў галаву.— Дзе мая маці? Што немцы зрабілі з ёю, з усімі людзьмі вёскі?..»

Страшны людскі крык, той крык, што чуў я там, ля кружка лазы, зноў скаланае мяне.

«Яны пастралялі людзей... Застрэлілі маю маці. Застрэлілі ўсіх, каго засталі ў той ранак дома...»

«...Але ж калі немцы пастралялі людзей, то яны недзе павінны ляжаць забітыя... Немцы, пэўна, не закапалі іх...» — уюцца, плывуць думкі. І я іду і іду па вёсцы, мераю і мераю крокамі вуліцу, грабуся і грабуся па пяску...

Вось ужо я мінуў тое месца, дзе бялеў новым гонтавым верхам клуб, дзе вытыркаўся аж на вуліцу адным вуглом магазін, дзе было праўленне калгаса... Далей вёска нешырокай вулачкай выходзіць у поле і там, ля сажалкі, канчаецца...

Я зварачаю ў гэтую вулачку. Людзей — ні жывых, ні мёртвых — нідзе няма.

«А можа, немцы іх не пазабівалі?.. Можа, пагналі дзе?.. Казалі ж, што некаторых яны гоняць у Нямеччыну, на работы... А што стралялі, дык маглі і так чаго страляць... Не канечне ж у людзей...»

«Але тады чаму так нема крычалі людзі?.. Не адзін, не два чалавекі, а многа-многа людзей?..»

Думкі ўзнікаюць, таўкуцца ў мяне ў галаве, хочуць, каб я ўсё ім сказаў. А я не магу нічога сказаць, бо

нічога не ведаю... Іду і іду, бы здань, па пустэльнай, бязлюднай вуліцы і толькі да ўсяго прыглядаюся, прыслухоўваюся, сілюся ўцяміць, даўмецца, што зрабілі з маёю маці, з усімі нашымі людзьмі немцы...

Што гэта? Нейкі сіплы сабачы голас, брэх?.. Ці гэта мне падалося?..

Я спыняюся, прыслухоўваюся. І праўда — недзе непадалёку, у полі, брэша сабака. Нават не брэша, а хутчэй за ўсё вые. Вые жаласліва, працяжна:

— Га-о-во-во-во-ў!..

Яшчэ праз нейкі час я здагадваюся: сабака вые не проста ў чыстым полі, а там, дзе была наша школа, дзе быў млын...

Па сцежцы, што няпэўна шарэла ў святле месяца, я пакіраваўся па людскіх гародах на сабачы брэх.

Глухая, мёртвая цішыня ляжала над полем. Усё спала, усё адпачывала пасля доўгага, небывалага ў тутэйшых мясцінах летняга дня і толькі час ад часу нібы ўздыхала — неба, зямля, дрэвы, што вялізнымі чорнымі стагамі ўзвышаліся то тут, то там на ўзмежках.

Але дзіўна — цішыня гэтая мяне не супакойвала. Наадварот, чым бліжэй я падыходзіў да школы, тым усё больш і больш агартала мяне нейкая няўцямная, шчымлівая трывога, страх.

Не заўважыў, як збіўся са сцежкі, зноў папраставаў па полі. Рослы, ядраны картаплянік зноў блытаўся ў нагах, я чапляўся за яго і падаў... Уставаў і зноў ішоў...

Сабака ўсё выў. Не, нават не выў, а скавытаў, скавытаў ціха, расцяжна, бы ўсё роўна галасіў, некага аплакваў. Мёртвы холад скрабануў мяне па сэрцы.

«Чаго ён вые, чаго скуголіць?..»

Я ішоў, а ногі не слухаліся мяне. Падгіналіся ў каленях, нямелі. І тады мне раптам, як ніколі яшчэ раней, захацелася ўпасці на зямлю, у росны картаплянік, прыкрыць рукамі вочы і заліцца слязьмі. Але я чамусьці не зрабіў гэта — ступаў і ступаў усё далей і далей...

Месяц заплыў яшчэ вышэй і як бы на хвіліну прыпыніўся, застыў у самым пуку неба.

Маўчанне панавала ў наваколлі. Усё прытаілася і, здавалася, сцята слухала разам са мною скавытанне сабакі, што выліваў і выліваў у роспачы сваё гора...

Потым я ўбачыў і самога сабаку — ён сядзеў, падцяўшы пад сябе хвост, на вяршку вялікай пры-

школьнай клумбы, крокаў за дзесяць ад папялішча, якое тлела яшчэ жарам, чорны, нібы выразаны з кардону, і, выцягнуўшы ўгору галаву, выў, скуголіў. Па правы бок ад сабакі, за густымі кустамі акацыі, нешта чырванела. Вялізнае, круглае, нібыта з-пад зямлі выкочвалася сонца.

«Ды гэта ж камяні ад млына...— здагадаўся я, падышоўшы бліжэй.— Гэта яны нагрэліся, распаліліся так ад пажару...»

І новая, другая думка пранізала мяне:

«Чаго менавіта тут вые сабака?..»

Цяжкі пах — ці то чагосьці гарэлага, ці то гнілога — ішоў ад школы, казытаў у носе, схлупліваў дыханне. Я не зводзіў вачэй з сабакі і зусім забыўся глядзець сабе пад ногі. Мусіць, таму, знячэўку зачапіўшыся за нешта мяккае, я паваліўся ў картаплянік. Падняўшыся, сеў на калені.

Азірнуўся. І спалохаўся — у картапляніку ляжаў чалавек.

«Чаго ён тут ляжыць?..»

Дакрануўся да чалавека рукою — ён быў халодны.

«Мёртвы?.. Хто ён?..»

Павярнуў чалавека тварам да сябе. Нерухомыя, ашклелыя вочы бліснулі ў святле месяца страшнай таямнічасцю і як бы ў нечым мяне папікнулі, як бы нечага папрасілі. У чалавеку я пазнаў Астапа Гусака, таго дзядзьку Астапа, што ўзімку паліў у школе грубкі, а ўлетку вартаваў калгасныя гароды і ганяўся за намі, дзецьмі, калі мы падпаўзалі блізка да град...

«Хто яго тут забіў?..»

Я падняўся на ногі і толькі тады адчуў на руцэ нешта халоднае, ліпкае. Паднёс да вачэй руку — на далоні была кроў. Густая, чорная. Сцепануўшыся, я ліхаманкава абцёр руку аб калашыну штаноў, потым нагнуўся, пачаў абмываць аб росны картаплянік. І колькі ні абмываў, усё мне здавалася, што рука мая ў крыві... Чалавечай, Астапавай крыві...

Калі ж нарэшце я выпраставўся, каб ісці далей, убачыў, як збягае з клумбы сабака. Збягае і шыбуе, уцякае некуды ўбок, пад лес.

Сабака быў мне незнаёмы, мусіць, не з нашага канца вёскі. Але я ўсё ж не стрымаўся, свіснуў на ўсякі выпадак:

— Ф'ю, ф'ю.

Потым паманіў:

— Цю-цёў, цю-цёў!

Сабака спыніўся, павярнуў да мяне галаву і яшчэ шпарчэй прыпусціў прэч, у жыта, што цямнела адразу ж за школай.

Я абкружыў зводдалі пажарышча, якое надта ж дыміла і чадзела, падняўся на клумбу, дзе толькі што выў сабака, і... у тую ж хвіліну падаўся назад... З пажарышча, дзе міргаў, успыхваў час ад часу агонь, глядзеў на мяне чорнымі дзіркамі вачніц белы чалавечы чэрап...

І зноў у маёй памяці невядомасць, правал... Куды я пабег? Дзе быў?.. Што рабіў?..

Ужо світала, калі я зноў падыходзіў да школы. Палахлівае ранішняе святло цадзілася на зямлю спакваля, адганяючы далей на захад, за лес, цемру, начныя суцінкі. Месяц неяк адразу ж змізарнеў, зрабіўся бледны і кволы — яго амаль не відаць было ў небе, якое проста ўвачавідкі празрысцела, шырэла, а на ўсходзе ўжо дзе-нідзе і ўсміхалася, палавела яркаю барвай.

Сабака сядзеў на клумбе. Толькі цяпер ён быў не чорны, як гэта падалося мне ўночы, а руды, з залацістым адлівам. І ўжо не выў, а ціха-ціха цахлеў.

Пачуўшы мае крокі, сабака збег з клумбы. Доўгім, уважлівым позіркам, нібы хацеў скеміць, хто я, агледзеў мяне. І зноў засемяніў у жыта, сівое ад буйнай расы і зябкай перадранішняй золі.

Камяні ад млына трохі, мусіць, астылі, бо ўжо не чырванелі гэтак, як уночы, а ружовіліся, бялелі. Агонь атухаў і на пажарышчы, там, дзе стаяла яшчэ ўчора ўранні школа. Дыміла вельмі толькі на ганку, дзе быў уваход у калідор.

Я паволі падыходзіў бліжэй і бліжэй да пажарышча, і страшная здагадка працінала мяне...

«Няўжо праўда тое, пра што я думаю, што адчуваю?..»

Я амаль верыў, што не памыляюся, што ўсё, пра што думаю, праўда, і ўсё роўна ўсяляк адганяў прэч ад сябе свае думкі, сваё адчуванне, а яно, як на тое, расло, падымалася аднекуль з глыбіні душы, і стрымаць яго я быў ужо не ў змозе. Яно раптам вынырнула і апякло мяне — *яны спалілі людзей у школе... І маці маю таксама спалілі. Спалілі ўсіх, хто быў дома, хто нікуды не паспеў схавацца, уцячы... Таму і чадзіць так, нясе ад пажарышча незразумелым пахам, таму і выў гэтак жаласліва тут сабака... А той чалавек,*

Астап, якога я знайшоў у картапляніку, мусіць, уцякаў са школы, і яго забілі. Ён ляжыць там, дзе напаткала яго куля, смерць...

Я ішоў і баяўся, што тое, што неўзабаве ўбачу,— пацвердзіць маю здагадку і яна перастане быць здагадкай, перастане быць толькі маім прадчуваннем, а стане страшнай, жахлівай рэальнасцю, недарэчнай і сумнай праўдай...

Крок... Яшчэ крок...

Дым схлуплівае мне грудзі, не дае дыхаць. Хвіліну-другую я стаю, адкашліваюся і гляджу на свае парэпаныя, збітыя, абадраныя і мокрыя ад расы ногі, усё не асмельваюся ніяк падняць ад зямлі вочы, зірнуць на пажарышча. Потым раптам палахліва, але рашуча ўскідваю вочы...

І зноў з усіх ног бягу прэч ад школы... Бягу, а ў скронях б'е, пульсуе, аж звініць кроў — *гэта праўда, усё праўда, што я думаў... Яны спалілі людзей у школе... І маці маю таксама спалілі... Спалілі ўсіх, хто быў дома, хто нікуды не паспеў схавацца, уцячы... Таму і чадзіць так, нясе ад пажарышча цяжкім, незразумелым пахам... Таму і выў гэтак жаласліва тут сабака...*

Далей, калі я ўспамінаю тое, што давялося тады перажыць, бачу сябе зноў на дрывотніку, ля папялішча сваёй хаты, на той пасечанай, абцюканай сякерамі і ад таго шорсткай калодцы, на якой мы з маці, як пайшоў на вайну бацька, калолі дровы і на якой я сядзеў надоечы. Проста ў вочы мне свеціць, аж слепіць, зыркае ранішняе сонца, і ад яго цяпла патроху адыходзяць здранцвелыя, закляклыя ад начной хады і золі мае ногі, рукі, плечы, сохнуць абрасяненыя вышэй калень калашыны абшалюханых, заплямленых у гразь і зяленіну палатняных штаноў — ад іх аж падымаецца, злёгку струменіць угору пара...

Я павяртаюся так, каб сонца пякло мне не ў вочы, а ў спіну, і зноў бачу чорнае, абвугленае пажарышча, печ, пажоўклую націну картапляніку, гуркоў, гарбузоў... Толькі цяпер, у гуллівых праменнях сонца, усё выглядае куды жахлівей, чым уночы... Святло, дзень як бы агалілі ва ўсёй непрыхаванай жудасці тое, што нарабіў на нашым селішчы ўчора разгул смерці і полымя — дзікі шал агню. Можа б, і не было той жудасці, страху, калі б я не ведаў, які быў наш падворак да пажару, дзе

тут і што стаяла, дзе што расло, цвіло... А то ж куды ні паглядзі — бачыш не тое, што было, а зусім іншае... Таго ж, што было, няма. Няма і ніколі ўжо не будзе... На абгарэлай штыкеціне загарадкі, што адным сваім канцом уткнулася ў зямлю, а другім усё яшчэ ліпіць, трымаецца на цвіку за слуп, вісіць абсыпаная гарай і попелам даёнка. Побач з ёю — парудзелая ад часу і малака цадзілка... І я згадваю, што маці заўсёды, падаіўшы карову, вешала цадзілку і даёнку на плот, каб яны сохлі... Пад плотам, ля карыта, у якім маці карміла, пакуль іх не пазабіралі партызаны, свіней — лапавухую, падгалую, вечна ненаедную свінню і беленькага, кругленькага парсючка (яго маці так і не рашылася калоць, хоць бацька і наказваў ёй зрабіць гэта, як ішоў на фронт),— ляжыць абкоранае грабільна і некалькі неабструганых стаўпцоў — гэта дзед некалі збіраўся майстраваць на пакос граблі, ды так і не зрабіў іх, памёр... У сенцах — якіх сенцах, сенцаў жа няма, проста на пажарышчы — з вуголля вытыркаецца вушка капаніцы... Той капаніцы, якой яшчэ пазаўчора маці акопвала бульбу... А як прыйшла з гарода, сказала мне... Чакай, што ж яна сказала?.. Ага, каб я збегаў да каго ў хату і прынёс на распал у чарапку жару... І калі ў нашай печы зашугалі дровы, прыставіла варыцца чыгунок салонікаў... Але тых салонікаў я нават не пакаштаваў — я панёс цётцы Лісавеце малако...

Я перавёў вочы на печ і ў першую хвіліну не паверыў сабе — на загнетцы, куды маці звычайна выграбала вуголле, стаяў накрыты скавародкай чыгунок, той чыгунок, у якім маці варыла на вячэру бульбу...

Асцярожна, каб не папячы ног,— папялішча было яшчэ гарачае, сям-там нават чырванеў жар, асабліва там, дзе былі сцены і вуглы,— я даскакаў да печы. Зняў з чыгунка скавародку — салонікі як зварыліся, так і стаялі нечапаныя. Праўда, вады ў чыгунку не было — ці маці адцадзіла яе, ці яна высмягла, высахла, як гарэла хата. А так усё як мае быць, нават ні адзін гарэлік не кратаны матчынай рукой.

«Яна не ела салонікаў...»

Любасць і замілаванне да маці агарнулі мяне. Я стаяў ля печы, глядзеў на белую разварыстую бульбу, якая нават праз суткі не пачарнела, а бачыў перад сабою маці... Вось яна сядзіць на ўслончыку ля паліцы, босая, у сінім квятастым плацці, і лупіць бульбу... Перад ёю, на падлозе, кашэль, куды падаюць з-пад яе рук

лушпайкі, і вялікая белая паліваная міса, куды маці акуратна кладзе, каб не ляцелі на хату пырскі, аблупленую бульбу... Бульба ў маці і лупленая кругленькая, як яечкі, і чысценькая-чысценькая. Не тое, зусім не тое, што ў мяне. У мяне аблупленая бульба вуглаватая і брудная-брудная, абмусоленая рукамі... Маці нейкая асабліва засяроджаная, задуменная і ціхая, маўклівая... Чаму? Ці натамілася, цэлы дзень хакаючы капаніцай, ці пачула нешта нядобрае і не хоча сказаць пра тое мне?.. Потым яна падымае на мяне вочы, цёмныя, журботныя, і кажа, каб я збегаў да каго-небудзь і прынёс у чарапку жару...

«І гэта ўсё... Гэта апошняе, што загадвала мне рабіць маці... Пашукаць жару і занесці цётцы Лісавеце малако...»

Я накрыў чыгунок скавародкаю, пайшоў зноў на дрывотнік. Сеў на калодку, на якой толькі што сядзеў.

«Чаму маці не вячэрала?.. Чакала, калі я вярнуся з Замошак? Але ж яна сказала, каб я не вяртаўся ўвечары дадому, а начаваў у цёткі Лісаветы?..»

Прыгадаў, як ішла ўслед за мною на гарод маці, калі я выпраўляўся з дому, як стаяла яна ля хлява і ўсё махала, махала мне рукою...

«Няўжо яна што ведала?.. А можа, прадчувала, што бачымся мы ў той вечар апошні раз?..»

І апусціў галаву — успаміны зноў бясконцым, балючым сном нахлынулі на мяне...

...Вялізны, як ахапіць вокам, луг, што аж стракаціць, пераліваецца ўвесь ад красак — сініх, блакітных, жоўтых, чырвоных, белых... Высокае, па-летняму чыстае неба — па ім толькі зрэдку, сяды-тады над лесам, што цьмяна сінее на даляглядзе, праплываюць лёгкія, купчаста-дымныя сухмаркі... Свеціць, пячэ сонца.

Вузкая, выгінастая сцежачка, якая, калі на яе ступаеш босымі нагамі, дурасліва пырскае між пальцаў халаднаватай вадой, уецца па высокай, густой траве. І па гэтай сцежцы ідзём некуды мы — бацька, маці, дзед і я. Куды, чаго — я не ведаю. Дый не вельмі хачу ведаць. Я і так бязмежна рад, што мяне не пакінулі і сёння дома глядзець хату, а ўзялі з сабою. І я, часта перабіраючы нагамі, бягу паперадзе ўсіх, стараюся, каб бачылі, які я вялікі і пруткі і што я нізавошта ўжо не адстану ад дарослых, не падаб'ю ў дарозе ног, не стамлюся.

Сцежачка выводзіць нас да вілястай, даволі шырокай на перамеле рачулкі. Вада пераліваецца, бліщчыць на сонцы і ціха шалпоча ў чаратовых берагах і лазняку, нібы ўздыхае. Крумкаюць раз-пораз жабы, кігічуць кнігаўкі. Гудзе, ные камарэча. Бацька і дзед разуваюцца, падкасваюць вышэй калень калашыны штаноў. Маці бярэцца за спадніцу, і ўсе гуртам, высока падымаючы ногі, цыбаюць па вадзе. А я стаю і не ведаю, што рабіць — ісці ў ваду ці прасіць, каб мяне перанеслі цераз рачулку на руках.

— Тутака мелка,— кажа, павярнуўшыся да мяне тварам, бацька.— Не бойся!

Але яго словы мяне мала супакойваюць, бо я ведаю, што ў вадзе, якая б яна мелкая ні была, плаваюць п'яўкі і жабы, а я баюся іх страшэнна, да смерці. І ў гэтым я нікому-нікому не прызнаюся. Нават маці і бацьку.

Бацька, стоячы ў вадзе, пасміхаецца ў свае пышныя пшанічныя вусы, сарамаціць мяне:

— Эх ты, а шчэ ў школу збіраешся...

Што праўда, то праўда. У школу я збіраюся. З самай вясны. Ужо ў мяне ёсць нават кніжка, якая завецца буквар і ў якой чаго толькі не намалёвана — і ягады, і гарбузы, і мак, і морква, і капуста, і нейкія незнаёмыя дзядзькі, цёткі... Эх, каб гэта можна было, я гартаў бы той буквар і дзень і ноч, дзень і ноч разглядаў бы тое, што там намалёвана... Ды маці кажа, што, калі я часта буду гартаць буквар, ён падзярэцца. «Прыйдзеш у школу, ва ўсіх новыя будуць буквары, а ў цябе ў аднаго — стары... Настаўнік возьме дый выганіць цябе са школы, скажа, што ты мурза...» Я, вядома, не хачу, каб мяне праганяў са школы настаўнік, бо тады зноў нельга будзе гартаць буквар, нельга будзе чапляць цераз плячо тую скураную сумку, што купіў мне бацька, абуваць чаравікі, што прынесла аднекуль аж з мястэчка маці,— яны, тыя чаравікі, новенькія, чорненькія, вісяць на шнурочках на шастку проста над маёй пасцеллю, і я кожны вечар, лежачы пад коўдраю, чую, як прыемна яны пахнуць, і, пакуль не засну, думаю пра той дзень, калі я абую іх і — рып-рып, рып-рып — пайду ў школу...

І пры напамінку пра школу я зажмурваю вочы і смела — дзе там смела, у мяне аж халодае сэрца ад страху! — ступаю ўслед за бацькам у ваду...

...У нашу школу прыехаў новы настаўнік. Мы, вучні, бегаем, таўчомся ля хаты старое Уласіхі, дзе спыніўся на кватэры настаўнік, і пытаемся адзін у аднаго, які той новы настаўнік — стары ці малады, злосны ці добры.

Потым, усяго праз які дзень, настаўнік — цяпер мы бачым, што ён малады, зусім хлопец,— заходзіць у наш клас.

— Мяне зваць...— ціха кажа ён, кладучы на стол класны журнал, і чамусьці не дагаворвае, усміхаецца шырока-шырока, так шырока, што нам усім відзён бліскучы залаты зуб у яго роце.— Завіце мяне,— праз хвіліну папраўляецца ён,— Пятром Анісімавічам...

...Мінае восень, зіма, і я чую, што цётка Лісавета, якая жыве ў нашай сям'і і таксама вучыць дзяцей у школе, толькі не нас, а першагодак, выходзіць замуж за Пятра Анісімавіча і што яны пераязджаюць жыць у Замошкі...

...Зіма. Ноч.

...Я прахапляюся ад сцішанай, прытоенай гамонкі. Шэпчацца з некім мая маці...

«З кім? — доўга ніяк не магу даўмецца я. Голас такі густы, мужчынскі і, здаецца, знаёмы...— Дзе, дзе я чуў гэты голас? І калі?..»

— Дык ты, Мар'я, ужо глядзі... Не забывайся на Лісавету...— далятаюць да мяне словы, і цяпер я пазнаю ўжо, што гаворыць, шэпчацца ў нашай хаце з маёю мамай Пятро Анісімавіч, колішні наш настаўнік, Лісавецін муж...

«Адкуль ён узяўся?.. Ён жа пайшоў разам з маім бацькам, з усімі мужчынамі на фронт?» — думаю я.

— Ды будзем ужо неяк мірыцца,— кажа тым часам мая маці.— Хай яно толькі народзіцца, тое дзіця...

— Я не прасіў бы цябе пра гэта загадзя,— гудзе зноў голас Пятра Анісімавіча.— Але сама ведаеш, час які... Ідзеш у вёску і не ведаеш, ці вернешся назад, у лес... Паліцаяў наставілі, старастаў розных... Дый пакідаем мы скора надаўга свой лес...

— Пакідаеце? А мы то як жа без вас жыцьмем? — уздыхае маці.— Так смялей усё ж было, ведалі, што калі што — абароніце, свая ўласць пад бокам...

— Нічога не зробіш...— разважліва цягне сваё Пятро Анісімавіч.— Так трэба... А ўласць наша тут была і будзе, ніякая нямецкая сволач яе не заменіць...

Маці яшчэ хвілін колькі шэпчацца пра нешта з Пятром Анісімавічам, але так ціха, што я не магу разабраць нічога, апроч асобных слоў. Пасля яны ідуць у сенцы — чуваць, як маці спачатку адчыняе, потым зачыняе, бярэ на засоў дзверы і зноў вяртаецца ў хату. Цяпер адна.

— Чаго ён прыходзіў да нас? — пытаюся я, калі маці распранаецца і лажыцца ў пасцель.

— Хто? — прытворна перапытвае маці, як бы і не ведае, хто толькі што быў у нашай хаце, з кім яна гаварыла.

— Ды Пятро Анісімавіч...

— Перахрысціся ты,— палохаецца маці.— То, можа, са сну табе што прыплялося... Нікога не было ў нашай хаце... Спі... Не гавары нікому пра тое, пра што ты кагадзе сказаў, смяяцца будуць. Пятро Анісімавіч на фронце, разам з тваім бацькам... Ты хіба забыўся?..

Я пераварочваюся на другі бок і змаўкаю, больш ні пра што не пытаюся ў маці — ведаю, яна нізавошта не прызнаецца, што ў нашай хаце толькі што быў Пятро Анісімавіч... Так, мусіць, трэба... Ідзе вайна, нас занялі немцы, і сакрэтаў у кожнага прыбавілася. Нават у нас — у мяне і ў маіх сябрукоў Грышкі і Косціка. Мы пакляліся: нікому-нікому не скажам, што ў нас у лесе ў патаемным сховішчы ў дупле дуба, поблізу таго хвойніку, што ў Гудагаі, ляжаць амаль новенькая вінтоўка і дзве гранаты-лімонкі... Вінтоўку і гранаты мы знайшлі ў полі, у разоры... І перанеслі ў лес... Потым нанасілі туды і сала, хлеба... Гэта каб не галадаць на выпадак, калі мы ўцячом з дому і не адразу дападзём да партызанаў — а мы збіраемся ісці ў партызаны, вось толькі хай пацяплее, хай снег растане... Але і пра гэта мы нікому-нікому не скажам, нават сваім маткам... Так трэба...

...Цяпер я як не штоноч прачынаюся ад стуку ў нашыя вокны ці дзверы. Да нас у хату прыходзяць незнаёмыя людзі з лесу, ад якіх вельмі пахне дымам, і, не запальваючы святла, просяць то хлеба, то солі. А неяк яны, калі ў нас ужо не стала свіней, пачалі шукаць паводца, каб забраць цялічку.

Дзед раззлаваўся, разбурчаўся на маці:

— Казаў жа, давай зарэжам... Мяса было б... А так — пухні вось на нішчымніцы...

— Сам з'еш і вала, адна хвала,— апраўдвалася маці.— Дый пасаліў бы чым яго, тое мяса?.. Солі ж нямашака...

— На марозе і нясоленае не прапала б...

— Не заўсёды ж і мароз будзе... А як адліга?..— не здавалася маці.— А так з'ядзяць гуртам у лесе... Не немцам жа ды паліцаям яе пакідаць...

...У нас ужо нічога няма — ні курэй, ні свіней, ні цялічкі. Асталася адна карова. Але і па яе прыходзяць, каб забраць, паліцаі.

Ратуе карову дзед. Як пачуе, што ў наш двор праступоюць гайнёю паліцаі, злазіць з печы.

— Ану пайшлі вон адсюль, гіцлі! — крычыць ён яшчэ з ганка.— Дабро ў мяне знайшлі?.. А ваша дзе, дзе ваша дабро, я пытаюся? Кахі-кахі, ках...— пачынае ён кашляць.

Кашляе дзед страшна. У грудзях у яго — бы ўсё роўна ў тым сапсутым машынным маторы, калі яго заводзяць,— усё трасецца, гырчыць і вохкае... Дзед адною рукой трымаецца за грудзі, а другою цягне да сябе за тапарышча калун, якім мы з маці колем дровы і які заўсёды ляжыць у нас на ганку, на падхваце, і кідаецца з ім на паліцаяў. Тыя — хто куды, урассыпную, забываюцца і на вінтоўкі, што целяпаюцца ў іх за плячыма.

— Пачакай, малахольны! — грозяцца яны дзеду іншы раз з-за варот.— Партызанам беражэш кароўку! Усё ўжо аддаў. Цяперака карову думаеш аддаць?..

— У вас не спытаюся, каму што аддаваць,— адгырквaецца дзед. І зноў заходзіцца ад кашлю: — Кахі-кахі, ках!..

Маці, калі дзед вяртаецца пасля такой перасваркі з двара зноў у хату, не-не дый паўшчувае яго:

— Дабегаешся, даскачашся вось, што возьмуць ды застрэляць... Ім жа ўсё адно, у каго страляць, у чалавека ці ў сабаку...

— Мне таксама ўсё адно, як паміраць,— абыякава махае рукою дзед.— Ці сваёю смерцю, ці ад кулі...

І лезе зноў на печ...

...Я разам з маці цалюсенькі дзень, не разгінаючыся, капалі паліцаю Гуртавенку бульбу. Увечары, як ацямнела, што не стала відаць у разоры вывернутай плугам бульбы, мы сабраліся ісці дадому. Акурат у гэты час на поле аднекуль прывалокся і сам Гуртавенка. Стаў, шырока раскірэчыўшы ногі, і спытаўся, як заўсёды, заікаючыся, у маці:

— Чым п-плаціць т-табе, Мар'я? Хлеб-бам ці адзежай?

Маці аж сцеханулася:

— Адкуль у цябе адзежа тая? Калі гэта ты так разбагацець паспеў, што адзежай нават плаціць збіраешся?..

— Дык й-я ж н-на службе, як-ніяк,— усміхнуўся Гуртавенка.

— А хіба на службе гэтай вам адзежай плацяць? — зноў пытаецца маці.

— Ды н-не прытварайся ты, Мар'я. Сама ведаеш, што н-на аперацыі ездзім. А тым, што ў зямлі, усё роўна, ці г-голым ляжаць, ці надзетым — ім адзежа н-ніякая не трэба...

— Няўжо з мёртвых здзіраеш? — жахаецца маці.

— Н-не бойся,— супакойвае маці Гуртавенка.— Я не такі, як нек-каторыя... З забітых я адзежы н-не бяру... Калі мне што падабаецца, я загадваю зняць, а тад-ды ўжо страляю...

Маці, пачуўшы такое, прызналася:

— Вось гавару з табою, Антон, і, паверыш, дрыжыкі мяне праймаюць... Адкуль у цябе жорсткасць такая?.. Яшчэ возьмеш ды мяне заб'еш...

— Хе-хе,— сыта рагоча Гуртавенка.— Мяне т-ты не бойся. У мяне рука лёгкая. Я ледзь дакрануся да чалавека, а ён і б-брык, ужо нежывы. Ані не мучыцца. Не так, як у другіх... П-па-людску чалавека забіць н-не ўмеюць...

— І як гэта ты можаш такое?..— яшчэ больш палохаецца маці.— Дзіўлюся я з цябе, Антон. Хлопцам курыцы ніколі не зарэзаў. А цяпер... Расказваеш, а ў мяне мароз па целе...

— А што? — абыякава махае рукою Гуртавенка.— Трэба ўм-мець, усё трэба ўм-мець. Затое мае дзеці ніколі без хлеба н-не сядзелі, н-ні тады, н-ні цяперака... Уласць, якая б яна ні была, скажу табе, любіць, каб чэсна ёй служылі... Тады і ўласць табе нічога шкадаваць н-не будзе. Была тая ўл-ласць — я ёй чэсна служыў. А цяпер новая прыйшла — я ёй служу... М-мы ж з табою н-не вінаваты, што ўласці мяняюцца... Жыць жа нам трэба...— Пастаяў, падумаў.— Н-ну дык як, адзежу возьмеш ці хлеб?..

— Нічога мне не трэба,— аднекнулася маці.— Хіба ж я галодная ці голая?

— Дарам я н-не хачу...

— Тады давай, што табе не шкода,— сказала, мусіць, проста так, каб адчапіцца, маці.

І Гуртавенка назаўтра ўвечары прынёс у нашую хату цэлую вузляку адзежы.

— Можа, шчэ к-калі паможаш што,— кінуў ён пад ногі маці вузляку.— А адзежу хлопец збузуе, у м-мяне яе ўсё адно н-насіць няма каму... Сама ведаеш, адны дочкі. Сына Бог пашкадаваў... Ды н-не гідуй ты,— відаць, убачыўшы, як у маці перасмыкнуўся твар, сказаў ён праз хвіліну.— Адзежа чыстая, проста з жыдоўскіх шафаў... Й-як у мястэчку расстрэльвалі, н-набраў...

І паволі павалюхаўся з хаты...

Маці нават не развязвала вузлякі, не паглядзела, што ў ёй. Ледзь дачакалася цемнаты, узяла рыдлёўку і пайшла на гарод закопваць тую адзежу...

Пасля, дома, доўга-доўга мыла з мылам рукі. І ўсё гідзілася:

— В-вуй... І нясе гэта мне, каб дзіця маё надзявала, душагуб!..

Я не стрываў, сказаў:

— Трэба было конча ісці нам да Гуртавенкі... Заработкі знайшлі...

— А што ж я магу яму сказаць? — заплакала маці.— Хай яго сарочка не чапае... Прыйшоў, просіць, то паспрабуй не паслухай толькі!.. Чапіцца пасля, за што трэба і за што не трэба, будзе... Падаткамі абкладзе, шкуру з жывога чалавека злупіць... О, гэтакі гад!.. Не дзіва, фінагентам жа быў!.. А бацька, шчэ пры цары, стражнікам! Такое кодла, прывыклі кроў з людзей піць!..

...Маці плача.

Прачнулася ўночы і плача, калоціцца ад слёз.

— Мама, што з табою? — прахапіўшыся, бягу я да матчынай пасцелі.

Маці не адказвае. Абдымае мяне рукою, прыцягвае бліжэй да сябе і, здаецца, плача яшчэ гарчэй.

Хвіліну-другую я сяджу моўчкі, потым пачынаю плакаць сам. Нейкі час мы плачам удваіх, разам. Пасля, трохі спагадзя, маці як бы апамяталася, павярнулася тварам да мяне.

— Чаго ты, сынок?

— Гм-м!

— Хай я плачу, дык у мяне гора...

— Якое гора?

— Усякае... І бацька дзе, і Верка вось памерла.. І дзед...

Яна зноў захліпаецца, душыцца ад слёз.

У хаце ў нас цёмна, ані нічога не відаць, бо за вокнамі — чорная, як сажа, ноч.

Але і ў гэтай цемры я бачу, як прымае маці ад свайго твару руку, цягнецца ёю да мае галавы і пачынае гладзіць валасы, так лёгка-лёгка і пяшчотна-пяшчотна, што я аж заплюшчваю вочы.

— Сціхні, сынок...— шэпча яна.— А мо і перажывём як гэтую навалу, бацькі свайго дачакаешся... Хоць без Веркі... Без дзеда... Без мяне...— чую я матчын голас...

...і ў той жа момант ачынаюся, сцепваюся ўвесь, падхопліваюся на ногі.

«Дзе я?.. Што са мною?.. Няўжо так гаварыла хоць калі мне маці?.. І хто, хто гэта ля мяне так горка плача?..»

Азіраюся навокал... І бачу чорнае, зацягнутае, прыцярушанае ўжо лёгкім сівым попелам пажарышча сваёй хаты, печ, абгарэлыя ствалы яблынь, груш... І здагадваюся, дзе я...

Усё яшчэ свеціць, пячэ сонца. І нікога каля мяне няма, ніхто не плача, толькі ціўкае недзе ў голлі на ліпе канаплянік. Плачу я сам. Нават не плачу, а цяжка, усім сваім нутром усхліпваю, стагну...

Марудна, як праз мутную павалоку сну, успамінаю, чаго апынуўся зноў на сваім падворышчы, што бачыў перад гэтым у вёсцы, там, дзе стаяла раней школа... Успамінаю і, таго не заўважаючы, іду міма спаленага нашага хлява па картапляніку ў поле. Іду, сам не ведаючы куды, проста туды, куды глядзяць вочы, абы толькі не быць у вёсцы, абы не бачыць, што зрабілі з ёю і з тымі, хто ў ёй жыў, немцы, абы толькі ні пра што не думаць, нічога болей не ўспамінаць...

...Я ляжу ў дамавіне, абкладзены ўвесь, з ног да галавы, кветкамі, і да мяне адзін за адным падыходзяць людзі — мама, тата, дзед, Верка, старая кульгавая Уласіха, дзядзька Хведар, стараста Мікіта...

Дарослыя і дзеці, уся наша вёска... Нагінаюцца, цалуюць мяне нейкімі надта халоднымі, сухімі губамі, і кожны шэпча нешта на вуха. Што — я не чую, дый не вельмі стараюся пачуць, бо заняты другім: я ляжу на

мяккай падушцы са свежага сена і ўвесь час не зводжу вачэй з паліцая Гуртавенкі — ён чамусьці сядзіць на нашай печы, на чаране, і з-за коміна неяк загадкава, па-змоўніцку падміргвае мне адным вокам, быццам ведае, што я ніякі не мёртвы, а жывы і толькі прытвараюся, што мёртвы.

«Што яму да таго, што я ў дамавіне?» — пакутліва думаю, мучаюся ў здагадках я.

А да мяне ўсё падыходзяць і падыходзяць людзі, усё цалуюць і цалуюць халоднымі губамі, усё шэпчуць і шэпчуць нешта на вуха...

Але вось нарэшце і гэта скончылася, да мяне больш ніхто не падыходзіць. Толькі чуваць шморганне насоў ды ўсхліпы — нехта плача.

«Хто? Ці не мая маці?..»

З сенцаў уносяць у хату вечка, якое зроблена з жоўтых абгабляваных дошак і якое надта ж пахне смалою, і ўсе людзі гурмою зноў ідуць да мяне. Папераздзе Пятро Анісімавіч, цётка Лісавета, за імі смешна дыбае босымі, замурзанымі ножкамі Уладзік... Узяўся маленькай ружовенькай ручкай за краёк вечка і бяжыць услед за бацькам і маткаю. Вось яны ўтраіх наблізіліся да мяне, памеркавалі пошапкам, як лацвей палажыць на дамавіну вечка, і пачалі апускаць яго мне на вочы, закрываць ад мяне святло. Назаўсёды. Навечна. Я халадзею ад жаху.

— Што вы робіце?! — крычу я што ёсць моцы.— Хіба вы не бачыце, што я жывы?.. Я жывы! Жывы я!

Але мяне ніхто не слухае, не чуе... Я спрабую падняцца і толькі цяпер заўважаю, што ў мяне анямела ўсё цела, адняліся рукі і ногі, я больш не валодаю імі... Хачу выскачыць з дамавіны і не магу, няма сілы...

Цемра закрывае мне вочы. І ў ёй, у гэтай цемры, я чую, як у дамавіну нехта забівае цвікі. Гах-гах-гах!.. Асцярожнае шорханне ног, тупат, сапенне, бразгат, звон цвікоў — мусіць, намацвае рука ў кішэні патрэбныя — і зноў — гах-гах-гах! — ужо ў другім месцы...

Потым наступае цішыня. Доўгая, маўклівая, пакутлівая...

Раптам дамавіна адчыняецца, і я бачу Гуртавенку. Ён стаіць нада мною, шырока раскірэчыўшы ногі, мыляе губамі, нібы нешта жуе, потым з усёй сілы б'е мяне насцаком пад бок.

— Ан-ну ўставай! — крычыць ён.— Д-думаеш, я н-не бачу, што ты жывы, што ты прытвараешся? М-мяне, брат, не п-правядзеш, я стрэляны верабей!..

Я хуценька ўстаю з дамавіны. І бачу, што я ўжо не ў хаце, а на могілках, ля таго раскідзістага куста акацыі, пад якім мы пахавалі Верку. Побач, пад маладою, станістаю бярозкаю, дзедава магіла. А трошкі ўбаку выкапана і яшчэ адна ямка. Свежая, глыбокая.

— Раздзявайся! — загадвае Гуртавенка і настаўляе на мяне чорнае вочка рулі вінтоўкі.— Й-я ведаю, што ты н-не насіў той адзежы, што я даў вам. Вы закап-палі яе за хлявом!.. Радуйся, што да м-мяне папаў... У м-мяне рука лёгкая... З першага разу забіваю...

Я спакваля сцягваю з сябе сарочку, шпурляю яе да ног Гуртавенкі.

— І шт-таны скідай! — крычыць ён.— Ды хутчэй, м-мне некалі,— падганяе ён мяне, і з рота ў яго скача пена — такі ён злосны.

Я расшпільваю папружку, скідаю адну калашыну штаноў, другую... І ў гэты момант аднекуль з цемры выплывае маці. Паволі-паволі яна ідзе да Гуртавенкі, рукою кранаецца яго пляча.

— Антон, не чапай майго хлопца...— кажа яна.— Ён не вінаваты. Гэта я сама закапала адзежу...

— Ах, в-вунь яно што! — ятрыцца яшчэ болей Гуртавенка. Ён паварочваецца тварам да маці, піхае яе руляй вінтоўкі ў грудзі, піхае так, каб яна ўпала ў тую ямку, што выкапана побач з Верчынай магілай. Я кідаюся да маці, хапаю яе за рукі, хачу выцягнуць з ямкі.

— Мама! Мама-а! — крычу я. Але маці праганяе мяне ад сябе.

— Ідзі да цёткі Лісаветы, занясі ёй малако...— кажа яна мне.— Ды не бяжы позна ўвечары дадому, пераначуй тамака, у Замошках... Не бойся... Салонікаў я не буду адна есці, пачакаю, калі вернешся ты...

І некуды адплывае, аддаляецца ад мяне... І ўсё махае, махае рукою, бы развітваецца са мною...

І толькі голас яе ўсё яшчэ чуцён, ён аж грыміць над маёю галавою, такі ён гучны. Ад яго гнуцца, прыпадаюць да самай зямлі старыя хвоі.

— Уцякай з могілак!.. А то і цябе ўкінуць у ямку!.. А табе жыць, трэба жыць!.. Табе трэба дачакацца бацькі... Расказаць яму, што зрабілі з Рудняю немцы, што зрабіў са мною, з людзьмі Гуртавенка... Уця-а-а-ка-ай!

Матчын голас падхопліваюць хвоі, крычаць:

— Уця-кай!

І я, трымаючы рукамі штаны, каб яны не спадалі, бягу... Але ўжо не па могілках, а па полі. Поле голае, роўнае, як падлога. Нідзе ні травінкі, ні кусціка, ні дрэўца... Мёртвая пустэля. Толькі вецер час ад часу круціць, падымае ўгору віхурыстымі слупамі пыл... Не, не пыл, а попел... І там, дзе віхурыць вецер, астаюцца на зямлі белыя чалавечыя косці, праламаныя нечым вострым і цяжкім чарапы...

— Ма-ма-а! — крычу я і бягу далей, далей...

Але вось поле некуды знікае, знікаюць і чалавечыя косці, чарапы. Я — ля вялізнай крутой гары. Гара такая высокая, што аж не відно неба. І голая-голая. Толькі ў падножжы растуць краскі. Многа-многа красак, аж не згледзець вокам. Не, не тыя краскі, што растуць у нас на лузе і ў полі, а нейкія дзіўныя, казачныя. Кветкі ў іх чырвоныя, пышныя і цвітуць не на сцяблах, а на лісці...

Я хаджу ля гары і рву краскі. Не букет, а шмат-шмат. Красак у мяне ўжо цэлая бярэма, як панесці. А я ўсё рву і рву, яшчэ і яшчэ. Раптам краскі дзе і падзеліся з маіх рук: былі ў руках — і няма. Ні адной. Я хачу назбіраць новых, але бачу, што нехта павырываў усе краскі з карэннямі і патаптаў. «Хто? Няўжо я?» І тут у галаву мне прыходзіць, што мне няма чаго без дай прычыны бавіць час, а трэба конча ўзабрацца на самы верх гары. Чаго мне трэба туды — я не ведаю. Ведаю толькі: мне трэба гэта, і ўсё. Нейкая сіла гняце мяне, падганяе: «Не марудзь, узбірайся! Хутчэй, хутчэй!..»

І я пачынаю ўзбірацца... Гара зусім не голая. Гэта мне толькі здавалася, што яна голая, пакуль я не лез. А пачаў лезці — убачыў: гара ўся зарасла лесам. Густым, дрымучым, у ім, пэўна, не ступала яшчэ ніколі нага чалавека. І мне трэба прайсці праз гэты лес, іначай я не ўзбяруся на верх гары. І я іду. Ні птушкі, ні звера. Пусты, маўклівы лес, нібы ў ім ніколі нішто і не пладзілася, не жыло. І ўсё нейкае пачварнае, дзікае — дрэвы, кусты... Страх скоўвае думкі, ад хады і крутога пад'ёму ёкае сэрца, падкошваюцца ногі...

За лесам — кусты, непралазныя, калючыя. Не то ажыннік, не то шыпшына. Яны чапляюцца за мяне, ірвуць адзежу, да крыві абдзіраюць рукі, твар. Ногі мае ад стомы ўжо адзеравянелі і не гнуцца ў каленях — так саслаблі і самлелі. У знямозе я падаю. Але ляжу нядоўга, бо мяне зноў нешта пачынае падганяць: «Хутчэй, хутчэй!»

І я, сабраўшы апошнія сілы, караскаюся, лезу ўсё вышэй, вышэй. А кустам, здаецца, і канца няма, і чым далей, тым яны гусцейшыя...

Ледзьве жывы, я ўсё ж выпаўзаю на роўны, халодны камень. Гляджу на свае рукі. І палохаюся: такія яны абдзёртыя. Не пазнаць, дзе пальцы, а дзе далоні. Аглядаю сябе — ажно і адзежа на мне ўся ў крыві і гэтак падрана, што звісае адусюль ашмоццем...

Немы жах скоўвае маё сэрца. Я хапаюся за камень і хачу паўзці далей, вышэй. Але гэта немагчыма, бо камень ужо не востры, шурпаты, як быў дагэтуль, а імшысты, слізкі, нібы намылены мылам. Падаюся ўсім целам наперад і што ёсць сілы цягнуся рукамі, каб схапіцца за што і ўтрымацца на гары. І не ўтрымліваюся, зрываюся. Зрываюся і сунуся на жываце ўніз. Прыўзнімаю галаву... і жахаюся: пада мною — прадонне. Чорная, як сажа, апраметная, бездань.

«Што рабіць?..»

У мяне займае дух. Я страчваю раўнавагу і лячу ў прорву. Хачу крыкнуць, паклікаць каго на помач, але ў мяне адняло мову. Я крычу — і сам не чую свайго голасу... І холадна-холадна... Бр-р-р...

Я прахапляюся, са страхам расплюшчваю вочы. Нада мною — неба. Нізкае, чорнае, густа ўсыпанае, нібы вугалькамі, цьмянымі мігатлівымі зоркамі. Чуваць, як недзе збоку, удалечы, злёгку пагойдваецца, шуміць і як бы стомлена стогне лес. І ціха-ціха. Бы ўсё роўна вымерла ўсё навокал. Ціхата і спакой. Ды яшчэ холад — так холадна, што ў мяне не цаляе зуб на зуб. Я сціскаюся ўвесь, прыпадаю да зямлі, нібыта яна можа мяне сагрэць, вярнуць жвавасць і сілу закляклым, здранцвелым суставам.

Перабіраю ў памяці тое, што бачыў, перажыў у сне.

«Што б магло гэта значыць?.. Чаму мне сасніўся такі дзіўны сон?..»

Але думаць доўга пра сон я не магу. Холад прабірае мяне да касцей, лезе некуды ўнутр, у самую сярэдзіну. Я ўстаю. Бегаю, скачу, каб сагрэцца. Цяпер я ўжо не ўспамінаю, як апынуўся тут, у полі. Ведаю: у мяне няма больш хаты, няма маці, нікога наогул нідзе няма, я астаўся адзін... Адзін з усёй нашай вёскі...

Пацямнела, потым, неяк неспадзявана, неба на ўсходзе пашарэла, пабялела і пачало вельмі хутка святлець. Адна за адной тухлі, знікалі зоры. Вісела ўсё яшчэ

нізка над лесам толькі Мілавіца — самая вялікая і чыстая, як сляза, ранішняя зорка. Азваўся ў кустах салавей, праляцелі, гучна лопаючы крыламі, качкі. Цэлая чарада. Дыхнуў аднекуль ветрык, і з грушы-дзічкі, што карчавела на ўзмежку, з шорхатам сыпанула золкая раса. «Ш-ш-шшы» — прабегла па лісці.

Прачыналася, неахвотна ўставала, працірала заспаныя вочы раніца.

Я скакаў, бегаў, пакуль не ўгрэўся. Тады агледзеўся, дзе я,— я быў на полі, поблізу той сцежкі, што вяла ў Замошкі,— і заспяшаўся зноў у вёску, да свайго селішча. Я яшчэ не прывык да таго, што ў мяне няма больш хаты, няма маці, нікога і нічога няма на свеце, і па даўнішняй звычцы, дзе б ні апынуўся, браўся дадому, да свае хаты...

І зноў быў дзень, і зноў ноч была. І прайшлі гэтыя дзень і ноч, і прыйшлі новыя. Цемра змянялася святлом, і святло змянялася зноў цемраю. Усходзіла сонца, і заходзіла сонца. Выплываў на небе месяц, і знікаў з неба месяц. Загараліся зоры і патухалі... А я ўсё туляўся і туляўся, блукаў і блукаў па полі, па лесе, не могучы знайсці сабе нідзе ніякага прыстанку. Стамляўся, падаў дзе-небудзь на ўзмежку ў траву і на нейкі час забываўся на ўсё на свеце — правальваўся, нібы ў прорву, у цяжкі, трывожны сон... Потым неяк знянацку ачынаўся, спахапліва ўскокваў зноў на ногі, бы ўсё роўна мне некуды вельмі рупіла, трэба было спяшацца, і зноў хадзіў, зноў блукаў па лесе, па полі, па лузе, адзінокі, абыякавы да ўсяго,— так непрыкаяна адчувае сябе, мусіць, жывёліна, калі адаб'ецца ад свае чарады і сноўдаецца дзе папала, пакуль яе хто не зловіць і не завядзе ў хлеў...

Іншы раз, калі ад стомы і хады пруцянелі ногі і адмаўляліся мяне трымаць, я брыў у вёску, да свайго селішча. Садзіўся там, на тую абцюканую сякерамі і ад таго шорсткую калодку, на якой бацька, маці, а потым і я seклі дровы і якая неяк ацалела і не згарэла бадай што адна з усяго нашага селішча, ашчаперваў рукамі галаву і думаў... Пра што я тады мог думаць?.. Пра тое, што вось і няма болей таго, з чым я зжыўся, да чаго прывык, няма маці, хаты, наогул нікога і нічога няма... Ёсць толькі хіба вось гэтае папялішча ды шырокае, неабдымнае неба над галавою... Ды яшчэ цішыня... Дзень і ноч цішыня. Так ціха, што, здаецца, нідзе, на

ўсім белым свеце, ніхто ўжо не жыве — усіх пастралялі, папалілі немцы. Ні смеху, ні крыку, ні лаянкі — усё супакоіла, прыглушыла смерць... Смерць, смерць, смерць... Над усім вісіць, пануе смерць... І прыйдзе такі дзень і час, што і мяне таксама не стане, як не стане і тых, што прыйдуць пасля мяне... Усё паміраe, усё падуладна смерці. Смерці і тлену... І толькі адно неба ды, можа, цішыня не падуладны ёй, кашчавай, яны — вечныя... І яны будуць заўсёды, нават тады, калі не будзе мяне... І пакуль я жывы, мне трэба жыць... Навошта жыць, дзеля чаго жыць?.. Што дасць яно мне, тое жыццё?.. О мама, мама! Ты мяне так любіла! Чаму ж ты пасылала мяне ў Замошкі, навошта хацела, каб я жыў!.. Лепей бы я быў мёртвы... Ляжаў бы разам з табою, разам з усімі ў школе, і мне было б добра, як і табе... Я не ведаў бы, што цяпер на зямлі — раніца ці вечар, ноч ці дзень, свеціць сонца ці лье дождж, не ведаў бы, што зрабілі немцы з нашаю вёскаю, з людзьмі, з табою, мама! Я нічога-нічога не ведаў бы, не бачыў бы, не адчуваў... Да ўсяго-ўсяго я быў бы абыякавы. Мне не трэба было б хадзіць па папялішчах, не трэба было б ні пра што думаць, не трэба было б жыць... Я быў бы тым, чым сталі цяпер усе вы,— попелам, касцямі... А так мне трэба жыць... Скажы мне, мама, як мне цяпер жыць, што рабіць?.. Куды пайсці, дзе прытуліць сірочую галаву сваю? Хто пасцеле пасцель мне, хто есці наварыць, хто кашульку маю памые і палатае, калі яна падзярэцца? Нічога ж, нікога ж нідзе няма — усё, усіх спапяліла вайна, спапялілі немцы... За што? У чым вінаваты вы — ты, мама, нашыя суседзі, мае сябрукі — Грышка, Косцік, усе, каго няма і каго ўжо ніколі не будзе?.. За што вас спалілі, што вы такое зрабілі — ну, хаця б тым жа самым немцам?.. Партызанскі край, і ў ім павінны быць спалены вёскі з людзьмі, павінна быць спалена, знішчана ўсё жывое!.. Такі загад... Той, хто яго аддаваў, мусіць, не думаў пра нас, тых, каго спаляць, не думаў пра тое, што, калі хто неяк ацалее, астанецца жыць, будзе век свой мучыцца, пакутаваць, успамінаць тых, каго спалілі... Хаця што яму, таму ка́ту, да таго невядомага, далёкага чалавека, да мяне, да ўсіх нас... Яму абы аддаць загад!.. А тыя, хто ніжэй за яго па службе, старанна выканалі той загад, зрабілі ўсё, што ад іх залежала, каб не асталося *нікога жывога*... І вось няма вёскі... Няма гэтулькіх людзей! Няма цябе, мама...

Няма нашай хаты... I мяне не павінна было быць — я мусіў быць мёртвы... Такі быў загад... I тое, што я астаўся жывы,— выпадковасць... Хаця... Хаця — якая ж выпадковасць?.. *Я не павінен быў астацца жывы, я мусіў быць мёртвы...* I ў тым, што я астаўся жыць, няма ніякай выпадковасці, а ёсць недагляд... I вінаваты ў ім, гэтым недаглядзе, тыя, хто выконваў загад... Вядома, вінаваты *яны,* і толькі *яны...* Бо калі б *яны* пастараліся, я не жыў бы, я быў бы мёртвы... Проста *яны* выканалі той загад не зусім добра, вось я і астаўся жыць... Божа літасцівы, дык што ж гэта? Няўжо ў вайну можна рабіць што заўгодна — забіваць, паліць, катаваць — вінаватых і невінаватых — і за гэта ніколі ні перад кім не адказваць?.. Будзь жа пракляты да канца дзён сваіх ты, хто выдумаў вайну, хто, каб апраўдаць забойствы і здзек, прыдумаў гэткае паганае, бязлітаснае слова — вайна! Хай цябе ні зямля, ні вада не бярэ, вечна гібей і пакутуй у самых страшных, нечалавечых хваробах, адзін, без вады і яды, без сонца і неба... I хай цябе вечна смокча, точыць чарвяк сумлення, вечна мучаць людская пагарда, нянавісць і тыя няшчасці, што прынёс ты людзям... Божа, паслухай мяне, пакарай таго нелюдзя, таго ка́та, таго людаеда!..

Я сядзеў на калодцы і аж скрыгатаў зубамі — маліў, прасіў, заклінаў, сам не ведаючы каго, але хто — я ў гэтым тады быў упэўнены — быў нада мною і хто быў вінаваты ў маім горы, у горы тысяч і тысяч такіх жа, як і я, людзей. А можа, гэта мне толькі цяпер здаецца, што я думаў тады пра гэта, думаў менавіта так... Бо і гадоў мне тады было небагата, і многага я тады яшчэ не разумеў... Але прынамсі ўсё гэта я, помню, тады адчуваў... Я не мог гэтага не адчуваць... Я быў абыякавы да ўсяго — да дзён і начэй, што прыходзілі і адыходзілі, да таго, што мяне нехта можа ўбачыць тут, ля папялішча, і забіць... Неабыякавы я быў толькі да тых, каго спалілі, і да тых, хто гэта зрабіў... I ў бяссіллі сваім я прасіў, маліў таго, хто вышэй за нас усіх, каб ён ажывіў маю маці, каб ён пакараў, адпомсціў тым, хто спаліў нашую вёску, хто ўвагнаў у магілу раней часу гэтулькі ні ў чым не вінаватых людзей...

На трэці ці чацвёрты дзень — пэўна не помню, бо дні чаргаваліся начамі, а ночы днямі, і я не лічыў іх,

нават, калі хочаце ведаць, не бачыў, яны проста міналі мяне, пралятаді нада мною, як пралятаюць птушкі, хмары, нічуць і нічым мяне не кранаючы, не ўражваючы,— я пачуў на вуліцы поблізу нашага селішча нечыя ціхія, спасцярожлівыя крокі — нехта невядомы, як мне ў першую хвіліну падалося, краўся да мяне, хацеў схапіць, перш чым я пачую яго і ўцяку.

Хутчэй інстынктыўна, чым свядома, я ўсхапіўся на ногі, каб пабегчы, нырнуць у гарод, і ў той жа момант паваліўся на зямлю — ад доўгага, нерухомага сядзення ў мяне заклякді ногі, і я не мог на іх стаць. Падняў галаву, прыслухаўся — ці ніхто не гоніцца за мною? Не, за мною ніхто не гнаўся — крокі былі такія ж ціхія, спасцярожлівыя, як і раней, яны, чуваць было, хоць і марудна, усё ж набліжаліся да нашага селішча.

«Няўжо мяне тут хто ўбачыў, падпільнаваў? Хто ён — нехта з нашай вёскі ці, можа, чужы?..»

Рызыкаваць я не хацеў дый не мог — нейкая невядомая сіла гнала мяне быць далей ад дрывотні, прымушала хавацца, не паказвацца гэтак адразу на вочы чалавеку, хто б ён ні быў — свой ці чужы. Інстынкт самазахавання падказваў мне быць як ніколі яшчэ асцярожным, нікому і ні ў чым не давярацца. І я, дапаўшы да разоры, па якой хадзіў раней на сцежку, што вяла ў Замошкі, папоўз да кружка крушынніку, што купчасцеў, зелянеў у канцы нашых сотак.

Ногі ў мяне трохі папрутчэлі, іх ужо не зводзіла штохвіліны сутарга, і я падняўся. У галаве гуло, вельмі балела і ў скронях. Але я ўсё ж сяк-так дабраўся ў канец сваіх сотак і, схаваўшыся ў самы густы і шырокі куст, пачаў пільна сачыць, цікаваць за нашым селішчам. Хоць і пагарэлі хата, хлеў, паркан, хоць агнём прыхапіла і некалькі яблынь, груш і вішань, зеляніна саду была яшчэ даволі густая, праз яе не праглядалася вуліца, і я не бачыў, зайшоў ён, той невядомы чалавек (што крокі былі чалавечыя, пра гэта я здагадаўся адразу ж, як толькі іх пачуў), да нас у двор ці ён пайшоў міма, некуды далей па вуліцы. І я, паляжаўшы трохі ў крушынніку, папоўз назад, у вёску: цяга, жаданне ведаць, хто яшчэ, акрамя мяне, астаўся жывы і ходзіць па спаленай вёсцы, былі большыя за страх. Я проста не мог ужо стрымаць сябе, каб не паглядзець, хто ён, той невядомы, што прыблукаў аднекуль сюды, на папялішча.

Ля хлява — не хлява ўжо, вядома, а толькі пажарышча — я ўлавіў зноў тыя ж нетаропкія, спасцярожлі-

выя крокі. Яны то заціхалі на нейкі момант — відаць, чалавек спыняўся, стаяў,— то шорхалі зноў і зноў па зямлі. Цяпер я выразна мог разабраць, што чалавек хадзіў не па вуліцы, а ў суседнім з нашым селішчам двары, там, дзе некалі стаяла хата старасты Аўхіма Аглабелькі, ці, як звалі яго ў нас па-вулічнаму, за вочы, Падзямельніка. Прыпаўшы ўсім сваім целам да разоры, я паволі-паволі падняў з картапляніку галаву — Аглабелькавых двор, гэтак жа, як і наш, быў увесь засаджаны грушамі, яблынямі, слівамі, вішнямі. Густая зеляніна саду зноў замінала мне бачыць, хто там, у двары, ходзіць. І я, асмялеўшы яшчэ больш, падпоўз бліжэй да суседскага плота, што месцамі чамусьці не згарэў, і схаваўся за яго. Потым, счакаўшы трохі, выбраў лагчынку, адкуль добра аглядалася пажарышча Аўхімавай хаты, упоўз у яе, асцярожна адарваў у плоце дошку і прынік да шчыліны.

Прайшло яшчэ некалькі хвілін — і вочы мае спыніліся на тым чалавеку, што так неспадзявана спалохаў мяне і прагнаў з дрывотніка,— ён быў невысокага росту, але моцны, каранасты, з доўгімі худымі рукамі. На галаве ў чалавека ляжала кепка, белая палатняная кашуля была падпяразана конскім путам ці кавалкам вяроўкі. Штаны таксама былі палатняныя, хутчэй за ўсё — споднікі, брудныя, пакамечаныя. Чалавек стаяў спіною да мяне, бязвольна апусціўшы, бы плёткі, рукі, і я доўга глядзеў на яго, сілячыся здагадацца, хто ён, гэты чалавек. А чалавек усё стаяў, не зводзіў вачэй з папялішча. Ён нібы застыў у нейкай апантанасці і нерухомасці і, здаецца, апрача папялішча, нідзе нічога не бачыў, не чуў.

Нешта знаёмае і разам з тым чужое было ва ўсёй паставе гэтага чалавека.

«Ды гэта ж дзядзька Аўхім! Аўхім Аглабелька! — цюкнула раптам мне.— Як ён ўратаваўся? Няўжо яго не спалілі разам з усімі?.. Ён жа жыў да апошняга дня ў вёсцы, не параязджаў, як паліцаі, у мястэчка... Ці яго, можа, пашкадавалі, не ўкінулі ў агонь, ён жа, як-ніяк, староста?..»

Чалавек павярнуўся тварам на гарод, і я ўсумніўся — ці Аглабелька гэта? Твар увесь у брудным рыжым шчацінні, кадык выпнуўся далёка наперад, а вочы глядзелі неяк валавата і па-вар'яцку тупа. Чалавек, няйнакш, пра штосьці думаў, ён нібыта забыўся пра нешта важнае, патрэбнае і ўсё сіліўся ўспомніць, ды

гэта яму ніяк не ўдавалася... Вось ён стукнуў сябе кулаком па лбе, зажмурыў вочы і хутка-хутка пабег з двара на вуліцу. Там ён спыніўся, зноў стукнуў сябе кулаком па лбе і вярнуўся на папялішча. І зноў, пастаяўшы нейкую долю секунды, хутка-хутка пабег назад, на вуліцу.

Яшчэ праз нейкі час мне было відаць, як ён, той чалавек, паволі-паволі, бы ўсё роўна ў вялікім одуме, сунуўся па вуліцы, сунуўся туды, дзе былі некалі клуб, магазін, праўленне калгаса... Я сачыў за чалавекам, аж пакуль ён не збочыў на тую сцежачку, што вілася праз людскія гароды да школы. Тады я адпоўз зноў да кружка крушынніку і ўжо адтуль пачаў цікаваць, куды ён пойдзе яшчэ.

Чакаць давялося нядоўга — хутка я ўбачыў, як чалавек, не вельмі пільнуючыся сцежкі, па бульбе, па жыце — праставаў да школы.

«Няўжо ён ведае, што там немцы спалілі людзей?.. Пэўна, што ведае, бо нікуды больш не зварачае, ідзе да школы...»

Чалавек, усё гэтак жа ўгнуўшы галаву, і праўда падышоў да школы. Нагнуўся, нешта падняў з папялішча. Паднёс да твару. І так нібы замёр...

Я не зводзіў вачэй з чалавека, сілячыся пазнаць, Аглабелька гэта ці нехта іншы, чужы. І што яму, гэтаму чалавеку, тут, у нашай вёсцы, трэба? Чаго ён ходзіць? Што робіць ля школы?.. А чалавек не варушыўся, бы аслупянеў — стаяў і стаяў ля папялішча і, здаецца, не думаў нават нікуды далей адтуль ісці. Стаяў і глядзеў на тое, што падняў кагадзе з зямлі.

Сон і змора бралі, адольвалі мяне. Толькі цяпер я заўважыў, што поўдзень ужо, што сонца высока-высока, што яно пячэ, проста аж паліць. Над картаплянікам, над густымі зялёнымі загонамі жыта і ячменю трымцела, пералівалася перагрэтае паветра. І я, не маючы змогі так доўга глядзець на поле, на таго чалавека, што ўсё стаяў і стаяў ля папялішча школы, апусціў галаву ў мяккую, прахалодную траву. І, мусіць, заснуў, бо калі я прахапіўся і зноў падняў галаву, сонца вісела ўжо над Шапчынскім борам, вялізнае, чырвонае, і слала на зямлю няяркія, косыя, па ўсім відаць — апошнія, развітальныя промні. Спякота спала, але цяпер я адчуў, што вельмі хочацца піць. Так хочацца, што я не магу павярнуць у роце языка — усё нутро маё гарыць, аж рэжа сухім пранізлівым болем.

Я ўспомніў, што недзе тут, непадалёку, у крушынніку, павінна быць копанка, дзе ўсе нашы канчане, і маці мая таксама, мачылі і выбівалі пранікамі палотны, мылі бялізну, і паволі папоўз да яе.

Вада ў копані была нячыстая, зацягнутая плесняй, з чарвякамі і апалонікамі, да таго ж — вельмі цёплая, смярдзючая. Але я, лёгшы на жывот, прыпаў на нейкі момант да вады і, не чуючы смаку, прагна піў. Піў доўга, піў датуль, пакуль не здаволіўся, не прагнаў смагі. Тады перавярнуўся на спіну, каб аддыхацца, адпачыць. Ад вады мяне кінула адразу ў пот, і я ляжаў, выпрастаўшы рукі і ногі, хвілін колькі, дзівячыся, як я раптам аслабеў — не толькі не магу падняцца на ногі, але нават выцерці з твару пот.

Тады я ўспомніў пра таго невядомага чалавека, што чагосьці блукаў сёння па вёсцы.

«Дзе ён?..»

Я выпаўз з крушынніку зноў на поле. Зірнуў у той бок, дзе стаяла раней школа,— чалавека там ужо не было.

«Куды ён пайшоў? Дзе падзеўся? — спалохаўся немаведама чаго я — ці не таму, што страціў надзею сустрэцца з жывым чалавекам, можа, нават з кім-небудзь са свае вёскі.— Я расказаў бы яму, што зрабілі немцы з маёй маці, з усімі нашымі людзьмі. Не канечне ж той чалавек паганы, ён расказаў бы таксама нешта, памог бы мне чым-небудзь...»

«А можа, ён нікуды яшчэ і не пайшоў з вёскі, можа, ён і цяпер стаіць на Аўхімавым селішчы, як стаяў і тады, калі я яго першы раз убачыў?» — прыйшло мне ў галаву.

І я, напружваючы ўсе свае сілы, папоўз па картапляніку да той дзіркі ў плоце, што быў зрабіў некалькі гадзін назад і адкуль ужо цікаваў за чалавекам.

Ля Аўхімавага селішча нікога не было.

«Дзе ж ён падзеўся, той чалавек?..— узяў мяне одум.— І чаму ён нікуды больш не заходзіў, толькі ў двор да Аглабелькавых і да школы?.. А мо і яшчэ куды заходзіў, ды я не бачыў?.. І хто, хто ён?..»

Я праціснуўся ў дзірку, яшчэ раз, цяпер ужо больш пільна, уважліва, агледзеў суседскі двор. І хоць было мне ў гэтым двары ўсё бадай што гэтак жа знаёма, як і ў сваім, бо неаднойчы я аглядаў яго, калі браў са студні ваду (у нас была агульная з Аглабелькавымі студня, акурат на мяжы селішчаў) і калі лазіў на

сенцы — клаў там гарбузы, каб даспявалі, і вешаў мак,— аднак цяпер я не пазнаў суседскага двара — так тут усё зынячыў пажар. Не было ўжо ні хлява, ні хаты, ні прыгрэбніка, ні тых акуратна складзеных у сціртачкі дроў-рубанцаў, што заўсёды сохлі пад павеццю,— усё з'еў ненажэра-агонь. Заместа іх усюды — чорныя лапіны вуголля, попел... Агонь прыхапіў і слівы, яблыні, што стаялі блізка ад пабудоў. Зелянела толькі ўсё гэтак жа, як і раней, ані не кранутая агнём вялізная старая груша, што расла ля самага плота. Я падняў вочы на грушу і адразу ж пасунуўся назад у дзірку — на грушы, на самым тоўстым суку, што вытыркаўся, лез аж на наш двор, вісеў той чалавек, што немаведама чаго блукаў сёння па вёсцы. Вісеў у пятлі... Босыя, парэпаныя і ўжо закарчанелыя яго ногі ледзь не даставалі пальцамі зямлі...

Каб некалькі дзён назад дзе-небудзь напаткаў нешта падобнае — першае, што я зрабіў бы, гэта кінуўся б прэч, наўцёкі. Але цяпер, перажыўшы многае і нагледзеўшыся не на такое, я, мусіць, страціў уражлівасць, бо толькі адпоўз у свой двор і, лежачы ў картапляніку, моўчкі глядзеў праз плот на павешанага. Не, сумнявацца болей не было як — у пятлі вісеў дзядзька Аўхім, Аўхім Аглабелька, наш сусед і стараста. Я пазнаў яго па вусах, што рыжэлі пад шырокім храшчаватым носам, па доўгай жылістай шыі, якую пераціскала тоўстая льняная вяроўка, па зачэсаных набок рэдзенькіх і мяккіх, як у малога дзіцяці, валасах... На правай руцэ ў дзядзькі Аўхіма не было ўказальнага пальца, і я ўспомніў, што гаварыў неяк наш дзед: Аглабелька адцяў сабе палец яшчэ ў маладыя гады — баяўся, каб не забралі ў войска...

«Чаму ён засіліўся? Што змусіла яго рашыць сябе жыцця?.. А можа, і не сам ён гэта зрабіў, можа, яго павесіў хто?..»

Я падпоўз бліжэй да грушы, каб паглядзець, ці няма там чыіх слядоў.

Не, нічыіх слядоў пад грушаю не было. Былі толькі сляды самога Аўхіма.

«Значыцца, ён засіліўся сам... Але чаму?.. Ён жа зусім яшчэ нядаўна, сёння хадзіў па вёсцы... І чаму яго не спалілі разам з усімі людзьмі ў школе, як ён ацалеў?.. Няўжо не начаваў, як і я, дома? А можа, уцёк?.. Ці немцы яго не чапалі — ён жа начальства, стараста?..»

Недзе зусім побач гыркнуў сабака. Гыркнуў спахпліва, злосна. І гэта перапыніла мае думкі. Імгненна я ўгнуў галаву, зноў прырос да зямлі.

«Адкуль ён узяўся тут, гэты сабака? Сам сюды прывалокся ці мо з чалавекам? І на каго ён, прыблуда, так гыркнуў? Няўжо на мяне?..»

Я ператварыўся ўвесь у чаканне і слых. Марудна, вельмі марудна прайшла хвіліна-другая. Але ні крокаў чалавека, ні гыркату сабакі я больш не пачуў. Асцярожна падняў галаву. Агледзеў навокал сябе картаплянік. Нідзе нікога!

«А можа, і не было ніякага гыркату, можа, гэта мне толькі падалося?..»

Не паспеў я апусціць галавы — зноў пачуў сабачы гырк.

«Што б гэта магло значыць? — занепакоіўся я.— Не відно нікога, і так выразна, зусім, здаецца, побач гырчыць сабака...»

Па разоры, па бульбе я папоўз бліжэй да папялішча Аўхімавай хаты. І зноў пачуў сабачы гырк — цяпер я ўлавіў, што ішоў ён, гэты гырк, аднекуль з таго боку, дзе была студня, і як бы вырываўся з-пад зямлі. Прыслухаўшыся, я нават пачуў валтузню і хруст касцей — сабака нешта рваў, грыз, а яму, няйнакш, нехта перашкаджаў, нехта яго дражніў, і ён злаваўся.

Яшчэ крокаў праз колькі я натрапіў на пограб. Ён ледзь-ледзь вытыркаўся з густой націны лапушыстага гарбузніку і быў амаль непрыметны. Дзверцы лаза былі адчынены, і я здагадаўся пра ўсё: сабака, мусіць, ускочыў у пограб і нешта там грыз.

Я падпоўз да лаза, паглядзеў у пограб: там было цёмна. Але ўсё ж убачыў, як адтуль, з цемры, на мяне ўтаропіліся два бліскучыя, зеленаватыя агеньчыкі.

Кот!

Калі мае вочы трохі прывыклі да цемры, я ўбачыў і сабаку — ён, прыпаўшы ўсім целам да зямлі, нешта грыз, валтузячыся ля бочкі, што падпірала куток пограба, і раз-пораз гырчаў на ката, які сядзеў бліжэй да лаза, на другой такой жа вялікай, пузатай бочцы. Між гэтымі бочкамі цісінуліся меншыя бочачкі, стаялі зробленыя з дошак скрынкі, лазовыя кашы... З пограба аж біла ў нос сырасцю і нечым салёным, кіслым. Пах гэты, відаць, і напомніў мне пра яду...

«Я ж столькі дзён нічога не еў!..»

У жываце ў мяне забурчала, заныла, я забыўся ўмомант на ўсё: на павешанага Аўхіма, на ката і сабаку

ў пограбе, на тую небяспеку, што падсцерагала мяне на кожным кроку. У галаве ў мяне білася, не давала спакою адна, толькі адна думка — есці, есці, есці...

Абапёршыся на рукі, я скочыў уніз, у пограб. Адкінуў вечка з аднаго каша, з другога — у кашах ляжалі вялізныя, спечаныя на дубовым лісці, круглыя боханы хлеба. Я адламаў акраец, усунуў яго ў рот і, жуючы, зазірнуў у бочку — у бочцы было сала. Тоўстыя белыя палосы, густа пасыпаныя соллю. Ударыла ў нос пахам кмену... Скрынкі былі напакаваны тугімі, падрумяненымі ў печы сырамі, яйкамі. У гладышках і макатрах стаяла кіслае малако, смятана, масла... Яды ў пограбе было назапашана неспадзявана багата. У першую хвіліну я нават не паверыў, што тут столькі яды.

Нейкі час, не чуючы смаку, я еў усё, што трапляла пад руку: хлеб, сала, масла, сыры... Калі што перасядала ў горле і не лезла, запіваў сыраквашай ці яйкамі і зноў пхаў сабе ў рот, зноў еў, жаваў... Потым, адчуўшы цяжар у жываце, апамятаўся — што я раблю, мне нельга так многа адразу есці, інакш мяне зноў агорне такая ж слабасць, як была агарнула, калі я напіўся ўволю вады...

Яшчэ раз агледзеў пограб. Чаго толькі тут не было панастаўлена, панавешана, назапашана! Бочкі, дзежкі, кадаўбцы, кашы, скрынкі... Адна сцяна абвешана польтамі, світамі, кажухамі, валёнкамі, ботамі... У кутку, там, дзе толькі што рваў нешта зубамі сабака,— цяпер я бачыў, што гэта было свіное сцягно,— была паслана пасцель...

«Няўжо тут нехта жыве? — падумаў я.— А можа, жыў?.. Жыў дзядзька Аўхім...— успомніў я зноў пра Аглабельку, што вісеў у пятлі на суку грушы.— Хто ж яшчэ мог тут жыць, як не ён. Пэўна ж, што ён... Бо і боты вунь яго, і штаны верхнія, і сарочка ляжаць абыяк, скамечаныя, на скрынцы,— аглядаў я ўсё ўважлівей і ўважлівей пограб.— Але ж чаму ён павесіўся? Што прымусіла яго рашыць сябе жыцця?.. І як ён выратаваўся ад смерці, калі палілі вёску?.. Няўжо схаваўся ў пограбе?.. Але ж тут яго вельмі лёгка можна было знайсці... Не, тут нешта другое... А што?.. І яды, адзежы навошта ён сюды столькі нацягаў?.. Няйнакш, збіраўся тут доўга жыць...»

І раптам думкі мае, як гэта здаралася ўжо не раз за апошнія дні, зноў пераскочылі на іншае: я ўспомніў сабаку і ката, што былі да мяне ў пограбе.

«Дзе ж яны падзеліся? Няўжо ўцяклі праз той лаз, праз які ўскочыў я ў пограб?»

Я падняў галаву — лаз быў даволі высока. Я не мог да яго дацягнуцца нават рукамі.

«А можа, яшчэ які лаз у пограбе ёсць, другі?.. Бо не можа быць, каб сабака і кот уцяклі з пограба тудою, кудою ўлез я... Высока ж!»

Я пайшоў уздоўж сцен, мацаючы дубовыя плашкі і пазы між імі. І неўзабаве наткнуўся на дзірку, шырокую, як пралезці чалавеку. Зверху, знізу і па баках яна была акуратна абкладзена дошкамі.

«Куды яна вядзе?..»

Улез у дзірку, папоўз па ёй. І вельмі хутка апынуўся ў падпечку на папялішчы Аўхімавай хаты. Вярнуўся назад у пограб. І ледзь толькі вылез — у сцяне, што напроці, убачыў другую дзірку, таксама ўсланую з усіх бакоў дошкамі. Упоўз у яе — гэтая нара была даўжэйшая за тую, што вяла пад печ. У адным месцы яна нават разыходзілася на дзве нары. Адна, шырэйшая, ішла проста, другая збочвала налева. Папоўз проста і выпаўз за хлеў, у жыта. Мяне разбірала цікавасць — навошта Аўхіму трэба былі гэтыя норы? Вярнуўся назад, папоўз па вузейшай, той, што збочвала налева. І выпаўз да студні...

«Умгы,— падумаў я.— Значыцца, адзежа і яда ў пограбе не так сабе. Аўхім, выходзіць, хаваўся тут... І не толькі як спалілі вёску, але і раней, калі прыходзілі партызаны ці прыязджалі немцы... Яны ў вёску, а ён пад печ, у нару... І ў пограб, ці за хлеў, у жыта... Здагадайся, знайдзі, дзе ён... Вось чаму яго ніхто ніколі чужы і не мог застаць дома,— успомніў я.— Колькі ні лавілі яго, так ні разу ніхто і не заспеў... Недарма празвалі Аўхіма Падзямельнікам,— варухнулася нядобрае ў мяне на душы.— Ні немцам, ні партызанам ён не памагаў, усё хаваўся, норы сабе капаў...»

Па гэтых норах — у гэтым не было ніякага сумнення — цяпер і лазілі ў пограб, чуючы там багаты спажытак, сабакі, каты...

Я панакрываў зноў кружкамі і вечкамі бочкі з салам, кашы, скрынкі з хлебам, сырамі і яечкамі. Стомлена апусціўся на пасцель — яна была даволі мяккая, намошчаная на драўляных падпорах, з сена і саломы... Паверх пасцель была заслана посцілкай.

«Колькі ночай я не спаў ужо на пасцелі?.. Дый наогул ці спаў я?.. Сон то быў у мяне ці проста забыццё?..»

На вочы мне зноў папалі кажухі, світкі, польты, якімі была завешана сцяна ля пасцелі.

«Адкуль Аўхім нацягаў усяго гэтага? А можа, сваё?..»

Я падняўся на ногі, падышоў да адзежы, пачаў мацаць яе рукамі. І ў кажуху, што вісеў з правага боку крайні, пазнаў наш кажух, кажух майго бацькі — яго забралі ў нас паліцаі, калі збіралі цёплую адзежу немцам. Таптаўся, пераміналўся з нагі на нагу недзе ў парозе тады ў нашай хаце і дзядзька Аўхім, стараста...

«Нічога не паробіш, суседка,— гугніў ён хутчэй сабе пад нос, чым да маці.— Не сабе ж мы збіраем, а па загаду...»

«Аж бачыш,— не без злосці вёў свае думкі я далей,— хоць і па загаду, ды ўсё ж сабе...»

Я зняў з вешала бацькаў кажух — яго я пазнаў бы сярод тысяч і тысяч другіх кажухоў, бо шыўся ён, гэты кажух, ужо на маёй памяці і нават на маіх вачах — шыў яго Сахрон, той дзядзька, да якога прытыкалі ўсе ў нашай вёсцы вочы, шыў зімою, у нас дома, у нашай хаце... І я памагаў яму: сукаў ніткі, шнураваў іх аб воск — вашчыў. А дзядзька Сахрон курыў, пускаў у доўгія, як у прусака, рудыя вусы дым ды смяяўся, жартаваў са свае жонкі Полі (яе звалі ў вёсцы за малы рост Мятровачка): «Мне то што, я сваю Мятровачку і ў кішэню магу схаваць...» І яшчэ, я помню, у нас тады не хапіла сваіх аўчын, і мы куплялі ў некага на сяле. Белай не знайшлі, таму рукавы зрабілі з чорнай аўчыны: усё роўна, маўляў, не відно, а выварочваць рукаў, каб паглядзець, з якой ён аўчыны — белай ці чорнай, ніхто не будзе...

Каб упэўніцца, што кажух гэты — кажух майго бацькі, а не так чый, чужы, я нават вылез з пограба і паглядзеў на яго пры святле. Так, кажух быў наш, майго бацькі... Нават цурубалкі на ім былі тыя, што я навыразаў з сухой ґрабовай палкі...

«Глядзі ты, а я яшчэ шкадаваў яго,— з непрыязню падумаў я зноў пра Аўхіма.— А ён кажух наш забраў сабе... Сусед, называецца...»

Радасць агарнула мяне — я трымаў у руках наш кажух, кажух майго бацькі, той кажух, якім я ўкрываўся ў халодныя зімовыя ночы ў пасцелі, каб не змерзнуць, і якога я не бачыў з самай вясны. І не думаў, што ўжо хоць калі ўбачу...

«А што, калі і маці мая не згарэла там, у школе?.. Можа, яна ўцякла?.. Схавалася дзе-небудзь ці пабегла ў лес?.. Аўхім жа, бачыш, неяк уратаваўся, не загінуў... І пройдзе некалькі дзён — я знайду сваю маці, сустрэнуся з ёю...»

Слёзы лінулі ў мяне з вачэй...

Я ведаў, што тое, пра што думаю, неверагодна, што маці мае няма жывой, што я з ёю больш ужо ніколі не ўбачуся, не сустрэнуся, не пагавару... Гэта я адчуваў, амаль верыў у гэта... І ўсё ж мне вельмі хацелася, каб маці мая жыла, і я проста не мог адабраць у сябе гэтую апошнюю сваю надзею... Дый, калі шчыра казаць, не хацеў адбіраць...

«Мама! Мама!» — паўтараў я, седзячы ў картапляніку ля Аўхімавага пограба, і нічога не бачыў перад сабою з-за слёз, што цяклі і цяклі з маіх вачэй...

На магіле маці сваёй плакала, аблівалася слязьмі Дзіця. Плакала не дзень, не два, а доўгія месяцы, гады. І сэрца, каменнае, нечалавечае сэрца старое кашчавае Смерці не вытрымала — закалацілася: з рук у яе выпала шчарбатая каса, а на вочы нагарнуліся слёзы.

— Што табе трэба ад мяне, Дзіця? — спыталася Смерць.

— Нічога мне твайго не трэба,— адказала Дзіця.— Я хачу толькі аднаго: каб ты аддала мне маю маму...

Доўга маўчала, пра нешта думала Смерць.

— Я не магу аддаць табе тваёй мамы,— прызналася нарэшце яна.— Твая мама мёртвая, я дам табе другую маму... Толькі запомні: калі я зноў убачу цябе тут, на могілках, я забяру ў цябе і другую маму, зраблю цябе навечна сіратою...

Нічога не адказала Дзіця. Толькі выцерла кулачком вочы і моўчкі пайшло з могілак...

Мінула некалькі дзён, і на магіле маці сваёй зноў плакала, зноў аблівалася слязьмі Дзіця.

— Што табе яшчэ трэба ад мяне? — запыталася Смерць.

— Я хачу, каб ты аддала мне маю маму,— сказала Дзіця.

— Я дала табе новую маму, замест тваёй... Што ты яшчэ ад мяне хочаш?

— Я хачу, каб ты аддала мне маю маму,— стаяла на сваім Дзіця.— Тая мама, што ты мне дала, не мая... У мяне адна мама, і ніхто яе мне не заменіць...

— Але ж я гаварыла ўжо: я не магу аддаць тваю маму. Яна мёртвая...

— Тады зрабі так, каб было мёртвае і я,— папрасіла Дзіця.

Зноў доўга маўчала, пра нешта думала Смерць.

— Добра,— урэшце сказала яна.— Я зраблю так, каб ты было мёртвае. Але не, не цяпер. Перш чым я забяру цябе да тваёй мёртвай мамы, ты пажывеш адно на белым свеце... Каб ведала, як жыць аднаму... Я забяру ў цябе і тую маму, што я табе дала...

— Забірай,— сказала Дзіця.— Яна ўсё адно не мая, а чужая...

— У-у, якое няўдзячнае ты дзіця,— разгневалася Смерць.— Адмовіцца ад мамы, што я дала?.. Мучайся ж, пакутуй адно... Бо я і бацьку ад цябе забяру, аддам яго новым дзецям і іхняй маме... А ты будзь адно... Адно!..

Яшчэ мацней сціснула Смерць касільна, скрыгатнула зубамі і знікла з вачэй...

А Дзіця асталося на магіле сваёй маці. Асталося плакаць, успамінаць, якая ў яго была ласкавая мама і як добра было пры ёй жыць...

* * *

На магіле свайго дзіцяці плакала, аблівалася слязьмі маладая Маці. Плакала не дзень, не два, а доўгія месяцы, гады. І сэрца, каменнае, нялюдскае сэрца старое кашчавае Смерці не вытрымала — закалацілася: з рук у яе выпала шчарбатая каса, на вочы нагарнуліся слёзы.

— Што табе трэба ад мяне, Маці? — спыталася Смерць.

— Нічога мне твайго не трэба,— адказала Маці.— Я хачу толькі аднаго: каб ты аддала мне маё дзіця.

Доўга маўчала, пра нешта думала Смерць.

— Я не магу аддаць табе тваё дзіця,— прызналася нарэшце яна.— Дзіця тваё мёртвае, і ажывіць яго не можа ўжо ніхто. Нават я. Ідзі адсюль, я дам табе другое дзіця...

— Але ж гэта будзе другое дзіця, не тое, што ў мяне было,— сказала Маці.— І я ўсё адно буду плакаць, сумаваць па тым, першым...

— Яно будзе тваё дзіця. І ты палюбіш яго, ты забудзешся на тое дзіця, што ў цябе было...

— Не, не забудуся,— адказала Маці.— Але дай мне другое дзіця, калі не можаш вярнуць майго, першага... Дай!..

— Добра,— згадзілася Смерць.— Толькі запомні: калі ты будзеш вельмі плакаць, сумаваць па тым, мёртвым, будзеш хадзіць штодзень на могілкі, я забяру ў цябе і другое дзіця...

Нічога не адказала Маці, моўчкі пайшла з могілак...

Доўга чакала на могілках Смерць. Але Маці не ішла. І тады Смерць прыйшла сама да Маці.

— Ну як, Маці? — спыталася яна.— Забылася ты на тое дзіця, што я ў цябе забрала?

— Не, Смерцю, не забылася,— тулячы да грудзей другое сваё дзіця, адказала Маці.— Але я палюбіла гэтак жа, а можа, нават болей, і тое дзіця, што ты мне дала... Не забірай у мяне яго, Смерцю, раней, чым забярэш мяне самую... Інačай я буду зноў гэтак жа сама плакаць, зноў гэтаксама абліваццa слязьмі і на магіле новага свайго дзіцяці... Бо яно мне такое ж роднае, як і тое, што было...

— Ці хопіць у цябе ласкі і сэрца,— спыталася ў Маці Смерць,— каб лашчыць, песціць жывое і ўспамінаць, думаць пра мёртвае?

— Не бойся, Смерцю. Нават калі ты мне дасі яшчэ некалькі дзяцей, у мяне хопіць і ласкі і сэрца на іх усіх. Бо мне нічога на свеце няма даражэй за маіх дзяцей...

— Добра, хай будзе так, як ты хочаш, удзячная Маці,— адказала Смерць і пайшла прэч ад Маці — на могілкі...

На заходзе сонца, забраўшы з сабою бацькаў кажух, я пайшоў зноў у поле. Цяпер мяне не страшыла ноч, не страшыў холад — у мяне было на чым спаць, было чым укрыцца. Была ў мяне і надзея, слабая, няпэўная, ды ўсё ж надзея — я перачакаю, перахаджу некалькі дзён каля вёскі і знайду, сустрэну сваю маці... Толькі не трэба нікуды аддаляцца адсюль, інакш мы размінёмся... А так — рана ці позна — маці дападзе да свайго селішча і тут убачыць мяне...

«А чаму б і праўда ёй не ўцячы ад немцаў? — амаль паверыў ужо я ў свае думкі.— Я ж бачыў, як уцякалі тым ранкам, калі прыехалі немцы, з вёскі людзі...»

«Але ж па іх стралялі...» — не згаджалася са мною нейкая ўпартая думка.

«Мала што стралялі... Магла ж маці і раней уцячы з вёскі. Яшчэ да таго, як вёску акружылі немцы... Я і то нейк аднойчы ўцякаў... А чаму маці не магла ўцячы?..»

У вачах на хвіліну ўзнік той чыгунок з салонікамі, што астаўся стаяць, накрыты скавародкай, у нас на загнетцы, перадпеччам. І гэта яшчэ больш мяне ўпэўніла: мая маці жывая! Яна не вячэрала, бо і не начавала дома, бо, відаць, яшчэ звечара сышла з селішча некуды ў лес... Таму і салонікі асталіся стаяць нечапаныя ў чыгунку... А мяне яна выправіла ў Замошкі, каб я спаў не ў лесе, на голай зямлі, а ў хаце, на пасцелі... Так, і толькі так!.. Бо мы ж і да гэтага некалькі разоў начавалі ў лесе,— успамінаў я.— І тады, як нехта быў пусціў пагаласку, што нашу вёску спаляць. І тады, як выбраліся жыць у мястэчка паліцаі. І яшчэ аднойчы, калі праз вёску некуды вельмі ж ехалі немцы... І кожны раз, калі мы вярталіся з лесу дадому і я пачынаў кашляць, маці шкадавала, што не выправіла мяне нанач у Замошкі,— там, маўляў, для майго горла (малы я часта хварэў на горла) было б лепей, сушэй, цяплей...

«Як я раней пра гэта не падумаў! Гэта ж мяне маці і паслала таму ў Замошкі, каб я не начаваў з ёю ў лесе...— І ўсярэдзіне ў мяне ўсё ледзь не крычала ад радасці: — Мама жывая! Яна недзе тут, поблізу вёскі, і не сёння-заўтра мы з ёю спаткаемся, убачымся...»

Цяпер, праз столькі год, што прайшлі з таго лета, як мяне асіраціла вайна, як я застаўся адзін з усёй нашай вёскі, калі я згадваю, што мне давялося перажыць,— усе мае довады, што маці ўцякла і недзе жыве, здаюцца мне, прынамсі, наіўнымі, нават смешнымі. Я проста дзіўлюся з сябе, як я мог тады так лёгка і шчыра ва ўсё гэта паверыць. А тады, помню, я сапраўды верыў... Мне здавалася: усе-ўсе маглі загінуць, толькі не мая маці... Яна выратавалася, яна ўцякла, і не сёння-заўтра мы з ёю сустрэнемся... Ой, і будзе ж нам пра што адно аднаму расказаць!..

Ноч тую, вядома, я не спаў. А ледзь толькі пасвятлела на ўсходзе неба, рушыў зноў у вёску, да свайго селішча.

«Я не павінен адыходзіцца ад дому ні на крок... Бо мы размінёмся з мамаю, і яна можа падумаць, як зусім нядаўна думаў пра яе я, што я не ўратаваўся, загінуў...»

Ноч яшчэ спала, дабачвала апошнія, самыя прыемныя, самыя салодкія перадсвітальныя сны свае — адпачывала перад доўгім, спякотна-гарачым, да зморы, да смягі сухім чэрвеньскім днём. Нават раскідака і калашмай вецер і то не гайдаўся, не гушкаўся ў голлі дрэў, а недзе прытаіўся, нібы баяўся неасцярожным уздыхам патрывожыць некага, разбудзіць...

Ціша і спакой панавалі над вёскаю. Здавалася, яна спіць, акружаная густой зялянінай садоў, спавітая бялёсымі пасмамі туману, спіць, як спіць усё навокал. І нічога асаблівага, тым болей страшнага, не здарылася, ніхто яе не паліў. Проста вёска спіць, як спяць птушкі, дрэвы, кусты, поле... І пройдзе зусім мала часу — можа, хвіліна, а можа, дзве — і недзе, у нечым двары, абудзіцца ад сну певень. Спрасонку расплюшчыць вочы і спалохаецца, сам добра не цямячы чаго, гучна лопне крыламі і крыкне сваё спрадвечнае, галасістае «ку-ка-рэ-ку...». І тады яму, гэтаму пеўню, адкажа нешта сваё, доўгае і зычнае, певень з другога двара, з трэцяга... І вёска ўраз прачнецца, скіне з сябе ліпкую і цёплую коўдру сну — заспявае, загаўкае, зарыкае, завішчыць: кожны на свой лад будзе сварыцца на таго, хто першы асмеліўся парушыць цішыню дрымотнага сутоння, і тым самым будзе будзіць, клікаць дзень, што, пэўна, недзе ўжо расплюшчыў павекі, умыўся золкай расою і ідзе, сігае, не разбіраючы дарог, напрасткі, ідзе ўсё бліжай і бліжай да вёскі...

Але мінае і хвіліна, і другая, а вёска як спала, так і спіць. Ніхто не парушае яе спакою, ніхто яе не будзіць. Дзе, дзе падзеліся вы, гарлапаны-пеўні? Ці вы заспалі сёння, ці мо ў вас пахрыплі горлы? А можа, вы не хочаце першыя парушаць цудадзейнай цішыні — надакучыла, абрыдла вам слухаць штодзень нараканне, лаянку ўсіх? Тады чаму ж, чаму маўчыцё вы, каровы, авечкі, коні, сабакі?.. Хіба вы не чуеце, як высвіствае ўжо салоўка, як стракоча ў лазняку, мусіць, недавольная, што яе пабудзілі, сарока, як заліваецца, то падымаючыся ў неба — «бяру кія бога біць, біць, біць!» — то імкліва падаючы назад, на зямлю — «кій упаў, кій упаў, кіў упаў!» — цілівон... Крычыце ж, гаўкайце, іржыце, рыкайце, вішчыце — ці ж вы паглухлі, ці ж вы забыліся, што блізка ўжо дзень?..

Ах, вы маўчыце, вы не хочаце гаўкаць, іржаць, рыкаць, вішчаць, не хочаце парушаць спакою вёскі... Хай спіць... Хай спяць тыя, хто вас даглядаў, хто вас

карміў і паіў, хто за вамі ўсюды хадзіў... Хай спяць... Спяць вечным, непрабудным сном. Спяць там, дзе вучыліся іхнія дзеці... Хай спяць... А мы памаўчым... І я разам з вамі таксама памаўчу... Хаця... Што ж гэта я? Хіба я забыўся, што і вас ужо няма ў нашай вёсцы, што вас пагналі адсюль... Хто пагнаў? Куды? Чаго?.. Хіба вам мала было тут, на нашых лугах, травы, хіба вам мала было тут, у нашых крыніцах, вады? Ці не былі цёплыя ў вас хлявы, ці гаспадыні і гаспадары былі няласкавыя?

Ах свет, свет! Ах, гора маё, гора!.. Вёска як спала, так і спіць... Ніхто-ніхто не падае адтуль голасу... Ні конь, ні карова, ні парася, ні сабака...

Ні чалавек...

І не падасць, бо ў ёй няма нікога жывога... Яна мёртвая... Нават вёскі самой няма... Асталіся толькі папялішчы... Ды яшчэ сады, гароды, што дбайна ўрабілі, засеялі людзі — кожны ж збіраўся жыць, кожны сеяў нешта, садзіў, каб не пухнуць узімку з голаду, каб было што есці...

«Нічога,— супакойваў я сябе.— Абы толькі жыла мая мама, абы толькі яна не загінула...»

Выбліснула з-за лесу сонца, круглае, іскрыстае, і над палямі, балотамі, лугамі, што ляжалі і справа і злева ад вёскі, пацягнуўся, закурэў, заварушыўся і папоўз да кустоў хавацца малочна-белы туман. Загарэлася, заблішчала расой на дрэвах лісце, трава... А птушкі дык і зусім адурэлі, пашалелі ад радасці: спявалі, ціўкалі, чэкалі, свісталі, гупалі, сакаталі — стараліся перакрычаць адна адну.

Шматгалосы, бязладны гам і згэлк павіс у паветры...

І толькі спала, не прачыналася вёска... Спала цяжкім, магільным сном...

Ногі мае неяк самі сабой, перш чым зайсці на сваё селішча, збочылі на Аўхімаў двор. Выпітая ўчора ў копані вада і тая яда, што з'еў я ў паграбе, вярнулі мне адчуванне голаду... Я аж скрыгатаў зубамі — так смактала пад лыжачкай, так хацелася есці... «Я знябыўся за гэтыя дні,— узнікла ў мяне ў галаве.— І калі я хачу выжыць, хачу дачакацца мамы, мне трэба есці... Есці ўсё, што будзе трапляцца ядомае на вочы, і як мага больш... Інакш я аслабну, аслабну так, што не змагу хадзіць на сваё селішча, а значыць — не змагу і сустрэцца з мамай... Нават калі мяне хто ўбачыць і кінецца даганяць, я не змагу ад яго ўцячы...»

Аўхім вісеў на грушы, і ля яго ўжо роіліся мухі. Твар яшчэ болей зарос рыжым, з сівізною, шчаціннем, і гэта мяне вельмі ўразіла: няўжо Аўхім учора, калі я падпаўзаў да яго, быў жывы? А як выцягнулася ў яго шыя, якая яна стала тонкая і доўгая! Як параспухалі, панабрынялі рукі, парабіліся нейкія тоўстыя, плямістыя!..

Прыгнуўшыся, каб не чапляцца галавою за голле, я прайшоў па садзе да пограба, адкінуў дзверцы, якімі быў учора прычыніў лаз, і скокнуў у цемру. І ў першую хвіліну разгубіўся: у пограбе зноў былі тыя самыя сабака і кот — сабака дагрызаў сцягно, якое вывалак учора з кубла, а кот неяк ухітрыўся абярнуць гладышку і цяпер злізваў разлітую па доле смятану. Як толькі я ўскочыў у пограб, сабака і кот шмыганулі ў норы: кот — у тую, што выходзіла з-пад зямлі ў падпечак, а сабака — у тую, што вяла за хлеў.

«Яны паабарачаюць, расцягаюць тут усё,— падумаў я,— калі не пазатыкаю чым-небудзь дзірак... А нам жа з мамаю трэба будзе жыць. І гэтая яда, адзежа вельмі згодзяцца. Дзе мы што возьмем?.. У нас жа ўсё пагарэла...»

Я абышоў зноў сцены пограба і неўзабаве намацаў дзве плашкі, зусім такія, якімі абкладзены сцены; імі — пра гэта няцяжка было здагадацца — мусіць, Аўхім прыкрываў свае лазы. Я ўзяў адну плашку, потым другую, прыклаў іх да дзірак — плашкі закрылі норы так шчытна, што нідзе не аставалася і шчылінкі. Каб плашкі не пападалі, каб іх нельга было лёгка зрушыць з месца, я прываліў іх яшчэ і камянямі, што чамусьці ляжалі таксама ў пограбе,— ці не прывальваў імі норы і сам Аўхім?

Потым сеў на засланую посцілкай пасцель. Ад яе — цяпер я пачуў — вельмі ж патыхала прэллю: відаць, салому і сена Аўхім нацягаў у пограб даўно і з таго часу ні разу не здагадаўся іх памяняць...

Пограб быў сухі, цёплы. У ім можна было нават жыць.

«А што,— вёў свае думкі я далей,— чым меў бегаць ды валачыцца па полі, дык лепей атайбавацца тут... І на выпадак дажджу добра будзе, і нават калі мяне хто падпільнуе, то тут не зловіць. Ёсць норы, праз іх уцячы льга...»

Я разаслаў паверх посцілкі бацькаў кажух, дастаў з кубла штыгаль сала, адламаў ад той кулідкі, што і

ўчора, кавалак хлеба, паставіў перад сабою гладышку малака і пачаў снедаць... Цяпер я не баяўся, што ў мяне будзе балець жывот, што мяне кіне зноў у пот ці агорне слабасць,— еў доўга, са смакам, аж пакуль не здаволіўся. Малако, праўда, было ўжо нясмачнае, яно перакісла і заплеснела. Давялося гладышку адставіць убок і ўзяцца за яечкі, запіваць імі сваё снеданне.

Пахадзіў па пограбе, паглядзеў, што стаіць у кожнай бочцы. У дзвюх было крута пасоленае сала.

«Глядзі ты, дзе Аўхім і соль тую браў? У нас жа нават бульбы не было чым у гаршку пасаліць»,— падумаў я.

У кубельцы, адзін на адным, ляжалі кумпякі. Мяса ў торбах і некалькі лычкаў каўбасы віселі пад столлю, на круку. Дзяжа была поўная мёду, а ў тых бочках, што падпіралі куты, моклі ў расоле яшчэ леташнія гуркі, качаны капусты... Апрача гэтага, у пограбе было некалькі скрынак і кашоў з сырамі, яйкамі, хлебам...

«Навошта Аўхіму трэба было мець у пограбе столькі яды? Няўжо ён збіраўся тут доўга жыць? І чаму, чаму ён засіліўся?..»

Пытанні адно за адным узнікалі ў мяне ў галаве, і ні на адно з іх я не мог нічога пэўнага адказаць...

Калі я вылез з пограба, зачыніўшы яго гэтак жа, як і ўчора, сонца паднялося ўжо над сухім дубам, што бялеў голым, аблупленым голлем ля грэблі, непадалёку ад той дарогі, што вяла ў мястэчка. Дзень і сёння абяцаў быць пагодлівым, такім, як і ўсе папярэднія дні. На небе не было ні хмурынкі, ні воблачка. Можа, таму і само неба здавалася нейкім асабліва высокім, блакітна-матавым, аж сінім. Адзінока і сумна кружыў, плаваў, няўлоўна памахваючы крыламі, бусел — ці не гэтак жа, як і я, шукаў хоць каго са сваіх, спадзяваўся, што, можа, той яго блізкі, каго ён шукаў,— уратаваўся, ацалеў як-небудзь, калі гарэла разам з хлявом гняздо,— і цяпер ён кружыў, чакаў, што вось-вось той узмахне крыламі, падымецца ў паветра. І тады... Што тады?.. Ах, навошта думаць, навошта ўяўляць, што будзе тады... Каб толькі той, блізкі, дарагі, быў жывы, каб ён замахаў крыламі, падаў адкуль-небудзь свой голас!..

Глыбокая, амаль што паўдзённая цішыня глухла над вёскаю.

Ад пограба я папраставаў па градах, на якіх кусцілася морква і ўжо гарэлі жоўтым цветам гуркі, да свайго селішча, адзначыўшы, між іншым, сам сабе, што маці мая ніколі не рабіла ў двары град — садзіла гародніну лета ў лета за хлявом, бліжэй да кружка крушынніку, дзе быў чарназём і дзе заўсёды, нават у сушу, трымалася вільгаць. Густы дашчаны плот, што адгароджваў Аўхімава селішча ад нашага, згарэў амаль да самай студні, ад яго асталіся стаяць толькі чорныя, абсмаленыя слупы ды дзе-нідзе папрыбіваныя да слупоў цвікамі-маставікамі галузы жэрдак. І я, не выходзячы на вуліцу, даволі лёгка і скора дапаў да свайго дрывотніка, да той калоды, на якой мы некалі секлі дровы і на якой я чамусьці ўпадабаў сядзець заўсёды, калі б ні прыходзіў на сваё селішча.

Маці ля пажарышча не было.

Не было нідзе відаць і нічыіх слядоў, акрамя маіх.

Чорны, закопчаны чыгунок з салонікамі, накрыты скавародкай, стаяў там жа, на загнетцы, перадпеччам. Стаяў гэтак жа, як і тады, калі я прыйшоў да пажарышча свае хаты і ўпершыню яго ўбачыў. Ніхто не падыходзіў да печы, ніхто не браў чыгунка. Адзін толькі я. Мае сляды, босыя, малыя, усё яшчэ значны былі ў попеле.

На абваленым коміне, на самым яго версе, на разламанай напал цагліне, сядзела ластаўка. Чорныя прасінкі яе вачэй з цікавасцю глядзелі на мяне, нібы ластавачка сілілася пазнаць: той гэта хлапчук, што некалі лазіў у яе гняздо — яно было злеплена з гразі і шумавіння ў застрэшку нашай хаты,— ці не той. Што ёй трэба было, гэтай ластавачцы, тут, на нашым селішчы? Няўжо і яна каго шукала, няўжо спадзявалася ўбачыць сваіх пісклятак, што былі вывеліся перад самым пажарам і, пэўна, згарэлі разам з нашаю хатай? Хаця... Ці магла яна, птушка, зразумець, што здарылася з нашаю хатаю, з усёю вёскаю, з маленькімі яе піскляткамі?

«Не толькі ў мяне гора... А і ў таго бусла, што ўсё кружыць і кружыць у паднябессі... І ў той ластавачкі... Ва ўсіх, ва ўсіх, хто жыў у нашай вёсцы...»

Прыгадалася: я залез на пясочнік нашае хаты і паціху, каб не чула маці — яна акопвала ў гародзе бульбу,— аддзіраю ў шаляванні дошку, каб можна было прасадзіць у шчыліну руку і дастаць ластаўчына гняздо. Вось дошка іададрана, вось ужо я высунуў з шаляван-

ня руку і цягнуся да ластавянятак. І трэба ж такому здарыцца, што акурат у гэты самы час нечага ідзе ў хату маці. Убачыла маю руку і раскрычалася, пачала мяне сарамаціць: маўляў, я такі вісус і займаюся абы-чым... Мне зрабілася ніякавата, не па сабе. І я, злезшы з пясочніка, доўга блукаў па вуліцы, усё ніяк не мог асмеліцца паказацца маці на вочы... А калі нарэшце зайшоў у хату, маці нават і слова не сказала пра ластаўчына гняздо, нібы баялася напамінаць пра тое, у чым я раскаяўся ўжо і сам,— загаварыла зусім пра другое: пра сена, што трэба неяк назапасіць карове на зіму, пра нейкіх падазроных людзей — ці не цыганоў? — якіх нехта бачыў у Шапчынскім бары, калі хадзіў туды рэзаць луцце...

Як я ўдзячны быў тады маці, што яна змоўчала пра маю дурноту!..

«Дзе яна цяпер, мая мама?..» — падумаў я і тут жа зразумеў, што, пра што б я ні думаў у гэтую хвіліну, я ўсё роўна буду думаць пра маці. Адагнаць думкі пра яе мне не ўдасца, нават калі б я таго і хацеў...

«Калі яна жывая, то чаму ні разу не прыйшла на сваё селішча? — закралася ў самае сэрца зноў трывога, неспакой. Але я адагнаў ад сябе гэтыя думкі.— Яна баіцца ісці ў вёску, думае, што тут немцы...»

«А можа, яна ў Замошках? — прыйшло раптам у галаву.— Можа, яна шукае мяне тамака, а не ў Рудні? Адкуль яна ведае, што я прыбег з Замошак сюды?.. Канечне, адкуль яна гэта ведае?.. І, можа, праўда шукае мяне там, у Замошках? Я ж там, у цёткі Лісаветы, начаваў, а не тут...»

«Як я не падумаў пра гэта раней! — папракнуў я сябе.— Можа б, быў ужо з мамаю, не шукалі б адно аднаго, як цяпер... Былі б разам...»

«Але ж Замошкі таксама згарэлі...» — успомніў я, як бегаў ад вёскі да вёскі ў той дзень, калі немцы палілі нашую Рудню, і ўсюды бачыў агонь, дым...

«То не Замошкі гарэлі,— упершыню ўсумніўся я.— Гэта гарэла нашая вёска, а мне падалося, што немцы падпалілі Замошкі. І я бегаў не з Рудні ў Замошкі і не з Замошак у Рудню, а вакол Рудні... І бачыў не два пажары, а адзін і той жа...»

«Усё можа быць,— згадзіўся праз хвіліну я са сваімі думкамі.— Я быў вельмі ўстрывожаны, узрушаны... Мне здавалася тады, што гарэла ўсё наўкруг, гарэў увесь свет... А са страху ўсё можа здацца...»

І чым болей я ўспамінаў той дзень, тым болей верыў сабе: гарэла адна нашая вёска і я бегаў вакол яе.

«А Замошкі цэлыя... Іх ніхто не паліў... І маці мая недзе там, і, мусіць, удваіх з цёткай Лісаветаю шукаюць мяне...»

«Як я не дадумаўся раней да гэтага, чаму дасюль не схадзіў у Замошкі!.. Хутчэй, хутчэй туды!..»

Мо праз якую гадзіну я быў ужо ў Замошках.

О словы, словы!.. О багатая і ў той жа час такая бедная людская мова!.. Як перадаць мне тое хваляванне, тую трывогу, надзею і чаканне, з якімі я выходзіў з дубняку на замошкаўскае поле, з якімі я ступіў на сцежку, што вяла да Лісавецінай хаты. Што, што ўбачаць мае вочы, калі я падымуся на пагорак?.. Будзе рыжэць між зяляніны гародаў і высокіх, вастраверхіх таполяў чаратовая страха ці зазеўрае, зачарнее непапраўнай, страшнай праўдай пажарышча?.. Абрадуюся я, што жывыя цётка Лісавета, Уладзік, што ў іх схавалася ад смерці мая мама, ці давядзецца паверыць, гэты раз канчаткова, назаўсёды, што няма болей нідзе ніякіх Замошак, няма цёткі Лісаветы, Уладзіка, няма маёй мамы?..

Вось тая груша-дзічка, ля якой я стаяў у той ранак, калі прыехалі ў Замошкі немцы, і глядзеў, як яны борзда выкульваюцца з кузаваў грузавікоў, рассыпаюцца ланцужком па полі і, трымаючы напагатове аўтаматы, бягуць акружаць вёску... Вось дубок, нізенькі, кашлаценькі, ля якога я пачуў гурчанне танкетак і матацыклаў і спыніўся насцярожаны... Вось другі дубок, асінка — тут я азірнуўся і апошні раз убачыў цётчыну хату...

Сэрца маё як не разрывалася. Яно білася, тахкала ў грудзях так, што здавалася, не вытрымае і выскачыць.

Крок... Яшчэ крок...

Я паднімаю галаву, гляджу туды, дзе зеляненюць тры высачэзныя, вастраверхія таполі і дзе...

Лісавецінай хаты няма.

Няма!

Там, дзе стаяла яна, чарнее, нібы немаведама кім выкапаная яма, пажарышча...

Не відаць і таго новага смалістага зруба, які радаваў мяне заўсёды, калі б я ні ішоў у Замошкі, што жаўцеў праз паплавец з расцяробу... Не відаць і другіх хат...

Усюды, куды ні кінь вокам, чарнеюць, сівеюць пажарышчы, папялішчы ды стаяць белыя, закураныя, напаўразбураныя печы, прыхопленыя агнём дрэвы, сады...

Не помню, як я спусціўся з пагорка, як збочыў у разору, што вяла ў цётчын двор... Помню толькі: картаплянік на загонах аж белы ад попелу. І я доўга, упарта думаю, адкуль мог узяцца тут гэты попел, пакуль нарэшце не здагадваюся: мусіць, калі палілі немцы цётчыну хату і хлеў, сюды, на поле, быў вецер... І ці не ён, гэты вецер, нанёс у бульбу попелу, бо чым бліжэй я падыходжу да двара, тым попелу ўсё болей і болей. Ён усцілае ўжо не толькі лісце, але бялее шараватым пылам і на полі, на каліўі... І ўсюды, тут і там, у картапляніку, ціха шамаціць чорнае, скурчанае лісце...

«Адкуль яно?..»

Я акідваю вачыма цётчына селішча — тыя тры старыя таполі, што высока падымаліся ў двары над хлявом і хатай, толькі здалёку ўдавалі зялёнымі. Зблізку ж яны амаль голыя. Пагарэла на іх не толькі лісце, але і дробныя галінкі, кара... Хлеў згарэў увесь, нават сохі. Пагарэлі і платы, вароты, веснічкі... Зеўрае чорнай задымленай засланкай на папялішчы печ, чарнее абсмаленае шула. Тое новае шула, што быў укапаў перад самым адыходам на вайну Пятро Анісімавіч... Шула было свежае, сырое і вельмі цяжкае. Каб падняць яго і паставіць, памагаць хадзілі ўсёй сям'ёю мы — бацька, маці, дзед. І дзед не вытрымаў быў, спытаўся, навошта Пятро Анісімавіч закопвае гэтае шула на старым селішчы — новая ж хата амаль гатовая.

— Прызнацца, і сам я толькі што пра гэта падумаў,— сказаў Пятро Анісімавіч.— Ды ладна ўжо, абарачаць не будзем...

І, узяўшы ў рукі жалязняк, ён пачаў прысыпаць шула зямлёю...

«Чаму тут усё так пагарэла?..»

Я ступаю крок, другі наперад — і на пажарышчы, дзе стаяў раней хлеў, бачу чалавечыя чарапы, косці... Голыя, чыстыя, як усё роўна на тым шкілеце, што горбіўся некалі ў калідоры нашай школы...

«Значыцца, я не памыліўся — то гарэлі і праўда Замошкі... Не, я не мог тады памыліцца... Божа мой! Што ж гэта робіцца?.. Доўгі Мох немцы спапялілі... Спапялілі маю Рудню... Спапялілі Замошкі!.. Чаму яны так лютуюць, чаму так бязлітасна паляць усё — хаты, хлявы, людзей?.. Хто, хто прасіў іх, вылюдкаў, прыязджаць у Замошкі, у маю Рудню, прыходзіць наогул сюды, на нашу зямлю? Што ім трэба тут?.. За што, за

што яны спалілі цётку Лісавету, Уладзіка, маю маму, Доўгі Мох, Рудню, Замошкі, спалілі гэтульні людзей?.. За што?.. За што-о?..»

Я ашчаперваю галаву і, не бачачы перад сабою нічога-нічога, іду прэч ад цётчынага селішча, іду туды, куды вядуць мяне самі мае ногі...

Ўсё паўтараецца на гэтым свеце:
Вясна і восень, лета і зіма...
Дзень зменіць ноч. І напрадвесні
Там, дзе расла, зноў вырасце трава.

І воля будзе дужацца з няволяй.
Па землях міру прагрыміць вайна...

І толькі ты ды я не паўтарымся болей.
Жыццё адно, і смерць у нас — адна...

Здарылася гэта ў звычайны летні дзень у звычайным лесе. І не тое каб надта раптоўна, употайкі, а ва ўсіх навідавоку. І пра тое, што можа нешта здарыцца, ніхто і думаць не думаў, і гадаць не гадаў... Дый як было пра гэта думаць, калі ніадкуль не павявала ветрам, калі на небе не было нідзе ні хмурынкі, калі ўсюды так галасіста пелі, высвіствалі птушкі, бомкалі чмялі, бзыкалі авадні, мухі, цененька-цененька звінелі камары, мошкі... Усё весялілася, радавалася сонцу, цёпламу, ціхаму летняму дню, і нікому і ўпамкі не было, што можа нешта здарыцца. А між тым яно здарылася... І пачалося не адкуль-небудзь, а з самога лесу, з той мясцінкі, дзе міргала, скакала, заляцеўшы невядома адкуль, Іскрынка. Кожны ж быў заняты сваім: дрэвы, натаміўшыся за ноч, адпачывалі ў паўдзённай млявасці, звяры палявалі, птушкі шукалі корму дзецям, кветкі цвілі, травы раслі...

Іскрынка ж тым часам таксама не драмала — займалася сваім.

— Хто хоча быць такою, як я? — пыталася яна ў сухой ігліцы і лісця, якімі быў спрэс услапы дол.— Ці вы і далей будзеце ляжаць на зямлі, будзеце гнісці, цярпець, калі па вас ходзяць, калі вас топчуць, калі вас ніхто за дабро не лічыць? Ану пайшлі са мною, мы яшчэ пакажам усім, чаго мы варты!

Хто не хоча, каб па ім не хадзілі, каб яго не тапталі? І лісце, ігліца, вядома, хоць яны і не патрэбныя нікому былі, сухія, а ўсё ж нечага другога хацелі, як на

зямлі ляжаць, пад чужымі нагамі подсцілам быць. Пайшлі яны за Іскрынкай туды, куды яна клікала іх ісці. І сталі Агнём.

— Хто хоча быць такім, як я? — зашугаў Агонь, падбягаючы да сухіх галінак, пнёў.— Ці вы і далей будзеце гнісці, будзеце цярпець, каб вас кожны таптаў, кожны зневажаў? Ану пайшлі са мною, мы яшчэ пакажам усім, чаго мы варты!

Не ведалі галінкі і пні, што з імі станецца, калі яны з Агнём пойдуць, бо Агонь усё, што пасля сябе пакідаў, дымам засцілаў густым, каб ніхто таго не бачыў. Пайшлі галінкі і пні з Агнём.

Пачулі пра гэта травы, кусты, дрэвы. Зашапталіся:

— Што вы робіце? Адумайцеся! Агонь жа вас усіх паесць, а тады і нас пачне жэрці. Хіба вы гэтага не бачыце?..

— Гэта яны ад зайздрасці так шумяць. Ачысцім нашу зямлю ад кустоў, траў! — загалёкаў на ўвесь лес Агонь.— Ачысцім, каб яны не закрывалі нам сонца, каб яны не плявузгалі пра нас абы-чаго, не абражалі!

І ну падпякаць дрэвы, кусты, траву, ну іх сушыць, паліць. Каторыя дрэвы таўсцейшыя ды вышэйшыя былі, тыя асталіся, агонь рады ім не даў, хоць і карэнні сямтам пагрыз, камлі абсмаліў. А каторыя маладзейшыя — не ўстоялі, здаліся Агню, самі Агнём зрабіліся.

Убачылі звяры, птушкі, казяўкі, казюркі розныя, што ў лесе робіцца, кінуліся ўцякаць хто куды...

А Агню толькі і трэба было гэта.

— Я ўладар усяго жывога! — зароў, п'янеючы ад улады, Агонь.— Дужэй за мяне нікога на свеце няма! Што захачу, тое і зраблю! — і ўжо нават не пытаўся, хоча хто з ім ісці ці не хоча,— хапаў кожнага, хто быў у яго на дарозе, і паліў яго, жор...

Ніхто не мог спыніць Агню, бо Агонь перастаў ужо быць проста Агнём, а зрабіўся Пажарам. Ён паглынаў не толькі маладзенькія дрэўцы, кусты, а валіў, выварочваў з карэннямі сосны, бярозы, векавыя дубы...

— Пажар! Пажар! — галасілі птушкі.

— Пажар! Пажар! — крычалі звяры.

— Пажар! Пажар! — гулі чмялі, мухі, мошкі.

І ляцелі, беглі хто куды — уцякалі ад Пажару. Ведалі: спыніць яго нельга, а паміраць не хацелася. Усё жывое як магло ратавалася...

І толькі адна вечная працаўніца Вада ціха булькала сабе ў берагах ды слухала, што крычаў усюды хвалько

Агонь. Хто-хто, а яна добра ведала, што Пажар ніякі не ўладар, што ён дужэе, калі ёсць што есці, калі ён ідзе, сунецца наперад. Варта ж толькі перагарадзіць дарогу, не пусціць, каб ён ішоў далей, і ён ападзе, аслабне і патухне.

І Вада, бачачы, як п'янее ад улады і ахвяр Пажар, як ён нішчыць усё жывое, не сцярпела — целам сваім, ракою, перагарадзіла яму дарогу.

— Гэта ты мяне хочаш стрымаць? — зароў ад злосці Пажар.— Хто ты? Ды я цябе высушу, я цябе выпару!

І давай сушыць, давай выпарaць Ваду.

Толькі высушыць ды выпарыць Ваду Пажару не ўдалося. Вада ўсё прыбывала і прыбывала. Сілы ў яе не меншала, а большала. Мала таго што яна далей шугаць па лесе Пажар не пусціла, дык яшчэ і, выпараная, у небе ў хмарку сабралася, дожджыкам спорным на зямлю лінула...

І патушыла Пажар...

Але перш чым яна зрабіла гэта, колькі лесу загінула, вуголлем, попелам стала!..

Дадому, у сваю вёску, я прыбіўся толькі назаўтра. Дзе я блукаў увесь гэты час?.. Што рабіў?.. Ані нічога не помню...

Быў поўдзень. Сонца стаяла ўжо высока, ледзь не ў самым пуку неба, і пякло, пякло гэтак жа, як і ўчора, як і пазаўчора, як і тыдзень таму назад. Вяў і нікнуў долу картаплянік, бялела, палавела, не наліўшы коласу, на пагорках жыта. Зямля сохла і трэскалася, рабілася гарачая, бы прысак, і сыпучая, як пясок. У чыстым, бясхмарным паднябессі, якое нібыта выцвіла і абясколерала, кружыў коршак. Час ад часу, пралятаючы над полем, ён паныла прасіў ціхім, засмяглым голасам: піць, піць, піць... І здавалася, разам з ім прасіла піць усё на свеце: поле, дрэвы, трава...

Піць, піць, піць!..

Праз свае соткі я даваловкся да хлевішча, на якім чарнелі абсмаленыя сохі, што кожны раз, калі б я ні праходзіў міма, палохалі мяне сваім падабенствам на абгарэлыя, сашчэпленыя ў кулакі рукі, якія цягнуліся ўверх, у неба, нібы некага прасілі ці заклiналі. Не спыняючыся, не прыслухоўваючыся, дзе што робіцца ў вёсцы, я папраставаў у Аўхімаў двор, да пограба —

голад ужо даўно смактаў мяне, і яго трэба было чым-небудзь прагнаць, заглушыць.

Падышоў да плота, правільней — да той дзіркі, якую зрабіў надоечы, адарваўшы дошку, прасунуў галаву і паглядзеў на грушу-дзічку, на суку якой засіліўся Аўхім....

Аўхіма на грушы не было. Звісала толькі вераўчаная пятля. Сам жа Аўхім ляжаў у картапляніку, і я з жахам убачыў, што ён без галавы... Не, галава была, але яна ляжала крокі за два ад Аўхіма, асобна. Валасы адваліліся ад яе разам са скураю, і з-пад іх відзён быў голы чэрап... Па ім поўзалі вялікія белыя чарвякі, мухі... Чарвякі, мухі капашыліся і ў ямках вачэй, у роце, яны поўзалі і па расхрыстанай, уздутай грудзіне, па руках, нагах...

Непрыемны, прытарны пах стаяў навокал, біў у нос, давіў горла...

Усім сваім целам я падаўся назад, у дзірку. Закрыў яе за сабою дошкаю і, заціскаючы рукою нос, абкружыў грушу як мага далей па сваім селішчы — намерыўся прабрацца да пограба тудою, кудою ішоў на дрывотнік учора ўранні: праз спалены плот, што ля калодзежа. Я наблізіўся да таго месца, дзе мы заўсёды ўвосень закопвалі капцы, і тут раптам мяне спалохаў нейкі падазроны, прыглушаны стук, што чуўся з Аўхімавага пограба, з-пад зямлі.

«Няўжо туды зноў залез сабака? — падумаў я.— Але ж я пазавальваў быў там усе дзіркі... Кудою ж ён, той сабака, туды забраўся?..»

Я ступіў яшчэ колькі крокаў да пограба і насцярожыўся болей: нейкая валтузня і тупат чуваць былі і з вуліцы. Прыгледзеўся: ля Аўхімавага двара стаяў запрэжаны ў калёсы буланы конь. Пад мордай у каня ляжала зялёная прывялая дзятлавіна, але ён не еў: каня апанавалі мухі і авадні, і ён, бедны, бараніўся ад заедзі як толькі мог — біў у зямлю капытамі, махаў, хвастаў сябе раз-пораз хвастом, сцепаў скураю, пырхаў...

«Адкуль узяўся тут гэты конь? Хто на ім прыехаў?..»

Я паваліўся, як рабіў ужо неаднойчы, калі чуў непадалёку небяспеку, у картаплянік — балазе ён парос на нашым двары высокі, густы, аж буяў — так гнаў яго, мусіць, той гной, што навыносілі мы з маці вясною кашалямі са свінушніка,— і папоўз назад, у канец нашых сотак, да кружка крушынніку. Але адлежацца

там доўга мне не ўдалося: цікавасць брала сваё. І я, трохі счакаўшы, папоўз зноў да Аўхімавага двара. Праўда, цяпер ужо не адтуль, дзе было наша селішча і дзе расла груша-дзічка, а з другога боку, адтуль, дзе Аўхімаў двор межаваўся з дваром лесніка Яўмена і дзе быў пракапаны глыбокі, амаль у мой рост, раўчак. Па ім, гэтым раўчаку, вясною сплывала з кружка і з суседскіх сотак вада ў алёс. Летам раўчак высыхаў, густа зарастаў плюшнікам, шылегам, асакою, блёкатам, і мы, дзеці, каторы раз рабілі па ім імклівыя, патаемныя і скрытныя налёты ў сад да Аўхіма ці да дзядзькі Яўмена.

Па раўчаку я дапоўз да раскошнага куста малінніку, што рос поблізу, акурат на мяжы, і адкуль добра відаць былі пограб і конь, што, прывязаны лейцамі да шула, усё біўся, гупаў капытамі, баронячыся ад заедзі. Схаваўшыся ў маліннік, я пачаў чакаць, калі пакажацца невядомы чалавек, што чагосьці прыехаў у нашую спаленую вёску.

Чакаць давялося нядоўга. Прайшло вельмі мала часу, і з Аўхімавага пограба выткнулася лысаватая галава. Чалавек паставіў у гарбузнік кош, другі, трэці. Знік на момант у пограбе, потым выткнуўся зноў, цяпер больш, ужо да пояса — чалавек даставаў тую дзежачку, у якой, я ведаў, быў мёд. Яшчэ праз нейкі час вылез і сам чалавек — ён быў у чорнай картовай кашулі, цёмна-сініх, з чырвонымі кантамі міліцэйскіх штанах, у ботах. Паправіў за плячыма вінтоўку, узяў у адну руку і ў другую па кашу і панёс іх да воза — кашы былі, відаць, цяжкія, бо ішоў чалавек уроскідку, паволі, вельмі шырока расстаўляючы ногі. Ля воза ён спыніўся, паставіў кашы ў аглабцы, на сена, і, прысеўшы на біла, пачаў перакладваць з іх нешта белае ў бочку, што стаяла там жа, на возе...

«Сала,— здагадаўся я.— Але ж хто, хто ён, гэты чалавек?..»

Вось чалавек скончыў перакладаць сала з аднаго каша ў бочку і ўзяўся за другі... Нешта ў яго не ладзілася, бо ён раптам узлез ботамі на воз, перагнуўся і паглядзеў у бочку... Паправіў нешта там рукамі, саскочыў з воза на зямлю і, павярнуўшыся тварам на гарод, пакіраваўся зноў да пограба, па дзежачку...

Цяпер я пазнаў чалавека — гэта быў не хто іншы, як Гуртавенка. Той паліцай Гуртавенка, якому мы з маці

некалі капалі бульбу і які заплаціў нам за работу адзежай, садранай з мёртвых людзей...

«Чаго ён прыехаў сюды? Няўжо толькі дзеля таго, каб палазіць па людскіх паграбах, пазабіраць тое, што асталося, не пагарэла?.. Ды ўжо ж... Чаго ж бо яму яшчэ сюды трэба было ехаць, як не па гэта... Сваё ж, пэўна, ён усё забраў тады, як у мястэчка пераязджаў... Вось гад! Ведаў, што спаляць вёску, і нікому пра гэта не сказаў... А радні ж тут поўна ў яго было, нават бацька і маці жылі... І нікому не сказаць!..» Нядобрыя думкі варухнуліся ў маёй галаве, і я яшчэ пільней пачаў сачыць за Гуртавенкам. Мяне аж перасмыкнула ўсяго, калі я ўбачыў, як Гуртавенка дастаў з пограба цэлае бярэма адзежы і панёс яе да воза. Я калаціўся ўвесь як асінавы ліст: у тым бярэмі я пазнаў бацькаў кажух, той кажух, які я быў знайшоў і які здуру прыцягнуў назад у пограб: думаў атайбавацца там жыць. Гэта быў ужо нават не кажух, а нешта большае, тое, што не мела сабе цаны,— адзінае, што асталося мне на памяць аб нашай хаце, аб маці, бацьку, дзеду...

«Каб цябе зямля не насіла, як забраў ты насіць той кажух, пакваліўся на наша дабро! — кляў я зусім так, як некалі кляла мая маці, Гуртавенку.— А я ж думаў у Аўхімавым пограбе жыць... Ды каб ён, гад, застаў мяне тут, у пограбе, ён забіў бы... Не пашкадаваў бы... Ого, такі пашкадуе!..»

Я заплакаў... О, каб была ў мяне сіла, каб мог я здужаць тады Гуртавенку! Я кінуўся б на яго, схапіў бы за горла і душыў бы, ірваў бы рукамі і зубамі, аж пакуль ён не перастаў бы дыхаць, пакуль не ўпруцянеў бы...

А так што я, дзіця, мог зрабіць з ім, мужчынам! Да таго ж, у яго была вінтоўка. У мяне ж нічога не было. Толькі голыя рукі...

І таму я ляжаў у малінніку, глядзеў, як носіць, грузіць Гуртавенка на свой воз Аўхімава дабро, і ад бяссілля і злосці скрыгатаў зубамі. І плакаў...

Калі Гуртавенка, наладаваўшы гэтак воз, што яго ледзьве скрануў з месца буланы конь, паехаў з вёскі, я ўспомніў зноў пра тую вузляку адзежы, якую прынёс быў нам Гуртавенка за тое, што мы выбіралі бульбу, і якую маці, нават не развязаўшы, не паглядзеўшы, што там, закапала ў гародзе, за хлявом. І падумаў: «А калі адкапаць тую вузляку? І прынесці яе сюды, на Аўхімава селішча?.. Можа, прыедзе Гуртавенка і заўтра сюды лазіць па чужых паграбах, то хай бы забраў яе назад

сабе... Можа, спатрэбіцца яна яму, можа, ёю ён некаму яшчэ раз заплаціць за нешта?.. Хай ведае, гад, што мы не паквапіліся на яго плату, не насілі той адзежы...»

«Гэта ж трэба, каб жыў у нашай вёсцы такі нягоднік! — аж калаціўся, кіпеў я ад злосці.— Тады, да вайны, бегаў штодзень па хатах, падаткі збіраў... Шчыраваў як бы, за дзяржаўнае дабро клапаціўся... А на душы ў яго вунь што!..»

Я вылез са свае схованкі, выбег на вуліцу. І ўбачыў: Гуртавенка, аказваецца, нікуды ад Аўхімавага селішча далей і не ездзіў. Наладаваў поўны воз рознага дабра тут. Нават да школы не схадзіў, не паглядзеў, што зрабілі немцы з нашымі людзьмі — з суседзямі, сваякамі, яго бацькам і маці...

«О гад! О нелюдзь!» — доўга не мог супакоіцца я.

А як толькі падвода з Гуртавенкам выехала на дарогу, што вяла ў мястэчка, і схавалася за грэбляю, я пайшоў на свой гарод шукаць той ямы, дзе маці закапала Гуртавенкаву плату. Проста рукамі разгроб зямлю, выцягнуў з ямы вузляку з адзежай — адзежа яшчэ не згніла, была цэлая, толькі ад яе вельмі патыхала прэллю. Я сяк-так узваліў вузляку на плечы, вынес яе на дарогу, да таго шула, дзе нядаўна стаяў з падводай Гуртавенка, і шпурнуў у пясок. І толькі тады, атрэпаўшы рукі, пайшоў прэч ад Аўхімавага селішча...

Назаўтра, у поўдзень, я прыйшоў да Аўхімавага двара, каб паглядзець, ці не прыязджаў у вёску Гуртавенка, ці не забраў той адзежы, якую ён наздзіраў недзе з мёртвых людзей і якою быў заплаціў нам за работу...

Адзежа ляжала там, дзе я яе і пакінуў. Да яе ніхто не падыходзіў, ніхто не браў...

Ляжала таксама, ля шула, цэлая, некранутая, яна і напаслязаўтра... Але гэта не ад таго, што Гуртавенка гідзіўся яе і абмінаў. Каб ён бачыў тую адзежу ці хоць ведаў, што яна тут ляжыць, ён бы прыехаў па яе, забраў бы. Ва ўсякім разе, мне думалася, што ён зрабіў бы менавіта так...

Як жыць, што рабіць мне было далей?..

Дзень у дзень я зноў блукаў, непрыкаяна, без усялякай мэты сноўдаўся па лесе, па полі, па спаленай вёсцы, нідзе не знаходзячы сабе ні спакою, ні прыста-

нішча. Страшэнны сум і дзікая, проста невыносная адзінота гнялі, давілі мяне. У галаву лезлі думкі, адна змрачнейшая за другую. Усё, што б я ні ўбачыў, што б ні трапіла на вочы, наганяла жуду, адчай. Вось праляцелі над маёю галавой некуды галубы. Трое, з поля,— ён, яна і, пэўна, іхняе дзіця. І я думаў, што пройдзе нейкі час — і яны будуць дома, у сваім дупле... Усе, сваёю невялічкай сям'ёю... Прапархаў, пранёсся, нібыта падняты ветрам шматок белай паперы, матылёк. І я ўжо зайздросціў яму: ён таксама некуды паляцеў туды, куды яму хочацца... Па зямлі бегла, цягнула нейкую труху маленькая рыжанькая мурашка — і я зайздросціў ужо ёй: ёй таксама некуды трэба спяшацца, нешта трэба рабіць. І яна спяшаецца, робіць... Усё-ўсё некуды спяшаецца, ляціць, бяжыць, нешта робіць... І толькі адзін я нікуды не спяшаюся, нічога не раблю — мне нічога нідзе не трэба. Бо ў мяне няма больш дамоўкі, няма сям'і, наогул — нікога і нічога нідзе няма. Я адзін. Адзін у бязмежна вялікім і такім неўладкаваным, беспрытульным свеце. Навошта блукаць мне дзень у дзень па полі, па лесе, па спаленай вёсцы?.. Навошта бачыць пажарышчы, папялішчы, разбураныя, закураныя печы, абгарэлыя платы, дрэвы?.. Навошта думаць, уяўляць, як выглядала ўсё да пажару?.. Навошта?.. Жыць... Дзеля чаго жыць?.. Вось прайшоў адзін дзень, і заўтра прыйдзе новы... Што ён дасць мне, чаго наваражыць? Зноў я буду сноўдацца, зноў буду блукаць, сам добра не цямячы, што мне трэба, чаго я хаджу, чаго шукаю... Каб нешта паесці, дзе пераспаць?.. І гэта толькі дзеля аднаго — каб жыць... Дык навошта ж яна, жытка такая?.. Вол цягне цяжкі воз, але ён ведае: прыйдзе час, ён давязе воз да млына ці да двара — і яго выпрагуць, ён адпачне... А хіба зменіцца што хоць калі ў маім жыцці, хіба прыйдзе такі дзень і час, што мне будзе лягчэй? О мама, мама! Навошта нарадзіла ты мяне на гэты свет, навошта люляла, ночай недасынала — усё хацела, каб я жыў, каб рос дужы, прыгожы, разумны? Нічога-нічога ты не ведала, ні пра што, ні пра што не здагадвалася... Нашто цяпер мне сіла тая, калі яе няма каму паказаць?.. Нашто прыгажосць мне тая, калі ёю няма каго ўсцешыць? Нашто розум мне той, калі я адзін?.. Нашто мне жыццё? Жыць і ўсё жыццё сваё толькі тое і рабіць, што думаць, успамінаць, што было ў мяне і чаго ўжо няма, няма і ніколі-ніколі не будзе... О!..

І прасіў я Смерць:
— О Смерцю, Смерцейка! Колькі гора ты прыносіш усяму жывому! Але ніхто нідзе не гаварыў яшчэ, колькі прыносіш ты і дабра. Усіх ты пашкадуеш, усіх прыгалубіш, суцешыш, усіх возьмеш да сябе, усім дасі прытулак, вечны супакой... Для ўсіх ты роўная, як роўныя перад табою ўсе мы. Ты прыходзіш заўсёды да таго, хто цябе папросіць, хто стоміцца жыць, каму зробіцца невыносна цяжка і ад каго адвернуцца жывыя... Прашу цябе, пашкадуй і мяне, прыйдзі, забяры да сябе. Забяры туды, дзе мая мама, дзе мае сёстры, дзед, дзе ўся мая вёска, дзе ўсе, усё-ўсё мёртвае. Ты чуеш, чуеш мяне, Смерцю?

Маўчала Смерць. Не ішла, кашчавая, па мяне...

І прасіў я Зямлю:
— О Зямля, Зямелька! Спрадвечная карміцелька ты нашая! Усяму жывому ты даеш жыццё, усіх і ўсё корміш, поіш... І ўсіх забіраеш да сябе, усім даеш месца, калі замыкаецца круг жыцця, калі канчаюцца чые б то ні было дні на белым свеце і прыходзіць Смерць. Забяры і мяне да сябе, прытулі маё цела, засып вочы мае, забяры туды, дзе мая мама, дзе мае сёстры, дзед, дзе ўся мая вёска, дзе ўсе, усё-ўсё мёртвае. Ты чуеш, чуеш мяне, Зямля?

Маўчала Зямля. Не брала, шчодрая, мяне да сябе...

І прасіў я Ночы:
— О Ноч, Ночачка! Мякка, ціха ходзіш ты па зямлі, сонца, святло, дзень ад усяго жывога адбіраеш, цемраю іх прыкрываеш... Адбяры і ад мяне іх. Бо навошта мне сонца, калі яно мяне не грэе? Бо навошта мне святло, калі на душы ў мяне цёмна, калі вочы мае не бачаць нічога ад слёз? Бо навошта мне дзень, калі ён не нясе радасці? Не ўцякай ад мяне, будзь нада мною заўсёды, як заўсёды ты над маёй мамай, над маімі сёстрамі, дзедам, над усёю маёй вёскаю, усімі, усім-усім мёртвым. Ты чуеш, чуеш мяне, Ноч?..

Маўчала Ноч. Уцякала ад мяне, цёмная, светламу дню дарогу давала...

І тады яшчэ больш страшная, роспачная туга і сумота агарталі мяне. Мне не хацелася ні ісці куды, ні

што б там ні было рабіць. Не хацелася нават нічога есці. Цэлымі днямі я ляжаў у полі і, падклаўшы пад галаву рукі, глядзеў на неба. Лёгкі чэрвеньскі ветрык гайдаў, пакалыхваў жытнёвыя каласы, яны схіляліся нада мною і вусцішна гулі, шапталіся пра нешта адвечнае, сваё. Жаўтаваты, клейкі пылок сеяўся мне на рукі, твар, грудзіну... Я збіраў яго навобмацак насліненым пальцам, нёс чамусьці сабе ў рот і лянiва, паволі жаваў... Жаваў і думаў, што вайна асіраціла не толькі мяне, але і гэтае вось поле, і лес, і луг, і ўсё-ўсё, без чаго яшчэ некалькі тыдняў назад не маглі жыць людзі, што яны сеялі, садзілі, даглядалі, касілі, куды хадзілі па грыбы, па ягады ці проста так, адпачыць... Бо дзе б я ні быў, дзе б я ні спыняўся — усюды бачыў, як тамілася, пакутавала ўсё без людзей. У лесе гнілі пры самай дарозе сыраежкі, абабкі: іх не было каму браць. У полі зараслі зеллем проса, жыта, лён: не было рук, якія б іх прапалолі. На лугах палягала трава: не было касцоў, якія б яе скасілі... Усё расло, налівалася, спела, і ўсяму наканована было загінуць, бо яго не было каму даглядаць, убіраць.

Без людскіх галасоў сумавалі палі, глухлі лясы, моўклі ў дурнап'яне квецені лугі...

А неба, якое вялікае, якое высокае і якое чыстае было неба! І каб хаця дзе ці воблачка, ці хмарка, ці нат хмурыначка — нідзе нічога. Усюды, куды ні глянь,— глыбіня, бязмежны светлы блакіт. Толькі зрэдку, і то часцей за ўсё пад вечар, па небе час ад часу праплывалі хмары. Яны былі розныя — то аграмадныя, цёмнасінія, страшныя, то зусім маленечкія, беленькія, як клубы пары. І плылі яны паволі-паволі, як бы нехаця, кожную хвіліну мяняючы свае абрысы і колер. І я, гледзячы на іх, пазнаваў раптам нашу хату, што вельмі ж яскрава вырысоўвалася ў прасветлінах, сенцы, хлеў.... Потым уява гэтая знікала, хмары сутыкаліся адна з адной, груваcціліся, перамешваліся, і на месцы нашай хаты, сенцаў, хлява, усяго нашага падворка выраслі нейкія пачвары, страшыдлы — яны біліся між сабою, адсякалі мячамі адно аднаму галовы, рукі, ногі, ірвалі валасы, хапаліся за бароды... Потым знікала і гэта, і неба завалакала вялізная белая-белая гурба снегу. Але і гурба гэтая не надта доўга грэлася на сонцы — неўзабаве расплывалася, і яе месца займаў рухавы, вёрткі і, па ўсім відаць, вельмі вясёлы, аброслы з галавы да пят сівымі кужэльнымі валасамі стары і такая ж сівенькая,

нездаляшчая бабулька. Мінала хвіліна-другая — і яны, гэтыя старыя, дзе і дзяваліся: на небе з'яўлялася нешта новае, яшчэ больш цікавае, загадкавае, звабліваe... Не, ні перад гэтым, ні пасля мне не ўдавалася больш ніколі ўжо бачыць столькі ўсяго незвычайнага, колькі бачыў я тады, у тое лета, у хмарах... Можа, гэта ад таго, што я быў адзін, нікога нідзе не сустракаў, ні з кім не гаварыў, і мая фантазія, уява малявалі ўсё, што я страціў і што мне так хацелася бачыць... Ляжаць на полі і глядзець на неба я мог днямі. І гэта мне ніколечкі не надакучала, а наадварот — неяк дзіўна і хораша супакойвала, настройвала на добры лад — мне хацелася жыць і вечна бачыць неба...

Успаміналася маці... І заўсёды амаль адно і тое ж: я ляжу хворы на ложку, ля мяне на падушцы — кулёчак цукерак, булка, два драбкі белага-белага, як снег, цукру... Тут жа, ля ложка, на табурэціку прымасцілася і маці — моўчкі глядзіць на мяне блакітнымі, сумнымі вачыма і ўсё гладзіць рукою па галаве...

Ад гэтае ласкі мне робіцца так добра, што я заплюшчваю вочы і не заўважаю, як засынаю...

Калі я прачынаюся, нада мною густое белае пакрывала з марлі — маці акрыла ім ложак, каб не надакучалі мухі. У хаце ціха-ціха. Чуваць, як бубніць і цяжка бомкае аб шкло, мусіць, заляцеўшы ў хату, чмель. Над самым маім вухам вядзе сваю нудную песню камар. Я паварочваю галаву, хачу злавіць камара і бачу ля сябе, на падушцы, тую пульхненькую, зарумяненую зверху булку, той жа кулёчак цукерак і тыя два бялюткія, як снег, драбкі цукру...

Потым адчыняюцца дзверы і ў хату заходзіць бацька. Ён у ботах і, выціраючы ногі аб мокрую дзяружку, што паслана ля парога, моцна грукае па маснічыне абцасамі. Маці ўсхопліваецца з табурэціка, бяжыць да бацькі.

— Цішэй ты, ён жа толькі што заснуў,— шэптам сварыцца яна на бацьку.— Разбудзіш...

І ад гэтага трывожнага, ласкавага матчынага шэпту, ад таго, што бацька і сапраўды перастае грукаць ботамі і ціха, на адных насочках, крадзецца, бы кот, да ложка, дзе ляжу я, а пасля і зусім садзіцца на табурэцік, на якім толькі што сядзела маці, ад таго, што ад бацькі так весела, так бадзёра пахне смалою і лесам, мне зноў робіцца лёгка-лёгка. Я заплюшчваю вочы і зноў неўзабаве засынаю...

Гэты выпадак успамінаўся мне часта і так жыва, што я другі раз, ачынаючыся, паварочваў галаву і глядзеў — ці не ляжаць і папраўдзе ля мяне тая зарумяненая зверху булка, той кулёчак з цукеркамі і тыя два драбкі цукру, што была прынесла аднекуль мне маці... Але каля мяне не было нічога — ні булкі, ні цукерак, ні цукру. Была толькі шэрая, перасохлая, пераплеценая карэннямі зямля ды густая, хоць вазьмі ды прыстаў да яе барану, зялёная шчотка жыта...

А то ўспаміналася, як аднойчы на мяне насварыўся бацька. За што — памяць не зберагла. Але за нешта такое, у чым я не быў вінаваты. І гэта мяне так пакрыўдзіла, так раззлавала, што я пакінуў сваю дамоўку, надумаўся ісці ў свет. Куды ісці, мне было ўсё роўна, абы толькі не быць дома, абы не бачыць расчырванелага бацькавага твару, не чуць, як бацька крычыць... Хай нават вадзіць па чужых хатах сляпых старцаў... Вадзіць старцаў нават было б лепей, бо тады хай бы бацька бачыў, як мне цяжка жыць аднаму, хай бы пашкадаваў, што нізавошта на мяне насварыўся... І я, падумаўшы гэтак, пераскочыў цераз паркан, выбег на гароды, за кружок крушынніку, і пасеміяніў па сцежцы ў лес...

Быў надвячорак. З балота, з альсоў ужо валокся, поўз па полі туман. Зямля была халодная, волкая, я быў у адной палатнянай кашулі, босы. І я бег, сцінаючыся ўвесь ад холаду, і чуў, як бегла за мною маці і прасіла мяне вярнуцца дадому.

— Ясь, Ясік, вярніся-я! — крычала яна мне ўслед.

Але я нават не азіраўся — бег і бег, уцякаў ад яе ў лес.

У лесе я трохі апамятаўся.

«Што я нарабіў?» — узяў мяне трывожны одум.

Вярнуцца дадому я не мог — не дазваляў гонар: «Не, куды заўгодна, толькі не дадому...»

Ад холаду і золі я калаціўся ўвесь, але дадому ўсё адно не ішоў. Скруціўшыся ў клубочак, я сядзеў у ягадніку і ціха, наўзрыд плакаў...

Плакаў я, мусіць, доўга, бо, калі трохі супакоіўся і падняў галаву, каб агледзецца, дзе я, было ўжо зусім цёмна. Я зірнуў у адзін бок, зірнуў у другі, і на галаве ў мяне заварушыліся і ўсталі валасы: адусюль, амаль што з-за кожнага дрэва на мяне зырыліся нечыя прагныя, лупатыя вочы і шчэрыліся агідныя, клыкастыя звярыныя морды...

Ад страху я забыўся на сваю крыўду, на тое, што пакінуў дамоўку, каб болей ніколі-ніколі туды не вяртацца,— усхапіўся на ногі і што было сілы прыпусціў дадому...

На падворку я ледзь не збіў з ног маці. Яна стаяла, прыхінуўшыся плячом да пералазу, і плакала. Убачыла мяне, падхапіла на рукі і так, на руках, панесла ў хату, раз-пораз горнучы да сябе, цалуючы.

— Ясічак! Мой Ясачка дома!.. Дома ён!..— прымаўляла яна.

Лес і цяпер палохаў мяне сваёй спрадвечнай дрымучасцю і цёмнай, непрыступнай таямнічасцю нетраў і схованў. Змрочны, асмужаны, ён абступаў з усіх бакоў поле вакол нашай вёскі і ніколі-ніколі не маўчаў — удзень і ўночы лапатаў лісцем, шумеў, гуў...

У першыя дні, астаўшыся адзін, я доўга не мог прывыкнуць да гэтага цягучага, глухога і бясконцага, як само жыццё, гуду, які то аціхаў, то раптам пачынаў зноў набіраць сілы, голасу і трывогі. Мне ўжо здавалася, што дрэвы гудуць не так сабе, што яны нешта ведаюць, нешта таяць, нешта перадаюць з вуха на вуха, каб, баронь божа, ніхто-ніхто не пачуў іх. Лежачы дзенебудзь на ўзлеску ці на полі, я глядзеў, як гайдаюцца, гнуцца, прыпадаюць адна да адной вяршаліны, і падоўгу ўслухоўваўся ў іхні гуд, сілячыся даўмецца, пра што ўсё ж шэпчуцца між сабою дрэвы. Але разгадаць таямніцу ляснога шуму мне так і не ўдалося — лес чамусьці хаваў яе ад мяне, ніяк не хацеў расказаць таго, што ведаў, прадчуваў...

Удзень лес поўніўся птушынымі галасамі. Якіх толькі тут не было спеваў! Сумных, скрухлівых, што наганялі нейкі няўцямны жаль, беспрасвецце і жуду і ад якіх аж разрывалася сэрца, і вясёлых, бесклапотных, ад якіх хацелася скакаць, весяліцца і плакаць. Удзень у лесе спявала ўсё, і кожная птушачка, кожны камарык па-свойму, на свой лад, як умелі, нішто не баялася, што яго голас заглушыць нечы другі, мацнейшы. Але, як я заўважыў, птушкі любілі спяваць асабліва пасля сну, калі наставаў досвітак, відната і калі яшчэ не ўсходзіла, не смяялася ў небе сонца, калі ад яго праменняў толькі залаціўся, барвовеў, нібы ўсміхаўся над лесам усход... Птушыная гамана вісла тады ў паветры, бы ўсё роўна туман, і чуваць была ўсюды, дзе б я ні стаяў...

І пасля гэтага птушыны зграй і згэлк ужо не аціхаў ні на хвіліну цалюсенькі дзень...

Спярша птушыныя галасы для мяне зліваліся ў адно — аднолькава спявалі ўсе дзятлы, усе шпакі, усе дразды, аднолькавыя галасы былі і ва ўсіх берасцянікаў, падшопнікаў, славак, чэкавак... Потым з соцень, тысяч галасоў я пачаў вылучаць знаёмыя. Я ўлавіў, што не ўсе, да прыкладу, слаўкі спяваюць тое ж самае: у песні кожнай з іх ёсць нешта яшчэ і сваё, што адрознівае яе ад іншых славак, робіць яе голас не падобным на іншыя галасы...

І калі выпадкам пазнаваў голас знаёмай мне птушкі, той, якая спявала мне ўчора ці пазаўчора, я радаваўся, нібы спаткаў кагосьці вельмі блізкага, жадомага...

Нішто не прыносіла мне гэтулькі ўцехі і радасці, як ляжаць на ўзлеску, глядзець на неба і слухаць, разбіраць птушыныя галасы...

Але праходзіла гадзіна, другая — і гэта таксама абрыдала, надакучала. І я ўставаў, ішоў шукаць сабе нейкага новага занятку, іншай забавы, каб не так марудна доўжыўся, цягнуўся дзень...

Быў канец чэрвеня, і начэй амаль не было. Сонца ледзь толькі хавалася за стромкія вяршаліны Шапчынскага бору і адразу ж паказвалася зноў, ужо з другога боку — з-за Гудагаю. Проста дзіўна было, як яно паспявала так хутка абабегчы ўсю зямлю і вярнуцца зноў да нас. І зноў сушыла, зноў пякло...

Паспелі чарніцы.

Ідучы неяк па дубняку паўз імшарыну, я ўбачыў, як засівелі яны ледзь не з-пад кожнага лісціка і ад іх цяжару палеглі, папрыгіналіся долу танюсенькія, кволенькія голлечкі. Я адарваў адну ягаду, другую, укінуў сабе ў рот. Якой мілай, знаёмай радасцю павеяла ад чарніц на мяне! Я ўспомніў, як, бывала, хадзілі мы з маці ў лес па чарніцы, як я шчыраваў — не разгінаўся ні на хвіліну, баяўся ўкінуць хоць адну бубачку сабе ў рот — усё стараўся набраць болей ягад, каб перагнаць маці...

А вакол нас, па ўсім ягадніку, па ўсім лесе, таксама бралі чарніцы другія жанкі, дзеці; перагукваліся, крычалі, спявалі... Песні былі ягадныя, старадаўнія, доўгія-доўгія і цягучыя-цягучыя...

Ой, пайду я па лесе, па зялёнай дуброве,
Дзе хадзіла малою, ногі мыла расою...—

пачынала якая-небудзь ягадніца, і голас яе ляцеў, бы на крылах, далёка-далёка, і не слабеў, а нарастаў, набіраў плаўнасці і гучання...

Слёзы пакаціліся ў мяне з вачэй, і туга мёртвым холадам сціснула сэрца — я падумаў, што ўжо ніколі-ніколі больш не пайду з маці ў лес па чарніцы, ніколі-ніколі не пабачу, як узрадуецца яна, заўсміхаецца, калі я набяру поўны слоік ягад і прыйду высыпаць у кашэль, ніколі-ніколі не пачую, як падхопіць маці тую песню, што завяла невядомая ягадніца, як яна ціха-ціха, спачатку напаўголаса, потым усё мацней і мацней будзе падпяваць:

Дзе матуля блукала, шчасце-долю гукала...
— Доля, доля, доленька, ой, як ты далячэнька.
Хто цябе дзе схаваў, мо ў зямлю закапаў...

І лес панясе матчын голас, а я, стаіўшыся, буду слухаць, як ён пераліваецца, звініць і плача, бо «доля-доленька» не ішла, бо «матулечка толькі слёзы ліла», і даражэй за гэты голас, за гэтую песню мне не будзе нічога, нічога ў свеце...

Іншы раз, прачынаючыся ўранні дзе-небудзь на ўзлеску ці ў капе пачарнелай леташняй саломы, я не ведаў, што буду рабіць сёння ўдзень, дзе буду хадзіць, чым буду бавіць час. Выпадковая і зусім нязначная дробязь, што трапляла на вочы, здаралася, адводзіла мае думкі далёка-далёка ўбок, і я ляжаў на траве, падставіўшы ўсяго сябе сонцу, каб яно саграваала, лашчыла мяне сваімі промнямі, і перабіраў, згадваў розныя выпадкі са свайго ранейшага жыцця ў сям'і: то як праводзіла мяне першы раз у школу маці — пасля прызналася, што баялася, каб мяне не пакусалі сабакі,— і ўсё ішла след у след за мною праз усю вёску, а я азіраўся і чырванеў: мне было сорамна, што вось я, такі вялікі, іду ў школу, а за мною, як хвост, цягнецца маці, і ўсе людзі гэта, вядома, бачаць і, пэўна, смяюцца... То як аднойчы я насіў у лес бацьку есці і заблудзіўся — збіўся з дарогі і, колькі ні шукаў, не мог ніяк на яе натрапіць... Адзінокага, стомленага, мяне падабралі ўвечары ў лесе пастухі і прывялі дадому... І бацька ўвесь вечар навучаў мяне, што трэба ведаць, каб не блудзіць у лесе, каб, калі ўжо здарыцца такое і я заблуджуся, лёгка мог сам знайсці дарогу і па ёй дабрацца дахаты... А цётка Лісавета — яна тады яшчэ не была замужам і жыла пры нас — усё кпіла з мяне,

паказвала мне язык: «Вялікі, вялікі, а заблудзіўся ў трох хвоях...» І як пасля, пераадзеўшыся і памыўшыся, я сядзеў за сталом і ўмінаў яду — салонік за салонікам — і запіваў халоднай, толькі што з пограба, сыраквашай...

Баяўся я думаць пра адно — пра яду. Бо ледзь толькі я згадваў, да прыкладу, які смачны варыла маці булён з канапляным семем і грыбамі ці як пахлі ў нашай хаце дранікі і скваркі, калі я, бывала, прачынаўся малы,— у мяне адразу ж пачынала ныць, смактаць пад лыжачкай... Я ўсяляк адганяў ад сябе думкі пра яду, а яны, як на злосць, лезлі і лезлі сляпіцаю зноў і зноў у галаву. І пазбыцца іх нельга было ніяк... Звычайна, пра што б я ні ўспамінаў, пра што б ні думаў, канчалася ўсё тым, што я згадваў нейкую яду і пачынаў яе хоць у думках смакаваць...

І я ўставаў, ішоў шукаць, што б можна было паесці...

Бывалі дні, калі, апрача ягад ды сыраежак-баровак, якія ў той год чамусьці пачалі лезці з зямлі вельмі рана (хоць і сухмень была, усё лета стаяла на пагодзе) і якія можна было есці сырыя, у роце ў мяне не было ні макулінкі. Тады я, аблазіўшы яшчэ і яшчэ раз усе засаб пагрaбы, абышоўшы ўсе гароды і папялішчы і нічога ані там не знайшоўшы, што можна было б спажыць, праставаў да таго дуплянастага дуба, дзе я нагледзеў у першыя дні свайго бадзяння гняздо галубоў. Па кары я ўзбіраўся наверх, на дуб, умошчваўся там на сук, што быў проці дупла, і ўсаджваў у дупло па самы локаць руку. У дупле сядзеў адзін-адзінюсенькі галубок, і ён, відаць, заўсёды думаў, што гэта лезе да яго не мая рука, а нехта з бацькоў,— хапаў дзюбкаю мяне за палец і кволенька, ціхенька папіскваў. Я браў галубка ў жменю, даставаў на святло. Доўга-доўга глядзеў на яго худзенькую ружовенькую шыйку, на тонкія, з чорнымі кіпцікамі лапкі, на крыльцы, што былі ў мяккім шызым пушку, і ўрэшце садзіў галубка назад у дупло, кожны раз знаходзячы нейкую прычыну, каб не забраць яго і не з'есці: то ў мяне не было агню, на чым бы можна было галубка спячы, то я апраўдваўся перад самім сабой, што галубок яшчэ малы, хай падрасце трохі, то мяне гняло сумленне — маўляў, вось бацькі гадуюць дзіця і не ведаюць, што нехта нагледзеў

ужо яго і чакае таго дня, калі галубок падрасце і можна будзе яго зжэрці.

Я злазіў з дубка і ішоў далей, прэч...

Аднойчы, калі я так згаладаўся, што ледзьве пераст аўляў ногі і ад голаду мяне вадзіла ў бакі, як п'янага, я сяк-так давалокся да дуба з адною думкай: забраць галубка і з'есці. Усё адно, думаў я, рана ці позна яго нехта з'есць. Калі не тут, у нашым лесе, дык недзе ў другім месцы, на пералётах. Падпільнуе і з'есць. Дык ці не лепей яго пазбавіць жыцця цяпер, калі ён малы і яшчэ не ведае нічога, апрача сваіх бацькоў ды цёплага, такога ўтульнага дупла.

Я ўзабраўся на дуб, усадзіў руку ў дупло. І адчуў, што ў ім няма таго звыклага цяпла, якое было заўсёды: дупло нейкае няўтульнае, сырое. Я абмацаў пальцамі дно, сценкі — дупло было пустое...

І я, хоць хвіліну назад ішоў з адною толькі думкаю забраць і з'есці галубка, быў рады, што галубок, відаць, вырас і ўцёк ад мяне. Іначай я яго з'еў бы, і ён ніколі б не пабачыў, што такое неба, лес, поле, ніколі б не спазнаў, што значыць жыць, лётаць... Я дзякаваў лёсу, што ён прывёў мяне да гэтага дуба ў такім настроі надта позна, тады, калі галубок вырас і пакінуў сваё гняздо. Цяпер яму нішто не пагражала — ён умеў лётаць, у яго былі крылы і неба!..

Пасля ягад і сыраежак назаўтра мяне так муціў голад, што я не ведаў, дзе мне падзецца. Яшчэ задоўга да світання ўсхопліваўся на ногі і бег у вёску. Зноў і зноў блукаў па людскіх гародах, зноў і зноў лазіў па паграбах — не можа быць, не даваў я сабе веры, каб нічога нідзе не асталося, што можна было б з'есці. Нешта недзе ёсць, быць таго не можа, каб не было, толькі трэба пашукаць, добранька пашукаць...

І я шукаў...

І нідзе нічога не знаходзіў. Паграбы былі пустыя. Тое ж, што там аставалася, пацвіло, паплеснела, згоркла... У гародах таксама нічога ядомага яшчэ не вырасла, не паспела — была акурат тая пара, калі жыта і ячмень наліваліся, а бульба са́ма ўбіралася ў сілу — завязвалася. І я хадзіў ад папялішча да папялішча і збіраў сярод вугалля, там, дзе былі пад хатамі ямы і схованы, старую гарэлую бульбу. Яна была чорная, нясмачная, але я еў яе, набіваў ёю жывот...

Добра, што адразу ж, як толькі паехаў з вёскі Гуртавенка, я здагадаўся злазіць у Аўхімаў пограб і знайшоў там торбачку сала, што чамусьці не забраў, пакінуў паліцай. Мусіць, не ўбачыў. Салёнае сала я прыкусваў да бульбы, і яна не перасядала ў горле, глыталася...

Але ўберагчы гэтае сала ад сабак, катоў і лісіц было немагчыма. Яны знаходзілі яго ўсюды, дзе б я яго ні схаваў — у зямлі, на дрэвах, у паграбах... Звяры не хацелі мірыцца з тым, што я маю яду і не дзялюся з імі, тымі, хто таксама хоча есці. Яны жылі паводле сваіх спрадвечных законаў: калі хто з іх знаходзіў што есці, ён наядаўся ўволю, колькі лезла ў жывот, астатняе пакідаў другому, хто быў галодны.

Я ж быў чалавек.

Змалку мяне прывучылі ашчаджаць яду, не раскідацца ёю, а берагчы: тое, што было лішняе сёння, магло спатрэбіцца заўтра, таму яго трэба палажыць, схаваць...

Звяры ж з гэтым ніяк не мірыліся. Яны, здавалася, толькі тым і заняты былі, каб падпільнаваць, дзе я схаваю сваю торбачку з салам, і зжэрці і яго. І такі падпільнавалі: павесіўшы неяк торбачку на сук таго дуба, дзе было галубовае гняздо, я пайшоў нечага ў вёску. Калі ж я вярнуўся, то не ўбачыў больш сала. Сарокі — а можа, і не яны, а так хто — раздзяўблі палатно, і сала вывалілася на траву... Акурат у той час, мусіць, поблізу прабягаў нейкі звер — і ад сала, якое я так бярог, астаўся толькі ўспамін...

Дзён колькі я хадзіў як звар'яцелы, сам не свой і ўсё ўпікаў сябе, усё злаваўся — не мог дараваць, што быў такі неасцярожны, непрадбачлівы і пакінуў торбачку з салам у лесе. А гэтага нельга было рабіць ніяк. Трэба было насіць яе ўсюды з сабою, нідзе-нідзе не пакідаць. Тады б я быў з салам... Тым болей што торбачка была невялікая і сала ў ёй было небагата, не так цяжка было б яе і насіць... Слінкі цяклі ў мяне, і нічога не лезла ў рот, калі я ўспамінаў сала, якое гэтулькі дзён было мне і ўцехай і прыкрасай усякай ядзе і якое зжор чортведама хто...

Потым я трохі супакоіўся, усё часцей і часцей пачаў суцяшаць сябе, што, маўляў, як бы таго сала я ні ашчаджаў, як бы яго ні бярог, колькі б з сабою ні насіў — яно ўсё роўна скончылася б, на ўвесь век яго мне не хапіла б.

«Век не век, а на пакуль што было б. Добра, калі б і дзень які пажыў з салам...» — не хацела ўсё яшчэ згаджацца са мною нейкая ўпартая думка.

Тады я і ўспомніў пра той дуплянасты дуб, што прыпадаў голлем да хвойніку ў самай гушчы Гудагайскага абшару, дзе мы з Грышкам і Косцікам хавалі вінтоўку, дзве гранаты-лімонкі і куды нанасілі паціху, непрыкметна ад дамашніх, бульбы, хлеба, сала...

«Як гэта я забыўся на той дуб?» — зарадаваўся я і адразу ж, у той жа дзень, не адкладаючы на пасля, пакіраваўся ў Гудагай — ён быў на ўсход ад нашае вёскі і пачынаўся за палянай, на якой, калі верыць старым людзям, некалі стаяла леснічоўка, дзе і жыў ляснік Гудагай. Лесніка таго даўным-даўно не было на свеце, яго забілі мужчыны з нашае вёскі яшчэ да таго, як скінулі цара. Паехалі аднойчы яны гуртам у лес — ён тады быў панскі — па дровы, а ляснік падпільнаваў іх, выскачыў з кустоў і стрэліў у людзей... Ці параніў ён каго тым стрэлам, ці не — ніхто не помніў. Затое ўсе добра помнілі, як наляцелі адусюль на юду, як выбілі з рук у яго стрэльбу, а самога павалілі на зямлю, пачалі таптаць нагамі, валькамі, тапарышчамі мясіць... Калі злосць трохі астыла, адышла, не ятрыла больш крыві — адхлынулі, расступіліся... І тут убачылі, што позна ўжо: Гудагай не дыхаў, быў мёртвы... Трох чалавек з вёскі, якія былі, відаць, вінаваты найбольш, тады судзілі і саслалі аж у Сібір, а абшар лесу, што вартаваў Гудагай, так з таго часу і празвалі Гудагайскім ці проста Гудагаем.

Дуб той, дзе была наша схованы, я знайшоў вельмі скора. Дзіва што — колькі разоў мы збіраліся пад гэтым дубам утрох, колькі разоў даставалі з дупла вінтоўку, любаваліся ёю, гладзілі рукамі, бы ўсё роўна нешта жывое. Нават лажыліся ў траву і па чарзе прымерваліся, як з яе цэліцца, страляць...

Але, падышоўшы бліжэй, я ўбачыў, што ля дуба ўжо нехта пабываў да мяне. Кара з камля месцамі была абадрана, дый само дупло было шырокае, не такое вузкае, як раней. Я зазірнуў у яго, прасадзіў нават туды руку, абмацаў сценкі, дно — у дупле не было нічога: ні вінтоўкі, ні гранат, ні хлеба, ні сала, ні нават бульбы.

«Хто, хто тут быў? Хто адсюль усё пазабіраў? Няўжо нехта з хлопцаў — Грышка ці Косцік?..»

Я абышоў вакол камля. І пра ўсё здагадаўся. Ні Грышкі, ні Косціка ля дуба, вядома, не было. Вінаваты

ва ўсім былі зноў ты я ж чатырохногія зладзюгманы. Гэта яны, мусіць, пачулі пах хлеба і сала і разламалі, разгрызлі дупло. Ашмалкі, аскалёпкі, гніль і труха валяліся ўсюды ля камля. Значны былі ў траве і сляды — дзіковыя і не то воўчыя, не то лісіныя. Хлеб, сала і бульбу зжэрлі звяры, а вінтоўку і гранаты, што, пэўна, вываліліся з дупла, калі ў яго лазілі, нехта падабраў, хто праходзіў міма...

«Трэба было нам дупло вышэй шукаць, а не так нізка, пры зямлі,— пашкадаваў я, што мы былі такія недарэкі. І не сцярпеў, злосна вылаяўся.— Мала таго што сала маё з торбачкі адкралі, дык і з дупла яшчэ ўсё расцягалі, паскуды...»

Нeяк мне пашанцавала забіць курыцу. Яна сядзела на яйках у куточку пограба. Чый гэта быў пограб, я ўжо не ведаў, так зблыталася ўсё без хат і хлявоў — усюды, куды ні зойдзеш, амаль адно і тое ж: закураная, развaленая печ, пажарышча сярод двара, абгарэлыя, пажоўклыя вішні, яблыні і пограб. Я прыпільнаваў курыцу проста на гняздзе і запусціў у яе палкаю. Курыца залапатала крыламі, заквахтала, саскочыла з гнязда і тут жа кульнулася, павалілася на пясок. Ад радасці я не ведаў, што рабіць,— схапіў яшчэ цёплую курыцу ў рукі, прыціснуў да грудзей і з усіх ног даў лататы ў лес.

Там я аскуб курыцу, палажыў яе на пянёк. Потым нанасіў, нацягаў вялізную кучу сушняку, ламачча — надумаў адразу ж спячы сваю здабычу і з'есці. Ну і абед жа будзе!

Але радасць мая была кароткая, дачасная. Перш чым пакаштаваць мяса, мне трэба было знайсці агню, на чым можна было б спячы курыцу. А дзе яго было знайсці, таго агню?..

Я ўзяў зноў у рукі курыцу (пакідаць хоць што з яды ў лесе я зарокся, навучылі мяне, хвала Богу, звяры!) і вярнуўся ў вёску.

Абышоў яшчэ раз адно за адным усе засаб папялішчы, цяпер ужо прыглядаючыся, ці няма дзе агню, ці не курае што-небудзь дзе, не гарыць. Агню нідзе не было. Папялішчы даўно ахалодалі, атухлі і галавешкі. Толькі ў адным месцы, здаецца, на Яўменавым селішчы, я ўбачыў дым — ён ледзь-ледзь цягнуўся, падымаўся тоненькім сівым струменьчыкам угору. Падышоўшы бліжэй, я ўбачыў, што гэта ўсё яшчэ курэў закапаны

глыбока ў зямлю штандар. Я падабраў тут жа, на падворышчы, кавалак перапаленай бляхі, выграб на яе некалькі чырвоных вугалькоў і асцярожна, каб не зачапіцца за што і не рассыпаць, панёс іх у лес. Панёс не абы-куды, а да таго тоўстага, сухога дуба, што яшчэ перад вайною была вывернула з карэннем бура і які ляжаў, расцягнуўшыся на ўсю паляну, там, дзе некалі стаяла Гудагаева леснічоўка. Ад вугалькоў я запаліў сухую, жухлую траву, што нарваў там жа, на паляне, бяросту, ламяйко, а ўжо ад іх загарэўся і сам дуб.

Зберагаць надоўга гэтак агонь я навучыўся ў дзеда. Гэта ён, калі мы карчавалі ўсёю сям'ёю пад поле дзялянку, каб не зводзіўся агонь, падпальваў тоўсты стары пень альбо сухую доўгую калоду, і тыя гарэлі, дымілі па некалькі тыдняў. Не тушыў іх нават і дождж.

Цяпер я меў агонь. Я пёк у ім бульбу, сыраежкі, прылаўчыўся нават варыць у чыгунку, які я забраў са свайго селішча і перанёс у лес, булён. Праўда, булён быў нясмачны, бо ў мяне не было ні солі, ні мяса, ні круп. Была толькі вялая, з доўгімі белымі махрамі бульба, якую я — на шчасце — абашмарыў у нечым пограбе цэлую кучу. Але, пасёрбаўшы хоць такога нішчымнага варыва, я адчуваў сябе куды трывалей.

На паляне, ля агню, я нічога не баяўся. Я ведаў, што звер, які б ён ні быў, да агню не пойдзе. А людзей, каго б мог да сябе прывабіць ці прыцягнуць агонь,— у гэтым я паспеў ужо добра пераканацца — нідзе поблізу не было, ніхто не ўратаваўся, ніхто не ацалеў: усіх-усіх пазабівалі, папалілі немцы...

Там жа, пры паляне, у хмызняку, я напяў з бяросты і галля нешта накшталт буданчыка. Дол заслаў травою і рызманамі, якія не пагарэлі і якіх я назбіраў на людскіх платах. Цяпер, калі мне не хацелася нікуды ісці, я ляжаў у гэтым буданчыку — адпачываў. У буданчыку я і начаваў, бо па начах у адной палатнянай сарочцы і штанах было зябка, холадна спаць на полі — кожную хвіліну я прачынаўся, і, каб сагрэцца, даводзілася скакаць, бегаць. Дый пасля таго, як я ўбачыў на Аўхімавым селішчы акрываўленыя чалавечыя косці — рэшткі таго, што асталося ад колішняга нашага суседа, старасты Аўхіма Аглабелькі,— я зразумеў: ад голаду сабакі і ваўкі пачалі есці чалавечыну. А калі гэта так, дык тое ж самае, што ад Аўхіма, магло астацца і ад мяне, калі б выпадкам я заснуў у полі і на мяне напалі ваўкі ці сабакі.

Ля агню было смялей, спакайней. І я, дзе б ні блукаў удзень, начаваць заўсёды вяртаўся на Гудагаеву палянку. Бы ўсё роўна гэта была новая мая дамоўка.

Неяк я затрымаўся ў вёсцы даўжэй, чым звычайна, і, калі падыходзіў да свайго буданчыка, пачуў сцішаную людскую гамонку. Божа мой, як закалацілася ў мяне сэрца — я ж, як-ніяк, ужо некалькі тыдняў не чуў жывога чалавечага голасу!

«Хто, хто гэта тут?.. Хіба нехта ўсё ж ацалеў з вёскі, уратаваўся?..»

Стаіўшыся ў кустах, я пачаў слухаць, пра што гаварылі людзі. І дзіўна — ані нічога не разумеў. Нават паасобных слоў...

«Што такое? Няўжо гэта ад таго, што я даўно нікога не бачыў з людзей, ні з кім не гаварыў?..»

Заплакала малое дзіця, і яго плач здаўся мне такім мілым і дарагім, што я слухаў яго, як некалі слухаў у ягадах матчыну песню.

Жыццё наадзіне прывучыла мяне да асцярожнасці. Асабліва тады, калі блізілася небяспека. Хоць было ўжо і цемнавата, шэрань і моракі агарталі кусты, я не пайшоў адразу да агню, адкуль чуліся людскія галасы, а пачаў паціху, зладзеявата красціся да паляны. Ад дрэва да дрэва, ад камля да камля. Чым бліжэй я падыходзіў да людзей, тым усё больш здагадваўся, чаму я не магу разабраць, пра што гавораць людзі,— яны гаварылі не па-нашаму, на нейкай чужой, незразумелай мне мове.

«Няўжо гэта немцы? Але ж яны ніколі раней не начавалі ў лесе. Ледзь толькі пачынала змяркацца — уцякалі назад, у мястэчка...»

Страх скаланаў мяне. Але я не спыніўся, не пабег хавацца глыбей у лес — цікавасць, што гэта за людзі і чаму яны апынуліся тут, на паляне, была большая за страх. І я, стаіўшы дыханне, усё краўся і краўся да агню.

Неўзабаве я ўбачыў і саміх людзей — іх было небагата: два аброслыя чорнымі барадамі мужчыны, тры жанчыны і пяцёра захутаных у лахманы дзяцей.

Дзеці пяклі ў агні бульбу — паролі, ворсалі ражончыкамі прысак, выгортвалі на траву абгарэлыя бульбіны, спахапліва мацалі іх пальцамі, разломвалі і, хукаючы, апякаючы губы, пхалі іх сабе ў рот. Мужчына, з шырокай чорнай барадой, разбіраў затвор вінтоўкі, другі памагаў яму — тыцкаў раз-пораз пальцам у жа-

лезныя бліскучыя часткі і нешта тлумачыў. Жанчына расчэсвала грабянцом доўгія і такія ж чорныя, як і ва ўсіх, валасы; другая, седзячы побач, давала дзіцяці цыцку. Трэцяя, зусім яшчэ дзяўчо, стаяла трохі воддалі ад усіх, склаўшы на грудзях рукі, і сумна пазірала на лес.

Цяпер мне было ясна, што за людзі перада мною на паляне,— гэта былі цыганы. Я ведаў, што за цыганамі немцы палявалі гэтак жа, як і за партызанамі, і забівалі іх адразу ж, на месцы, дзе лавілі, нават не вадзілі ў камендатуру на допыты. І дарослых, і дзяцей — усіх, усіх аднолькава. Калі я неяк спытаўся ў маці, за што немцы гэтак неўзлюбілі цыганоў, яна адказала: «А каго яны любяць, сынок...» І праўда, каго немцы любілі, каго яны не забівалі?.. Адных хіба толькі прадажнікаў... Але ва ўсіх, каго забівалі, была свая зямля, і немцы хацелі забраць яе сабе. Гэта я ведаў яшчэ са школы. За што ж яны так без жалю знішчалі беззямельных, валацужных бясхатнікаў-цыганоў? Гэтага я ніяк не мог уцяміць...

Да агню я не пайшоў. Аднаму мне было куды зручней, лягчэй было і хавацца ад немцаў. Дый ці захацелі б цыганы чужога, невядомага ім чалавека прымаць да свайго гурту?..

Цыганы пераначавалі каля агню, а ўранні бясследна некуды зніклі...

Пасля той неспадзёўкі з цыганамі я стаў яшчэ больш асцярожны. Ідучы куды-небудзь, я чуйна ўслухоўваўся ў пошум дрэў, і ледзь толькі вуха маё лавіла які-небудзь падазроны шоргат ці трэск, я адразу ж хаваўся, прыпадаў да камля. На паляну, да агню я выходзіў толькі тады, калі ўпэўніваўся, што сапраўды поблізу нікога няма. І ўжо не начаваў болей у сваім берасцяным буданчыку, не сядзеў падоўгу ля агню. Прыбягаў, борздзенька закопваў у прысак бульбу ці прыстаўляў чыгунок і ўцякаў у кусты. Там, у кустах, я і чакаў, пакуль спячэцца бульба ці зварыцца маё варыва, там і снедаў, вячэраў...

І ўсё ж, які я ні быў асцярожны, як ні пільнаваўся, на непажаданыя вочы ўсё адно трапіў.

Гэта здарылася так.

Неяк, прыйшоўшы на паляну, я не знайшоў у буданчыку бульбы, што пакідаў быў там надоечы ў куточку, пад шумавіннем. Гэта мяне і напалохала і

ўстрывожыла: значыцца, пакуль я блукаў па вёсцы, нехта пабываў тут, у маім жыллі.

Я вылез з буданчыка і, азіраючыся на лес — ці не сочыць часам адтуль хто за мной? — паціху папоўз у хмызняк. Схаваўшыся ў густым зарасніку, я ўтаропіў вочы на агонь — дзе ж яшчэ, як не каля агню, мог быць той невядомы, хто пакваліўся на маю бульбу?

І праўда, я не памыліўся — ля агню я ўбачыў чалавека. Ён ляжаў на баку і пёк у прысаку бульбу. Чалавек, мусіць, быў галодны, бо раз-пораз выграбаў палкаю то адну, то другую бульбіну, ліхаманкава мацаў яе пальцамі. Калі бульбіна траплялася мяккая, печаная, рукі ў чалавека дробна трымцелі, калаціліся — ён тут жа яе разломваў і, ні аб што не абціраючы, нічым не шкрабучы, студзіў і кідаў у рот.

Чалавек быў апрануты ва ўсё вайсковае, нямецкае. І я, выпаўзшы на паляну, у траву — яна парасла на паляне высокая, густая,— зводдалі глядзеў то на яго абдрыпаны, абшалюханы, без пагонаў кіцель, то на такія ж абшалюханыя, замурзаныя штаны, то на парыжэлыя, даўно нічым не мазаныя, абшарпаныя боты, сілячыся скеміць, што за чалавек перада мною — свой ці чужы. Зброі пры чалавеку не было. І наогул нідзе нічога не было відаць. Толькі з-пад галавы вытыркаўся ранец, таксама не наскі, а нямецкі, з брызенту, абцягнуты паўзверх цялячай шкурай. Але наўрад, каб у тым ранцы была якая зброя — надта ж худы ён быў, той ранец.

«Няўжо гэта немец?..— браў мяне трывожны халадок.— Але чаму ён тады ў лесе, ды яшчэ адзін? Адбіўся хіба ад сваіх, заблудзіўся і згаладаўся так, што рад пячоніку?.. А можа, гэта наш чалавек? Мала што ён у нямецкай адзежы — свая магла падрацца, і ён зняў сабе адзежу з забітага немца. Вунь і ў тых дзядзькоў, што прыходзілі да нас з лесу, калі я жыў яшчэ з маткаю ў вёсцы, таксама была ў некаторых нямецкая адзежа,— прыгадваў я.— Маці нават пыталася ў нейкага маладога хлопца, ці не брыдка такое на сабе насіць. «Брыдка не брыдка, а холадна, то нідзе не дзенешся, надзенеш, а што ж будзеш рабіць?» — адказаў быў той хлопец...»

Я не зводзіў вачэй з чалавека, аж пакуль ён не папёк і не паеў усёй бульбы. Тады чалавек адпоўзся ад агню крокаў на пяць, падклаў зноў сабе пад галаву ранец, перавярнуўся дагары і заплюшчыў вочы. Прайшло яшчэ хвілін колькі, і адтуль, дзе распасцёрся чала-

век, пачулася цяжкае, перарывістае, нейкае нутраное, з прысвістам храпенне...

Назаўтра раніцою я зноў прыйшоў на паляну. І зноў убачыў чалавека — ён, гэтак жа, як і ўчора, ляжаў на баку і пёк у прысаку бульбу...

Праз дзень я быў на паляне зноў — і зноў застаў ля агню таго самага чалавека...

«А можа, і праўда гэта не немец? — пачало мучыць мяне сумненне.— Бо чаму ж ён сядзіць ля агню, чаму нікуды адсюль не ідзе?.. Каб гэта быў немец, ён не сядзеў бы... Што яму тут рабіць, у чужым лесе?.. А мо гэта партызан?.. Чакае тут каго ці, можа, захварэў, мо паранены, ісці яму цяжка?»

Праляжаўшы ў траве паўдня і так і не здагадаўшыся, што за чалавек і адкуль ён прыбіўся на паляну, атайбаваўся тут, ля майго агню, жыць, я нарэшце набраўся смеласці — ат, што будзе, тое будзе — і выйшаў з-за дрэва.

— Гэй, хто ты?..— крыкнуў я.

І сам спалохаўся свайго голасу — такі ён быў чужы, не падобны на той голас, якім я гаварыў раней. А мо гэта мне толькі падалося, бо колькі дзён я не чуў не толькі як крычу, а нават ні з кім не размаўляў.

Чалавек усхапіўся на ногі і што ёсць сілы пыльнуў у кусты...

З гэтага моманту мы дні тры цікавалі адзін за адным, сілячыся даўмецца: ён — хто я, я — хто ён. Агонь нас яднаў, агонь нас і раз'ядноўваў. Ні я, ні чалавек не маглі жыць без агню. І гэта мы разумелі. А таму, нібы змовіўшыся, не перашкаджалі адзін аднаму. Калі чалавек хацеў есці і ішоў да агню пячы бульбу, я ўставаў і аддаляўся ў лес. Калі я хацеў есці і кіраваўся на агонь, тое ж самае рабіў чалавек. Мала таго, мы патрохі асвойталіся, паабвыкліся і ўжо не выграбалі сваіх пячонікаў, калі яны аставаліся ў прысаку, а пакідалі — ён мне, я яму. Дзівіла мяне толькі адно: чаму чалавек нічога мне не гаворыць, а ўсё маўчыць, маўчыць. Няўжо ён нямко?.. Колькі разоў я ні спрабаваў з ім загаварыць, ён не адказваў, толькі ўсміхаўся. Усміхаўся хораша, на ўвесь рот, на ўсе свае роўныя, белыя, прыгожыя зубы.

Аднойчы я зварыў чыгунок салонікаў. Усіх я, вядома, не паеў, пакінуў чалавеку. Адышоўшыся крокаў на колькі ад паляны, я затуліўся за дрэва і сачыў,

што ён, гэты маўчун, будзе рабіць з маімі салонікамі: будзе іх есці ці адставіць ад сябе ўбок. Чалавек бачыў, што я за ім цікую. А таму, зазірнуўшы ў чыгунок, хораша ўсміхнуўся і, запіхваючы амаль цэлую бульбіну сабе ў рот, усклікнуў:

— Gut[1],— і падняў угору вялікі палец.

Я аж закалаціўся — чалавек, выходзіць, і напраўду быў немец. Бо каб ён быў не немец, то навошта было б яму глуміцца з мяне, залішне насцярожваць, палохаць гэтым нетутэйшым «гут»? Але чаму, чаму тады ён адзін у лесе? Што прымусіла яго хавацца, гэтак жа, як і мяне? І як гэта я жыў столькі дзён побач і не здагадаўся, што жыву з немцам, адным з тых, хто спаліў маю хату, маю маці, усю нашую вёску, усіх-усіх нашых людзей?.. Мала таго, дык я яшчэ думаў, што гэта партызан!..

У школе я вучыў нямецкую мову. Ведаў некалькі нямецкіх слоў і з тых наездаў, што рабілі ў нашую вёску немцы. І я спытаўся ў чалавека, гэты раз па-нямецку, хто ён і чаму хаваецца ў лесе.

— Ich will nicht вайна! — адказаў, старанна падбіраючы нашыя і нямецкія словы, немец.— Heil Сталін! Hitler kaput… Verstehst du? — перапытаў ён мяне.— Ich will nicht Menschen убівайт. Ich will leben. Ich bin davon gelaufen… фронт. Ich gehe nach Hause, nach Deutschland. Verstehst du? Ich отшэнь болен... Und kann nicht weitergehen... Ich отшэнь болен. Verstehst du?[2]

— Ja, ich verstehe,— кіўнуў я галавою.

І гэта немца падбадзёрыла. Ён усміхнуўся мне гэтак жа прыязна, як усміхаўся ўсе папярэднія дні.

— Komm her,— паклікаў ён пальцам мяне да сябе.— Ich werde nicht страляйт, keine Angst. Ich gehe nach Hause. Den Krieg habe ich satt. Hitler selbst mag kriegen. Grade er braucht Rußland, ich nicht. Ich lasse mir am Land auch in Deutschland genug. Ich will leben. Ich habe zwei Kinder... Ich will nach Hause. Verstehst du?..[3]

---

[1] Добра.

[2] Я не хачу вайны. Няхай жыве Сталін! Гітлеру канец... Разумееш? Я не хачу забіваць людзей. Я хачу жыць. Я ўцёк з фронту. Я іду дадому, у Германію. Разумееш? Я вельмі хворы. І не маю сіл ісці... Разумееш?

[3] Ідзі сюды. Я не буду страляць, не бойся. Я іду дадому. Мне абрыдла вайна. Хай ваюе Гітлер сам. Гэта яму трэба Расія, а не мне. Мне зямлі даволі і ў Германіі. Я хачу жыць. У мяне двое дзяцей... Я хачу дадому... Разумееш?..

Не, я не ўсё разумеў, пра што гаварыў немец. Ды каб і разумеў, усё роўна бліжэй да яго не падышоў бы ні на крок. Не таму, вядома, што я яму не верыў, хаця, прызнаюся, у думках было і гэта, а таму, што ён быў немец. А я не забыўся, я вельмі добра памятаў, што зрабілі немцы з нашаю вёскаю, з маёю маці, з усімі нашымі людзьмі. Я яго проста ненавідзеў, як ненавідзеў бы ўсякага немца, хто б ён ні быў. І ўжо дакараў сябе, не мог даравадь, што гэтулькі дзён быў побач з немцам, дзяліўся з ім сваёю ядою...

— Аддай, аддай мне маю картоплю,— закрычаў я раптам на немца.— Gib mir meine Kartoffel zurück, не еш яе, не бяры з чыгунка!..

Немец папярхнуўся — бульбіна выпала ў яго з рота. Ён адсунуў ад сябе чыгунок, падняўся на ногі.

— Ich weiß, daß solche wie ich, Junge, dein Dorf verbrannt haben. Ich aber nicht, ich war dabei nicht. Ich wünsche dir Gutes. Nur keine Angst vor mir. Seit dem Tage, als ich dich gesehen habe, soll ich immer wieder an dein Schicksal denken, an das Schicksal meiner Kinder... Ich weiß nicht, wie es mit ihnen geht wenn auch sie so umherschleichen sollen, so alleine, wie du, wie ich?.. Ach, du lieber Gott, was hat nur dieser Krieg angerichtet...[1]

— Прэч, прэч адсюль! — закрычаў я, не помнячы сябе ад гневу.— Прэч ад майго агню, прэч з лесу!.. Іначай я цябе заб'ю... Sonste schlagen ich dich tot,— паўтарыў я тое ж самае, як умеў, па-нямецку і, сціснуўшы кулакі, пайшоў на немца.

Ён, мусіць, не чакаў, што ўсё так павернецца. Неяк ураз зніякавеў, перастаў усміхацца.

— Gut, gut, Junge,— нясмела і неяк вінавата залапатаў ён.— Ich will weg. Ich will nicht, daß es dir unwohl geht. Du bist ein echter Russe. Ich verstehe dich... An deiner Stelle würde ich dasselbe tun. Du wirst leben... Rußland besiegt Deutschland. Du sollst nur wissen, daß nicht alle Deutschen so sind, wie jene, die dein Dorf verbrannt haben. Es gibt auch andere Deutschen. Diese

---

[1] Я ведаю, што такія, як я, спалілі тваю вёску, малы. Але гэта не я, не я. Я хачу табе дабра. Не бойся мяне. Усе дні, як я цябе ўбачыў, я не перастаю думаць пра твой лёс, пра лёс сваіх дзяцей... Я не ведаю, што з імі... Можа, і яны дзе гэтак жа бадзяюцца адны, як і ты, і я. Божа мой, што нарабіла вайна...

Deutschen schämen sich. Sie fühlen sich beschämt und unwohl. Du mußt es wissen, Jung! Immer wissen!..[1]

Ён падняў з зямлі свой ранец, закінуў яго на плечы.

— Auf Wiedersehen, Junge!.. — памахаў ён мне рукою.— Ich отшэнь болен. Ich gehe aber weg, ich will nicht, daß es dir schlecht geht. Ich will dich nicht ärgern. Laß dich Herr Gott beschützen, leb wohl. Sei gesund und glücklich [2]. Шпасіба... Шпасіба für картошка... — сказаў ён па-руску і спачатку паволі-паволі, задам, потым, павярнуўшыся, хутчэй і хутчэй закрочыў некуды ў глыб лесу.

Я не чакаў, што такі здаравіла-немец так лёгка паслухаецца мяне, хлапчука, і пойдзе з паляны. І яшчэ нейкі час стаяў, не верачы таму, што бачу.

Потым апамятаўся, падбег да агню. Схапіў чыгунок. І тут жа адкінуў, шпурнуў яго ад сябе ўбок — за гэты ж чыгунок хвіліну таму назад трымаўся рукамі немец. Тымі рукамі, якімі, магчыма, паліў маю вёску, маю хату, забіваў маці, іншых людзей...

«А што, калі немец толькі адышоўся ад агню? Што, калі ён зараз зноў сюды вернецца? Ды яшчэ не адзін?..— мільганула ў мяне ў галаве.— Мала што ён гаварыў, нібыта кінуў фронт, нібыта ідзе дадому... Яму, бачыш, сорамна за тое, што нарабілі на нашай зямлі яго суайчыннікі, балюча... Але чаму ты мне гэта кажаш, а не тым сваім суайчыннікам, што горшыя за звяроў, га? — кпіў, здзекаваўся я ў душы са слоў немца.— Яшчэ хацеў, каб я падышоў да яго, паверыў яму. А вось гэтага ты не бачыў?» — скруціў я дулю і ў наступную хвіліну кінуўся як не бегма з паляны, толькі не ў той бок, куды пайшоў немец, а ў другі, супрацьлеглы...

Два дні я не хадзіў на Гудагаеву паляну. Калі ж нарэшце асмеліўся зноў наведаць берасцяны буданчык, я не паверыў вачам сваім — крокаў за дзесяць ад агню,

---

[1] Добра, добра, малы. Я пайду. Я не хачу, каб табе было дрэнна. Ты сапраўдны рускі. Я цябе разумею... На тваім месцы я зрабіў бы тое самае. Ты будзеш жыць... Расія пераможа Германію. Толькі ведай: не ўсе немцы такія, як тыя, што спалілі тваю вёску. Ёсць немцы і другія. Ім сорамна. Сорамна і балюча. Помні пра гэта, малы! Помні заўсёды!..

[2] Да пабачэння, малы!.. Я вельмі хворы. Але я пайду адсюль, я не хачу, каб табе было дрэнна. Я не хачу, каб ты злаваўся. Дай Бог табе здароўя. Здароўя і шчасця.

у негустым зарасніку, папасвалася рыжая, з белымі падпалінамі на баку карова. З тонкіх, крута загнутых рагоў яе звісаў і цягнуўся па траве доўгі хвост вяроўкі. І гэта мяне насцярожыла.

«Адкуль прыбілася сюды гэтая карова? Вырвалася з чыіх-небудзь рук? А мо ўцякла з той чарады, што гналі цераз грэблю, як палілі немцы нашую вёску?..»

Толькі прыгледзеўшыся пільней, я ўбачыў, што карова не адна на паляне, а з чалавекам — ён сядзеў зводдалі, пад раскідзістым кустом арэшніку, на пяньку, і пераабуваўся. Чалавек быў стары, з пакалмычанаю сівою барадою. За плячыма ў яго была палатняная торбачка — акурат такая, якія насілі ў нашай вёсцы пастухі, калі ганялі на ўвесь дзень на далёкія пашы худобу.

«Хто ён, гэты стары?..»

Стаіўшы дыханне, я цікаваў за чалавекам. Вось ён зняў лапаць, нешта адтуль вытрас. Раскруціў анучу, пакалупаўся між пальцаў і зноў, не спяшаючыся, узяўся абкручваць анучаю нагу. Ануча была сухая, карэлая, і чалавек нейкі час валтузіўся, пакуль усунуў нагу ў лапаць. Усунуўшы, увабраў калашыну сваіх палатняных штаноў у анучу, падціснуў забарскі і пачаў лёгка і спрытна абмотваць аборамі лытку — відаць было, што абувацца ў лапці чалавеку было не пяршынка.

Пераабуўшы адну нагу, чалавек схіліўся над другою. Але ненадоўга — неўзабаве ён падняў галаву, зіркнуў на паляну. Потым, у якое імгненне, перавёў вочы на карову. Хутка-хутка завязаў аборку, падхапіўся на ногі і схаваўся за куст — няйнакш, нешта яго напалохала. А мо пачуў мае крокі?

Таіцца болей не было чаго, і я выйшаў на паляну. Счакаўшы нейкую хвіліну, з-за куста насустрач мне выйшаў і чалавек — цяпер, зблізку, я бачыў, што ён зусім стары, мо старэй нават нашага дзеда.

— Адкуль ты? — спытаўся ён сухім, глухаватым голасам.

— З Рудні. А вы?

— Я здалёку... Можа, чуў Ку́рава, вёска такая па той бок Віці ёсцека?

Я кіўнуў галавою.

— Дык ось, я адтулека... Ты адзін?

— Адзін...

— Як — адзін толькі і астаўся жывы з усёй вёскі?!

Я пацiснуў плячыма i патупiў вочы.

— Можа, i яшчэ хто астаўся, ды я не ведаю... Я малако ў Замошкi цётцы насiў. А прыбег...

— А-а, разумею,— цяжка ўздыхнуў дзед.— То чаму ж гэта ты бадзяешся, да людзей не iдзеш?

Я i сам не ведаў, чаму я ўсе гэтыя днi нават не падумаў iсцi шукаць людзей. Я зусiм забыўся, што яшчэ дзе, акрамя нашай вёскi i Замошак, могуць быць жывыя людзi.

— А дзе яны ёсць, тыя людзi?

— I то праўда,— пакiваў барадою дзед.— Дзе яны ёсцека, тыя людзi?.. У Доўгiм Моху няма... У Руднi няма... У Замошках няма... У Кураве няма... У Загаллi няма...— як бы пералiчыў ён па пальцах.

— Хiба немцы i Курава, Загалле спалiлi?

— Ого, кеб жа толькi!.. А то ж i Жмураўку... I Халопiчы... Жабракi... I Бабровае... I Чукiнаўку... Так, так, хлопча... Усе-ўсе вёскi наўкруг на некалькi дзесяткаў вёрст папалiлi, гады. Мы-то раней былi ў лес паўцякалi, як пачулi, што паляць людзей... Але яны нас i ў лесе знайшлi... Высачылi...— Ён адвярнуўся i загаварыў нейкiм iншым, яшчэ больш сумным голасам:— Нiкога не асталося... Адзiн я... Я карову быў пасвiць на балатцэ павёў... А вярнуўся — мёртвыя ўсе плазам ляжаць... I Хадора, старая мая... I Лукер'я, нявестка... I ўнучка Вольгачка... Усе-ўсе, хто хаваўся з намi...

Ён памаўчаў, праглынуў даўкi камяк, што быў засеў у горле i не даваў гаварыць.

— З таго дня ось так i хаджу... З вёскi ў вёску, ад пажарышча да пажарышча... Падаю карову, малака нап'юся — i далей iду... Але я не дарую немцам. Я адпомшчу iм. За ўсё адпомшчу...

— Што вы зробiце? Вы адзiн, а iх...

— Знайду што зрабiць! Помнiць будуць яны Палiкара, доўга будуць помнiць,— сказаў неяк няпэўна, загадкава дзед i сцiснуў кулакi, аж пабялелi пушкi пальцаў.

— Каб да партызанаў дапасцi як-небудзь,— сказаў я.— Тады б разам з iмi...

— Да партызанаў? — Дзед уздыхнуў.— Далёка яны цяперака адсюль. Далёка... У рэйд пайшлi... О, кеб былi яны, немцы гэткае рабiць не асмелiлiся б... Не, не асмелiлiся б!.. Рукi ў iх кароткiя... Чакай партызанаў... А як вернуцца, да iх iдзi...

— А вы куды?

— Я пайду...

— Куды вы пойдзеце?..

Дзед нічога не адказаў, нібыта не пачуў майго пытання. Пастаяў, потым моўчкі пайшоў да каровы, узяў у рукі вяроўку.

— Бывай, хлопча,— сказаў ён мне.— Партызанаў убачыш — да камандзіра іхняга ідзі... Скажы яму: не ўбярог стары Палікар нікога... Ні маці... Ні жонкі... Ні Вольгачкі... Так і скажы: не ўбярог... Толькі хавайся, не паказвайся вельмі, калі выжыць хочаш... Партызанаў чакай... Яны павінны ўжо скора прыйсці ў нашыя лясы...

— Дзеду, га, дзеду? І мяне з сабой вазьміце!

— Не, не, хлопча. Нельга табе ісці са мною. Нельга. Табе жыць трэба! Доўга-доўга жыць. Партызанаў трэба дачакацца, расказаць ім пра ўсё. Кеб не шкадавалі гадаў, кеб білі іх, літасці не мелі...

Я праводзіў дзеда аж за Шапчынскі бор. Потым вярнуўся назад, у вёску. Зайшоў на сваё селішча і доўга стаяў там, бяздумна глядзеў то на папялішча хаты, то на печ, якая ўжо зусім разбурылася, асунулася, то на абгарэлыя грушы і яблыні — з іх пачынала патроху асыпацца лісце,— і сэрца маё заныла, зашчымела і так сцялося, што, каб не ўпасці і не заліцца слязьмі, я паволі-паволі, нібыта нехаця, пасунуўся ў поле, пасунуўся туды, куды вяло мяне маё гора...

Прачытай і перадай таварышу!

Смерць за смерць, кроў за кроў!

Таварышы! Чырвоная Армія наступае, бязлітасна б'е фашыстаў. Хутка ўсім ім будзе капут. Чым менш астаецца гітлераўцам уладарыць на нашай непакорнай зямлі, тым больш яны звярэюць — разбураюць гарады, паляць вёскі, забіваюць нашых матак, бацькоў, сясцёр і братоў, дзяцей. Але дні расплаты блізка. Ніщто не дапаможа гітлераўскім галаварэзам. Растуць гнеў і абурэнне савецкіх людзей. Свяшчэнная прага помсты штодзень памнажае шэрагі народных мсціўцаў.

Некалькі дзён назад невядомы стары, якога перад гэтым бачылі на папялішчах многіх спаленых вёсак, прабраўся ў самае логава фашысцкіх людаедаў. Стары сказаў, што яму вельмі пільна трэба бачыць з вока на вока ваеннага каменданта раёна, які кіраваў усімі аперацыямі па знішчэнні нашых вёсак, каб перадаць нейкія надзвычай важныя звесткі пра месцазнаходжанне парты-

зан. Старога завялі да каменданта. Як толькі яны асталіся ўдвух, стары выхапіў гранату і падарваў сябе, каменданта і камендатуру...

Вечная слава герою!

Трымайцеся! Вызваленне блізка!

Няхай жыве наша Чырвоная Армія і слаўныя народныя мсціўцы!

Смерць нямецкім акупантам!

Пасля сустрэчы з дзедам Палікарам я ўжо не абжываўся надаўга на адным месцы. І, звычайна, дзе начаваў адну ноч, там не начаваў другую. На кожную новую ноч я выбіраў сабе і новае прыстанішча. Каб не быць без агню, мець яго заўсёды, калі трэба, я запаліў яшчэ некалькі паваленых сухадрэвін і пнёў па ўсім лесе. Гэта на выпадак, калі часам хто-небудзь зноў дападзе, прыб'ецца на Гудагаеву паляну ці калі каму-небудзь прыйдзе ў галаву дурная думка патушыць мой агонь.

Але вось нечакана разнягодзілася, пайшлі дажджы, шэрасць і волкасць завалаклі далягляд, і я вельмі хутка адчуў, як нядобра, проста нельга, немагчыма жыць, не маючы над галавою ніякай страхі. Хавацца ў вёсцы ў паграбах было рызыкоўна — там мяне можна было лёгка падпільнаваць, дый у саміх паграбах было сыра, адусюль лезла плесня, паўзлі вужы, гадзюкі, слімакі, скакалі жабы-рапухі...

І я наважыўся зноў зрабіць сабе нешта накшталт буданчыка. Гэты раз ужо не каля агню, а ў густых зарасніках лазняку, непадалёку ад вёскі, у альсе, дзе з вады і куп'я падымалася невялічкая выспачка,— яе, гэтую выспачку, некалі карчаваў і засяваў мой дзед. Год колькі, пры калгасах, выспачка пуставала і зарасла зноў травою, алешнікам, бярэзнікам. Я навыразаў нажом — яго я знайшоў на нечым селішчы — лазовых пруткоў, паўтыкаў іх у зямлю, дзе было суха, і пазгінаў дужкамі. Пруткі акрыў бяростаю, потым прыкідаў паверх травою. Навыкопваў кустоў смародзіны і ажыннiку і абсадзіў імі з усіх бакоў будан. Цяпер, каб хто быў і за тры крокі ад маёй схованi, бадай, не здагадаўся б, што гэта буданчык і там нехта жыве. Хутчэй за ўсё падумаў бы, што гнілая калода ці стары сухі корч.

У новым буданчыку я зрабіў некалькі дзірак-лазаў. Калі б я пачуў падазроныя крокі ці гамонку адтуль, дзе

была вёска, я папоўз бы ў лес; калі б нехта падыходзіў да мяне ад лесу, я папоўз бы ў лазняк, што каля вёскі,— балазе там таксама была непралазь, гушчэча. Каб у буданчыку было цёпла, дзіркі нанач я затыкаў травою.

Усё было зроблена як мае быць, акрамя хіба аднаго — трэба было нешта прыдумаць, каб у буданчык не лазілі вужы і гадзюкі. Змалку мяне прывучалі маці і бацька баяцца вужоў і гадзюк і нідзе, бронь божа, не лажыцца на зямлі спаць: вуж чамусьці, як мяне страшылі, любіў залазіць чалавеку ў рот, а гадзюка магла ўкусіць. Але і ад гэтай напасці я таксама хутка знайшоў ратунак: аблажыў буданчык з усіх бакоў блёкатам — вужы і гадзюкі, я чуў ад маці, шалеюць ад блёкату і ўцякаюць як мага далей адтуль, дзе ім пахне.

Потым нешта падобнае на гняздо я намасціў і на тым галлістым дубку, што каржакавеў на полі, непадалёку ад кружка лазы, дзе я ледзь не напароўся на немцаў, калі яны палілі нашу вёску. З дубка вельмі добра аглядаліся ўсе папялішчы, і цяпер, перш чым накіравацца ў вёску, я залазіў у голле і падоўгу ўважліва аглядаў, ці няма каго поблізу нашых селішчаў, ці не валачэцца хто туды... Іншы раз, калі пякло, смаліла напоўніцу сонца і ад духаты недзе было дзецца, я не злазіў з дубка і ўвесь дзень ляжаў у навісі галля. Галлё час ад часу пагойдвалася, гушкала мяне, абдаючы халадком, а я ляжаў і не зводзіў вачэй з неба, з хмарак, што, здаралася, праплывалі над галавою. І мне было добра-добра... Я забываўся на вайну, на немцаў, на тое, што яны зрабілі з нашаю вёскаю, з маёю маці, з усімі нашымі людзьмі, забываўся на ўсё на свеце... І ўяўлялася мне тады, што гэта я ляжу не на дубе, у галлі, а на лузе, на стозе сена, які кідае мой бацька і які вяршу я... Скончылася сена, няма чаго падаваць на стог, і бацька пайшоў, каб паднесці да адзёнка новую капу, якую награбла маці, а я тым часам лёг на сухі, шапаткі мурог, ад якога яшчэ аж струменіць духмянае цяпло, і гляджу на неба... Страх як люблю я глядзець на неба. Нічога-нічога, здаецца, так не люблю, як ляжаць і глядзець на неба... Асабліва калі па ім праплываюць белаватыя, бездажджавыя хмаркі — іх у нас завуць сухмаркамі, калі яны, бахматыя і лёгкія-лёгкія, як пярынкі, проста паветраныя, бягуць, спяшаюцца некуды, адна адну наганяючы, сыходзячыся і зноў разыходзячыся...

У тое гаротнае, валацужнае лета я палюбіў яшчэ і сядзець між камлёў карыстых беластволых бяроз, што купчасцелі ў глыбі Шапчынскага бору, і слухаць, як нетаропка і ціха булькоча, выбіваючыся з карэнняў, тоненькі вілясты жыўчык — ручаёк. Вада ў ручайку была заўсёды халодная, аж ледзяная, і такая празрыстая, светлая, крыштальна чыстая, што ў ёй відаць былі пясчынкі — хоць вазьмі ды пералічы іх — і нейкія бялюткія карэньчыкі, якія, нібы махры на ветры, увесь час пагойдваліся, бруіліся, як бы беглі разам з вадою...

Да ручайка, каб прагнаць смагу, заўсёды ў поўдзень наведвалася паджарая, з вылінялым бокам каза. Наведвалася не адна, а з двума маленькімі рыжанькімі казляняткамі. Прыпаўшы пыскамі да ручайка, усе трое спахапліва, прагна пілі...

Услед за казою да вады нярэдка падкрадалася і куніца. Падкрадалася асцярожна і, перш чым дапасці да ручайка, падоўгу сядзела ў малінніку і вадзіла сюд-туд востранькаю пыскаю, чмыхала носам — усё прыслухоўвалася, прынюхвалася, ці няма поблізу таго, каму лепей за ўсё не трапляць на вочы. Потым выскоквала, падбягала да вады, хутка-хутка хлябтала языком і тут жа зноў хавалася...

А колькі разоў на дні прылятала сюды галубы, дразды, сойкі, падпаўзалі, шастаючы травою, чарапахі, вужы. Пчолы ж, восы дык і зусім віліся, бы каля вулля... Усім ён, шчабятун-няўтома, быў патрэбен, ніхто без яго не мог жыць... Каза, куніца і птушкі хутка так асвойталіся, прывыклі бачыць мяне пад бярозамі, што другі раз і не зважалі, што я тут сяджу, нібыта я быў такі самы, як і яны, і не мог зрабіць ім ніякай шкоды, ніякага кепства... А можа, я страціў чалавечы пах — не дзіва ж, я столькі дзён ужо жыў адзін, не мыўся ў лазні, не мяняў адзежы...

Думнасць і спакой агарталі мяне ля ручайка. Усе буры ў душы сціхалі, як бы некуды адыходзілі, хаваліся, заміралі. Жыццё нельга спыніць, яно, як тая вада, цячэ і цячэ... Няможна яму цячы ракою — будзе цячы ручайком... Маленькім-маленькім, тоненькім, як нітка, а ўсё роўна не замоўкне, будзе цячы... Пройдзе час, скончыцца вайна. Вайна не вечная, яна скончыцца, як канчаецца ўсё на зямлі. І перамогуць не немцы, пераможам мы... Зноў вернуцца выгнаныя вайной з родных мясцін людзі, зноў будуць жыць гэтак, як і жылі... Ці гэтак?.. Хіба зноў вернецца мая маці, вернуцца тыя

людзі, якіх спалілі немцы, хіба ажывуць, устануць яны з попелу і тлену, тыя, што асталіся ляжаць скрозь на папялішчах спаленых вёсак?.. Хіба я зноў буду жыць у той самай хаце, дзе жыў некалі, у маленстве,— о, як даўно-даўно гэта было!..— хіба зноў буду сядзець за тым самым сталом, за якім сядзеў па некалькі разоў штодня, і буду чакаць, калі маці налье ў міску булёну — крупянога, заскваранага салам, ці прынясе, дастане з печы макацёр упрэлых дранікаў са смятанай?.. Усё-ўсё можа вярнуцца, толькі не гэта... Вецер развее, раскідае, разнясе па полі попел, што астаўся ад спаленых людзей. На папялішчах вырастуць новыя хаты... Народзяцца новыя людзі, у іх будзе сваё шчасце, сваё жыццё... А ў мяне сваё... І датуль, пакуль я буду жыць, у душы ў мяне будзе сачыцца незагойная рана... Рана, якую пакінула ў маім сэрцы вайна... Я астануся адзінокі, як і цяпер. Усё жыццё маё будзе ў мінулым, ва ўспамінах... Пройдуць гады, і я не раз яшчэ прачнуся ў той хаце, у якой прачынаўся штораніцы ў дзяцінстве, і зноў, як некалі, буду шукаць вачыма той сучок у бэльцы над ложкам, які я разглядаў заўсёды пасля сну і які мне здаваўся спелым арэшкам-лузанчыкам; не раз я прайдуся яшчэ — праўда, цяпер толькі ў думках — па той вёсцы, якой няма ўжо і ніколі-ніколі не будзе; не раз прахаплюся ўначы ад немага, нечалавечага жаху, спалохаюся, як спалохаўся некалі, калі немцы спалілі нашу вёску, спалілі маці, спалілі ўсіх нашых людзей і я астаўся адзін, адзін на ўвесь вялізны і такі непрытульны свет... І зноў, ужо ў сне, буду хадзіць па мёртвай, спаленай вёсцы, міма пажарышчаў і папялішчаў, і буду клікаць сваю маці, шукаць хоць каго жывога з нашых людзей. А хіба я такі адзін?.. Колькі людзей асіраціла вайна, колькі забрала яна ў матак дзяцей, у жонак мужыкоў, у дзяўчат — жаніхоў... Не, тое жыццё, што было, ніколі-ніколі ўжо не вернецца...

Тады, ля ручайка, я гэта толькі адчуваў, пра гэта думаў...

Цяпер, праз многа-многа год, я гэта ведаю...

І ўсё ж, калі я згадваю тыя дні, што сядзеў пад беластволымі бярозамі і слухаў ціхае, журботнае бульканне вады, я не магу, каб не ўспомніць ручайка — ён заўсёды, якія б ні былі цяжкія, чорныя мае думкі, неяк дзіўна мяне супакойваў, настройваў на добры лад нікому-нікому не скардзіцца на свой лёс, сваю долю, а

жыць і жыць... Жыць, што б ні здарылася, як бы трудна ні было... Жыць ужо хоць бы дзеля таго, каб дачакацца партызан, перамогі...

...Усе мы — як лісці на дрэвах... Пакуль вецер часу не адарве нас ад галінкі, праз якую мы злучаны з дрэвам, мы расцём, зелянеем. Мы жывём!.. Варта ж толькі нам адарвацца, пакінуць галінку — мы кружымся, лётаем у паветры, не ведаем, што нам рабіць, дзе падзецца. Потым, у адчаі, так і не сабраўшыся з думкамі, падаем на зямлю. І з той хвіліны перастаём быць самімі сабою, мы губляемся сярод іншых — такіх жа самых лісцяў, як і мы. І гінем...

Дрэва без лісцяў хоць і ўсыхае, але ўсё ж астаецца дрэвам. Лісці ж без дрэва — тлен, нішто...

Але мы не толькі лісці, мы яшчэ і насенне, мы можам самі стаць дрэвамі. Кім быць — лісцем ці дрэвам — гэта ўжо залежыць ад нас саміх...

На гародах зацвіла бульба...

Колькі, бывала, радасці прыносіў бульбяны цвет маёй маці ўсе тыя леты, як ішла вайна і мы жылі адны, без бацькі! У нас не было чаго есці, і мы чакалі, як збавення, як немаведама чаго, таго дня, калі забялеюць, зажаўцеюць кветкі на картапляніку, калі можна будзе рваць гіч і капаць з-пад каліўя маладую бульбу... Не, пакуль тое капаць, маці падкопвала — разграбала рукамі зямлю пад карчамі, выбірала самыя вялікія бульбіны, а астатнія, меншыя, прыгортвала зноў зямлёю, каб круглелі, раслі... Выбраныя бульбіны яна дбайна мыла ў карыце, потым шкрэбла іх нажом, выкалупвала вочкі, крышыла ў чыгунок, падсыпала туды круп і варыла вельмі рэдзенькую, але затое якую смачную крупеню!..

Я таксама навыбіраў поўную пазуху маладых бульбін і занёс у лес, да агню — намерыўся зварыць сабе крупеню. Але ў мяне не было солі, не было ні крошачкі сала, каб засквaрыць сваё варыва. Не было і круп — замест іх я ўсыпаў у чыгунок жыта, што быў знайшоў у дзежачцы ў нечым пограбе. Жыта доўга не ўправала, мне надакучыла чакаць, я не вытрываў, адсунуў ад агню чыгунок, павыцягваў вараныя, яшчэ вадзяністыя і нясмачныя, крышаны бульбы, а жыта вывернуў на зямлю. Не, нічога я не ўмею — ні рабіць, ні варыць... І

ўсё, што рабіла, што варыла маці, астанецца казкаю, непаўторным шчаслівым сном!..

Налілося жыта, і я рваў яго па цэлым ахапку, з карэннямі, ішоў да агню і смажыў... Пасля, яшчэ цёплае, выбіраў па зярнятку з каласоў і жаваў — яда была трывалая і смачная, у маіх умовах — проста панская...

Потым паспелі парэчкі, вішні, маліны. У градах пачалі пракідацца, весела, крамяна зелянець гуркі. Патаўсцела морква, буракі. Дзе-нідзе зачырваneліся на ўзмежках сакаўныя памідоры...

Голад канчаўся. Яды з кожным днём усё большала і большала — выбірай, еш што хочаш, хоць вазьмі ды расперажыся... Праўда, яда была нішчымная, без солі, але я рад быў, што яе было дасхочу і ўсюды, куды б ні пайшоў, куды б ні памкнуўся...

За тыя дні, што жыў адзін, я так вывучыў людскія гароды, як не ведаў іх ніколі раней. Я ведаў, у якім гародзе што пасаджана, дзе і што заглушыла трава, дзе што прыхапіў агонь і яно звяла, пажоўкла і загінула, а дзе, нягледзячы ні на што, раскашавалася, парасло. Звычайна я ішоў у вёску па той сцежцы, па якой хадзіў некалі ў Замошкі, з галавою патанаючы ў жыце, што цягнулася доўгім шырокім шнурам ад лесу да кружка крушынніку ў канцы нашых сотак; убягаў у кружок, прыгінаўся і ўжо краўся да свайго селішча па картапляніку — ён парос на нашых загонах надзіва высокі, крамяны і аж глушыў усё пад сабою — касцярушку, макрыцу, лебяду, пырнік...

Але іншы раз я мяняў сцежку, прыходзіў у вёску з другога боку — то з Гудагаю, то ад грэблі, а часам і з Шапчынскага бору: баяўся, што можа хто-небудзь падгледзець, кудою я хаджу, і забіць...

А я хацеў жыць... Навошта жыць?.. Дзеля чаго?.. Я не ведаў. Дый, прызнацца, менш за ўсё думаў пра гэта. Я проста хацеў жыць... Жыць, жыць, жыць і ніколі-ніколі не паміраць!.. Дачакацца, калі не будзе на нашай зямлі немцаў, калі скончыцца вайна, вернецца дадому бацька — ён жа, напэўна, недзе жыве, быць таго не можа, каб не жыў! — і тады мы разам з ім памяркуем, як далей нам жыць, што рабіць... О, калі, калі гэта будзе?! Калі прачнешся і не трэба будзе аглядацца на бакі, не трэба будзе хавацца, уцякаць ад людзей, а

можна будзе смела хадзіць па дарогах, па вёсцы, па полі і не баяцца, што цябе нехта ўбачыць і заб'е...

«Ты павінен дачакацца канца вайны! — загадаў я сабе.— Іначай хто ты?.. Навошта было табе ўцякаць ад немцаў, як палілі яны вёску, навошта было гэтулькі дзён і ночай туляцца, галадаць, блукаць дзе папала — па лесе, па полі, па папялішчах? Не, брат, ты павінен жыць!.. Зарубі сабе на носе — жыць!.. Жыць, і конча!!!»

І дзеля таго, каб жыць, я гатовы быў адпакутаваць, сцярпець яшчэ і не тое, што адпакутаваў, сцярпеў, адпакутаваць, сцярпець усё, што ні пашле лёс...

Аднойчы, ходзячы па людскіх гародах, я натрапіў на парытыя грады.

«Няўжо і сюды ўжо дапялі дзікі?» — спалохаўся я, сам добра не цямячы чаго.

Раней дзікі перакопвалі, дратавалі пасевы толькі на прылесных, далёкіх палях. Прыходзіць жа ў вёску яны баяліся — жыў, мусіць, яшчэ даўнейшы, спрадвечны страх перад чалавекам і яго жыллём. Людзей у вёсцы не было, не было і самой вёскі, а страх жыў...

Але, прыгледзеўшыся пільней, я ўбачыў, што тут пабывала не чарада, а адна свіння. Прытым не дзікая, а хутчэй за ўсё свойская.

«Хіба не ўсіх свіней палавілі немцы, хіба ўцякла каторая?..»

Цікавасць падганяла мяне, і я пайшоў па свіных слядах.

Сляды прывялі мяне ў двор да Аўхіма Аглабелькі, да той кучы гною, што ляжала непадалёку ад дрывотніка. Гной гэты, відаць, Аўхім выкідаў з хлява, каб сушэй было стаяць карове. За лета гной выветраў, выпетраў на сонцы і цяпер нагадваў звычайнае шумавінне.

Ледзь толькі я падышоў да кучы — адтуль, бы ўсё роўна снарад са ствала гарматы, рохнуўшы, з віскам шухнула доўгая, худая, як дошка, чорная свіння.

— Хоўра! — аж не паверыў я.

Гэтую свінню я добра ведаў. Яна сядзела ў пячонках не толькі ў мяне, а бадай што ў кожнага, хто жыў паблізу старастаўскага селішча. Здавалася, яна, гэтая свіння, якую ўсе чамусьці звалі Хоўраю (ці не таму, што свіння ў нечым была і сапраўды падобна на Хоўру — яшчэ не старую, худзюшчую жанчыну, якая,

як наставаў дзень, толькі тое і рабіла, што бегала па вёсцы, ад хаты да хаты, каб нешта ў некага пазычыць ці непрыкметна запхнуць сабе за пазуху), дзеля таго і нарадзілася на свет, каб чыніць людзям шкоду. Ёй была не па лычу любая трава, дзе б яна ні расла і якая б смачная яна ні была. Адзінае, што Хоўру вабіла і куды яе заўсёды цягнула,— гэта суседскія гароды. І спасу ад Хоўры не было нікому. Не памагалі і платы — ва ўсякім плоце, самым найшчыльнейшым, Хоўра знаходзіла праварыну ці дзірку, кудою пралезці. Калі дзіркі не было, Хоўра рабіла яе сама — аддзірала лычом дошку ці штыкеціну, а то і падрывалася пад плот. І ўсё роўна ўлазіла ў гарод...

У гародзе яна таксама не ела таго, што звычайна ядуць свінні. З усяго, што садзілі сабе людзі, выбірала толькі моркву і буракі. Моркву і буракі ела да карэньчыка, падчыстую, з бацвіннем. Не абмінала Хоўра і гуркоў — іх яна выбірала таксама ўсе, нават самыя маленькія і дробненькія, з якіх нават яшчэ не апаў цвет. Як залезе, бывала, у гарод і ў час не агледзіш — пераверне, перамяшае з зямлёю буракі, моркву і гуркі, так іх сшалехтае, так спустошыць, што і звання не астанецца.

Гаспадыні і гаспадары, чые соткі межавалі з Аўхімавымі і чые гароды цярпелі ад Хоўры найбольш і найчасцей, бадай, яе даўно б забілі, хоць свіння была і старастава, калі б да ўсяго гэтае лапавухае стварэнне Бог не надзяліў яшчэ і ледзь не чалавечай хітрасцю. А то ж нібы ведала, брыда, што яе чакае, калі хто-небудзь заспее ў гародах, і ніколі ані блізка не падпускала да сябе чалавека: як толькі чула, што клямкнулі дзверы і нехта ідзе, яна, не чакаючы, пакуль яе агледзяць і возьмуцца выганяць, уцякала сама. Прычым уцякала вопрамеццю, спрытна і скрытна. І зноў жа — на ўцёкі ёй не было нідзе ніякай перашкоды: цераз парканы і плятні, якія б высачэнныя яны ні былі, яна скакала ўсё роўна як сабака і пралазіла ў такія вузкія дзіркі, праз якія бадай што не праціснулася б і курыца.

Цяпер Хоўра раскашоўвалася ў людскіх градах, яе ніхто ніадкуль не праганяў, што яна хацела, тое і рабіла. Ходзячы кожны дзень па вёсцы, я бачыў, як планамерна і настойліва яна шалехтала гарод за гародам. Спачатку павыбірала буракі, моркву, потым, калі пачалі расці гуркі, дабралася і да іх. Уставала Хоўра і ішла на росшукі свайго любімага харчу рана, калі я яшчэ спаў

альбо чакаў, калі, нарэшце, спадзе раса і можна будзе ісці, каб не надта замачыцца і абшалюхацца,— і пакуль я прыходзіў у вёску, так чыста паядала гурочкі, што, каб знайсці сабе які-небудзь заморак, я змушаны быў пабываць не менш як у дзесяці дварах...

Я разоў колькі спрабаваў падпільнаваць Хоўру і забіць. Не толькі праз тое, што яна ўсюды мяне апярэджвала і ела тое, што мог з'есці я сам, але яшчэ і таму, што мне дужа хацелася мяса: свінні ўсёй я, вядома, не з'еў бы, у мяне не было і солі, каб можна было пасаліць і схаваць хоць кавалачак на заўтра, ды добра было б наесціся і раз уволю. Я ведаў усе Хоўрыны сцежкі, па якіх яна снавала па людскіх гародах, браў пранік, якім бабы пралі палатно і які валяўся цяпер ля копані ў кружку ля нашых сотак, лажыўся ў разору і чакаў Хоўру. Але яна, як на тое, у той дзень абавязкова не ішла па той сцежцы, дзе ляжаў я, нібы загадзя ведала, гадаўка, што яе там чакае. Назаўтра я пераходзіў на другую сцежку, але свіння тады кіравалася па тых сцежках, якія я пільнаваў учора. Тады я, раззлаваны, краўся да вадапою: я ведаў, што Хоўра па некалькі разоў на дзень ходзіць да копані піць ваду і купацца, і выбіраў сабе схованьтам. Пасля ж таго, як я аглушыў Хоўру пранікам, яна перастала хадзіць да копані — знайшла недзе іншае месца, дзе была вада і дзе нічога ёй не пагражала.

Спрабаваў я падпільнаваць Хоўру і ля яе лагва — яна, як я прымеціў, начавала заўсёды ў Аўхімавым двары, у шумавінні.

Ды Хоўра, раз'ятраная, так скочыла на мяне, што я з усіх ног кінуўся прэч, баючыся, што свіння дагоніць мяне і разарве...

Урэшце я пераканаўся, што пакаштаваць свежыны, як бы таго я ні хацеў, мне не ўдасца. Я толькі блукаў па гародах і кожны дзень адзначаў сабе, якую шкоду і каму ўчыніла сёння свіння. І так быў прывык да Хоўры, што калі неяк, ідучы паўз свой двор, убачыў у картапляніку абгрызеныя, зусім яшчэ свежыя свіныя косці, я не даў веры, што Хоўру злавілі і з'елі ваўкі...

Але ў наступныя дні я больш нідзе не ўбачыў свежых яе слядоў — давялося паверыць, што Хоўры няма.

Людзей Хоўра абхітраць навучылася, абхітрыць жа ваўкоў не змагла...

Мінула яшчэ некалькі дзён. Жыта ўжо амаль усюды паспела, пажаўцела, а зерне зрабілася цвёрдае і не такое смачнае, нават падпражанае на агні, як было раней. Цяпер, каб назбіраць зялёных каласкоў на снеданне і вячэру, я змушаны быў падоўгу хадзіць па ўзмежках альбо шукаць загонаў поблізу кустоў — там, як я прыкмеціў, жыта паспявала куды пазней.

Беручыся ўзмежкамі па нечых сотках да альса, дзе быў на выспачцы мой будан, я, сам таго не заўважаючы, спыніўся ля яблыні, што адзінока стаяла на гародзе далёка ад печышчаў. Яблыня была прысадзістая, рачкаватая і ўся бялела ад яблык. Яблыкі густа ляжалі і пад яблыняй, доле.

«Чаго яны аб'ехалі? Ад гарачыні? А мо паспелі?»

Я падняў з зямлі яблык, абцёр яго аб штаны і ўкусіў — яблык быў салодкі.

«Глядзі ты!..» — узрадаваўся я.

Тут жа нагнуўся, прысеў наўколенцы і назбіраў поўную пазуху жытнікаў — а гэта былі яны, маленькія, вуглаваценькія, але такія сакаўныя і смачныя — і занёс у алёс, да буданчыка, увесь час дзівячыся, чаму гэта я не ведаў пра гэтую яблыню раней.

«Гэта ж так зручна было да яе падпаўзаць,— не мог я сабе дараваць, што даў маху.— Ні праз плот не трэба пералазіць, ні прыгінацца па падвоканні... І латашы — хоць да апошняга яблычка — ніхто не ўбачыць... А хоць і ўбачыў бы, хіба б злавіў у полі?..»

З гэтага дня я ўсё часцей і часцей заварочваў пад яблыню. Калі пазбіраў яблыкі доле, пачаў лазіць і наверх, у голле. Там, умасціўшыся зручна на сук, я аглядаўся — ці ніхто мяне не бачыць, ці няма нікога ў вёсцы — яблыня балазе стаяла на пагорку, і з яе добра відаць было далёка навокал.

У той дзень, забраўшыся на яблыню ў самы вяршок, я таксама па звычцы акінуў вачыма вёску. І — умлеў: па вуліцы, проста наўпроці мяне, пылілі два грузавікі, поўныя нямецкіх салдат. Я не чуў, як раўлі маторы, мусіць, толькі таму, што вецер дзьмуў не на мяне, а ад мяне, з поля.

«Вось табе і маеш...»

Я скокнуў з яблыні на зямлю. І ў той жа момант прысеў — востры боль пранізаў левую нагу.

«Няўжо немцы мяне ўбачылі, няўжо стрэліў каторы і параніў?»

Схапіўся рукою за нагу — крыві нідзе не было. Паварушыў пальцамі — балела вышэй пяты, у костачках.

«Відаць, проста падвярнуў...»

Паспрабаваў устаць. І не змог. Востры боль зноў укалоў мяне ў самае сэрца.

Ляжаць пад яблыняй было небяспечна: немцы маглі мяне бачыць, як я лез у голле. І маглі спыніцца, маглі кінуцца мяне шукаць. І гэтага я не пачуў бы, бо вецер увесь час быў ад мяне, ён адносіў, прыглушаў гукі.

Перасільваючы боль у назе, я папоўз па разоры ў жыта. Прапаўзу крокаў колькі — азірнуся: паслухаю, ці не гоніцца хто за мною, і зноў паўзу.

Не, за мною, на шчасце, ніхто не гнаўся — грузавікі з немцамі, не спыняючыся, не змяншаючы хуткасці, праехалі, пранесліся па вёсцы і збочылі на тую дарогу, што паўз могілкі вяла ў Замошкі.

Я адпоўзся ў кружок, да сваіх сотак, і ўжо адтуль бачыў, як машыны, цягнучы за сабою доўгія хвасты пылу, які ветрам адносіла далёка на зялёныя загоны бульбы, прамчалі па полі і неўзабаве зніклі з вачэй — схаваліся ў лесе.

«Што немцам трэба ў Замошках? Чаго яны туды так спешна памчаліся?..»

Два выбухі амаль адначасова скаланулі зямлю. І абодва — у тым баку, куды паехалі грузавікі. І зноў стала ціха-ціха... Як было і перад гэтым.

Я ляжаў у кружку да самага вечара — усё чакаў, калі грузавікі з немцамі будуць вяртацца ў мястэчка. Але так і не дачакаўся...

Змерклася, а грузавікоў усё не было і не было...

«Дзе ж яны падзеліся?..Чаму не вяртаюцца?..— брала, не давала мне спакою цікаўнасць.— І што гэта за выбухі так скаланулі зямлю?.. Можа, немцы штонебудзь падарвалі? Але што?.. Там жа, па дарозе, здаецца, няма ні аднаго моста... І чаму, чаму яны паехаць паехалі ў Замошкі, а назад адтуль усё не вяртаюцца і не вяртаюцца?..»

Думкі, што сталася з грузавікамі, чаму яны паехалі ў Замошкі і адтуль не вярнуліся, не пакідалі, мучылі мяне ўсе дні, пакуль я ляжаў у кружку крушынніку, не могучы ступіць на левую нагу. Праўда, боль у назе трываў не доўга, ён хоць і марудна, не так, як таго б хацелася мне, але мінаўся, праходзіў. Я, мусіць, нават і

не падвярнуў нагі, а проста няўдала скочыў і трохі расцягнуў сухажыллі.

Дзён праз тры я ўжо мог стаяць на назе, а яшчэ дні праз два і зусім хадзіў. І адразу ж, не адкладваючы гэта на пасля, памалу пакульгікаў на тую дарогу, што вяла паўз могілкі ў Замошкі і па якой некуды паехалі і не вярнуліся назад грузавікі з немцамі.

Нага ў мяне ўсё яшчэ балела. Гэта мне толькі здавалася, што яна не баліць, пакуль не хадзіў. А пайшоў — адчуў: боль не мінуўся, ён толькі стаіўся, прыціх на час. Каб надта не навярэдзіць нагі і не вярнуцца з паўдарогі, я праз кожныя дваццаць — трыццаць крокаў садзіўся на абочыну і адпачываў.

У добрага паўдня я ўсё ж дакульгікаў да той павароткі, дзе гібела, дажывала свой нядоўгі век пафарбаваная ў зялёны колер лавачка і адкуль лічылася, што да Замошак акурат столькі, колькі і да нашай Рудні. Лавачку гэтую зрабіў некалі тут, у лесе, ляснік Яўмен Тарбачэня. Ён і фарбаваў яе штогод вясною. Цяпер фарба дзе-нідзе аблупілася — не дзіва, два леты яе сушыла сонца і мылі дажджы. Западала, засыпалася лісцем і яма, што выкапаў быў пры самай дарозе ляснік — каб было куды кідаць недакуркі, калі хто часам прысядзе на лавачку і закурыць. Падгніў і паваліўся ў траву і той слуп, да якога была прыбіта цвікамі-маставікамі жоўтая бляха; гэтая бляха, і пагнутая, пакарабачаная, усё адно заклікала людзей быць заўсёды пільнымі ў лесе і не жартаваць з агнём.

Але што гэта?..

Пад старою, пашматанаю, а месцамі і абкоранаю з камля хвояй, крокаў за дзесяць ад лавачкі, ляжыць, уткнуўшыся патыліцаю ў мурашнік, даўгалыгі белабрысы немец. Мурашкі апанавалі яго твар, поўзаюць па губах, вачах, шыі... Адна рука падагнута пад бок, другою ён прыкрывае грудзі — праз растапыраныя пухлыя пальцы праступае чырвоная крывяная пляма, і там рояцца мухі... Босыя ногі пачарнелі, скура сям-там палопалася, і відно, як пад ёй варушацца, кішаць чэрві...

Я ступіў крок, другі наперад — і зноў убачыў немцаў... Цяпер ужо не аднаго, а двух — яны ляжалі амаль пораўне, тварамі ў зямлю, нібы хаваліся ад некага за тоўсты бярозавы пень. Каскі паспадалі ў іх з галоў і адкаціліся ў ягаднік — на адной з іх нешта бялела... Густое, з чырванню... Ці не мазгі?..

Крокаў за пяць ад гэтых двух ляжаў яшчэ адзін немец, таксама босы, без шапкі, з закасанымі па самы локаць рукавамі. На твары ў яго ўжо не было ні вачэй, ні носа — відаць, іх выклевалі птушкі...

Трохі паводдаль выцягнуўся на ўвесь свой немалы рост яшчэ адзін... І яшчэ... Яшчэ... Яшчэ...

Далей я не глядзеў, бо на вочы мне трапіўся абгарэлы кузаў грузавіка. Машына грувасцела бокам да мяне, і я доўга зырыўся на пастраляны, зрашочаны кулямі капот, пагнутую, пакарабачаную кабіну, у якой былі паадчыняны нахлашч дзверы і выбіта да друзачкі шкло... За рулём, налёгшы на яго ўсім сваім грузным целам, звесіў пляшывую, пастрыжаную нагала галаву нежывы шафёр...

Другі грузавік стаяў за купкаю асінніку і выглядаў яшчэ страшней: заднія колы, пашматаныя кулямі і асколкамі, валяліся пад дрэвамі, а перад увесь быў разварочаны, парваны: грузавік, мусіць, наскочыў на міну...

Каля грузавікоў распасцерліся і таксама пруцянелі забітыя немцы. Без ног, без рук, з вывернутымі трыбухамі — няйнакш, трупы абашмарылі ўжо ваўкі ці згаладалыя сабакі... Але зброі нідзе не было — яе, напэўна, падабралі тыя, хто напаў на немцаў...

Цяжкі саладжавы пах, пах тлену і гніення, разыходзіўся ад трупаў, заглушаў іншыя лясныя пахі...

«Вось чаму не вярнуліся грузавікі з немцамі ў мястэчка...— падумаў я.— Іх перастрэлі тут... І нікуды не пусцілі — ні наперад, ні назад...»

І разам з радасцю ў мяне расла, накіпала злосць.

«Хто, хто прасіў вас прыходзіць сюды, у наш лес, у нашую вёску? — не спускаў я вачэй з забітых немцаў.— Што, што вам трэба было тут?.. Хіба мала вам было сваёй зямлі — нашай захацелася?.. Дык ешце, ешце яе, давіцеся, душыцеся!.. Так вам і трэба, гадаўё!..»

У Замошкі я не пайшоў. Завярнуўся і пакульгікаў назад у сваю вёску...

Вёсачка на Палессі ўскрай бітага шляху, што пралёг на тысячы кіламетраў з поўначы на поўдзень, на Украіну. Нешырокая, уся ў лазняках, рачулка, поле, балота, лес. І курганы. Вялізныя, пакатыя, парослыя травою і мохам. Іх чатыры — татарскі, шведскі, польскі, французскі...

І пра кожны курган — свая легенда, свой сказ...

Самы стары і даўні курган — татарскі. Ён ад тых часоў, калі татары ішлі на славянскія землі, як саранча, і стрымаць іх, не пусціць проста не выстачала сіл. Татарам можна было толькі не скарыцца, помсціць спадцішка пры кожным зручным выпадку — за спаленыя і разбураныя паселішчы, за згвалтаваных нявест і забітых матак, дзяцей. І людзі гэта разумелі. Аднойчы выйшлі яны ўсёю вёскаю з сякерамі і жалезнякамі на дарогу, дзе, як расказваюць, некалі падыходзілі блізка адно да аднаго два азярцы, і тры дні і тры ночы капалі вялізную яму. А выкапаўшы, засцялілі яе ламаччам, галлём, прыклалі дзёрнам, прысыпалі пясочкам, ды так, што і не пазнаеш, што тут не дарога, а яма. І паклікалі татарскі атрад... І калі ён, той атрад, быў непадалёку ад вёскі, напусцілі на татарскіх коней ваўкоў і мядзведзяў, што налавілі знарок дзеля гэтага ў лесе... Коні спудзіліся, і... увесь атрад апынуўся ў яме...

Са шведамі вёска справілася яшчэ мудрэй. Тыя папрасілі, каб іх пераправілі цераз балоты на Украіну. Іх і пераправілі, толькі не на Украіну, а на выспу, з якой ніяк нельга было выбрацца, толькі хіба на плытах ці на лодках. А плыты, лодкі патапілі...

Курган палякаў набілі тады, як Палессе гуло ад паўстанцаў і сюды ад самога Хмяльніцкага прыйшоў са сваім атрадам Міхал Крычаўскі...

Французаў апрасталі даволі лёгка, калі тыя неяк узімку збіліся з дарогі і, галодныя, зняможаныя, уночы натрапілі на вёску...

Мог быць і яшчэ адзін курган, нямецкі. Ды яго чамусьці не насыпалі...

Старыя людзі шчыра вераць у курганы. Бо варта было толькі насыпаць курган на варожых касцях і забіць у яго асінавы кол, як з той краіны больш ніколі ўжо не прыходзілі на Палессе ваяваць. Старажылы маюць даволі важкі довад — яны, напрыклад, кажуць, што каб, маўляў, не паленаваліся ды насыпалі былі ў імперыялістычную вайну нямецкі курган, то не таптаці б больш немцы нашай зямлі...

Ніхто з маладых, вядома, у гэта не верыць, хаця сёй-той і шкадуе, што не насыпалі нямецкага кургана. Хай бы быў... Хай бы напамінаў нашчадкам яшчэ пра адну вайну, яшчэ пра адно вялікае змаганне за бацькаўшчыну, волю і жыццё.

Вёсачка на Палессі ўскрай бітага шляху, што пралёг на тысячы кіламетраў з поўначы на поўдзень, на Украіну. Нешырокая, уся ў лазняках рачулка, поле, балота, лес. І курганы. Вялізныя, пакатыя, парослыя травою і мохам. Іх чатыры — татарскі, шведскі, польскі, французскі...

І пра кожны курган — свая легенда, свой сказ...

Лета адыходзіла. І гэта адчувалася ўсюды — у лесе, у полі, на лузе...

Першы жоўты лісток адарваўся ад галінкі бярозы і квола, сумна зашапацеў у траве — «прыйшоў Пятрок, адарваў лісток...».

Пачарнела і зламалася, не вытрымаўшы цяжару, сцяблінка жыта на ўзмежку — колас уткнуўся вусамі ў зямлю, і з яго выпалі прадаўгаватыя залацістыя зярняты: жыта не хацела мірыцца з тым, што яго не было каму жаць, каму есці,— яно дбала пра сваё патомства... Малацілася дажджамі, веялася вятрамі. І сеялася... Сеялася само, зноў у тую зямлю, якая яго і спарадзіла, вырасціла, выспеліла...

На лузе не крычалі ўжо цэлымі зграямі маладыя шпачкі, і хоць нідзе не купчасцеў, не шарэў вострым верхам ні адзін стог, лета канчалася і тут: трава змізарнела раптам, нібы тая дзеўка-перастарка, што не выйшла ў пору замуж, парыжэла і дзе-нідзе забялела, заматляла тонкаю пражаю павуціння, а кусты неяк сіратліва прыгнуліся і прыціхлі — у іх больш не нылі камары, не бзыкалі мухі, авадні...

Рэдкі матылёк хутка-хутка махаў крыльцамі, нібы некуды вельмі спяшаўся, нібы ад некага ўцякаў...

Чарнакрылы бусел стаяў на адной назе і думна глядзеў некуды ўдалячынь — ці не туды-туды, куды неўзабаве пакліча яго вырай...

Ачынаўся і гойсаў, пыліў па дарогах вецер...

Раса, выпаўшы ўранні, іншы раз трымалася ўвесь дзень — холадна і неяк няветла пабліслквала ў лапушыстым лісці малачаю...

Пасвілі ў лагчынах туманы сваіх белагрывых коней, курылі, курылі люлькі і дымілі, дымілі на досвітках іхнія дымныя начлежныя вогнішчы...

Рыпелі на градах тугія, галавастыя качаны, рвалі і рвалі на сабе ад цяжкай, несуцешнай задухі цесныя кашулі...

Жоўк і нікнуў долу картаплянік...

Пераспелыя яблыкі ападалі ў цішы садоў і гучна покалі ў зямлю...

Усё ніжэй і ніжэй хадзіла сонца, позна яно ўставала і, не паспеўшы падняцца, клалася спаць...

А па начах, якія раптам сталі ядраныя і светлыя, на небе высвечваліся зоры. Зор высыпала столькі, што праз іх не відаць было самога неба. А яны ўсё высыпалі і высыпалі. Вялікія, па гусіным яечку, і зусім маленькія, дробненькія, як макавыя зярняткі, як пылінкі.

Дзвюма шырокімі каляінамі распасціраўся Млечны Шлях — дарога ў небыццё ўсіх мёртвых...

І зрываліся, падалі ў апраметную з неба зоры... Падалі густа і часта, бы ўсё роўна сыпаўся бясконцы залаты дождж...

Блізка была восень...

Два дні я блукаў па лесе, па полі, па лузе...

Два дні я глядзеў, як задыхалася і памірала лета...

Я пабываў усюды, дзе хоць калі ступала мая нага, дзе хадзілі са мною і без мяне мая маці, бацька, дзед... І ўсюды спыняўся, падоўгу стаяў. І не мог ні ад чаго адарваць вачэй, нібы ўсё гэта бачыў апошні раз. І ўсюды я ўспамінаў...

— вось там, на тым курганцы, мы кідалі з бацькам першы наш стог — бацька кідаў, а я вяршыў... І бацька навучаў мяне тады, што не трэба спяшацца, трэба акуратненька браць граблямі сабе пад ногі той пярэбірак, што падасць ён віламі, і ўжо толькі тады хадзіць па ім, таптаць... Іначай стог выйдзе крывы, і не паспееш яго завяршыць — разваліцца, абернецца...

— там, у раскідзістым кусце лазы, бацька сек апоўзіны на другі наш стог, а маці стаяла на пакошы і вязала іх, каб яны трымаліся на стозе і не падалі...

— а там, пад маладым галлістым вязам, мы абедалі... Я, бацька і маці... Скончылі кідаць стог і прыселі падсілкавацца... І елі тады мы... Чакай, што ж мы тады елі?.. Ага: крута вараныя яечкі, сала, маладыя свежыя гуркі з хлебам і запівалі ўсё гэта малаком...

— а на той вунь дуб, сухі, аблуплены і скручаны ад касавіны, што верчык, дзед, калі яшчэ быў дужэйшы і не так кашляў, цягаў калодачны вулей... У вулей той пчолы не селі, а селі шаршні... І бацька, абедаючы, душыўся смехам і расказваў мне, як дзед лазіў на дуб выганяць шаршнёў і яны яго пакусалі... Пакусалі так,

што ў дзеда пазапухалі вочы, і ён ледзьве знайшоў дарогу дадому... Можа, таму дзед больш ніколі і не займаўся пчалярствам...

— а вось туды, у алешнік, на старыя дзялянкі, мы хадзілі з маці па маліны, ужо калі жылі адны, без бацькі — бацька быў на фронце... А вунь і дарога тая, пазарастаная дзе-нідзе муравою і трыпутнікам, па якой мы праводзілі на фронт бацьку... Праводзілі ўсёю сям'ёю — маці, Верка, я і нават дзед...

— а вось там, на ўзлеску, дзе імшарына, я заўсёды браў баравікі — чорнагаловыя, белыя і моцныя-моцныя, як капыты... Возьмеш яго, а ён аж рыпіць... І бацька, і маці заўсёды дзіваваліся, дзе я бяру такія хвацкія баравікі...

— а вунь туды, у той падлесак, што пад дубамі, мы з Грышкам і Касцікам бегалі па ягады, па арэхі... І ці не тую гэта грушу-дзічку, што так нізка развесіла голле, мы калацілі неяк, калі вярталіся з лесу... Мы з Касцікам залезлі ў вільчык, а Грышка хадзіў па ржышчы і шукаў гнілак... І я тады надумаўся пажартаваць — адарваў зялёную, цвёрдую грушу-здароўку і запусціў ёю Грышку ў галаву. І трэба ж — акурат пацэліў... І Грышка вельмі пакрыўдзіўся на мяне. Заплакаў і, не чакаючы, калі мы злезем з грушы, паклыпаў адзін дадому... Нават на шапку сваю з гнілкамі забыўся...

— а вунь там, ля кружка лазы, мы сеялі з маткаю проса, садзілі капусную расаду — мама садзіла, а я хадзіў услед за ёю з вядром і палівалі... І маці ўсё напаміла мне, каб не ліў я пабагату вады пад каліва, бо яно можа згнісці...

— там, у копані, я піў ваду, калі мяне мучыла смага, а вунь там, на той сцежцы ля жыта, я, калі вяртаўся з Замошак, убачыў людзей, што беглі з вёскі. Там пачуў я і стрэлы...

— а вунь адтуль, трохі спагадзя, убачыў дым — гарэла нашая вёска...

... Да ранейшых, даўніх успамінаў прымешваліся новыя — тое, што я перажыў ужо адзін, без маці, без бацькі, без Веркі, без дзеда...

Прыбіўшыся апоўдні ў вёску, я зноў сядзеў на сваім селішчы на дрывотніку, на той абцюканай і ад таго шурпатай калодзе, на якой бацька, маці, а потым ужо і я seklі дровы і якая не згарэла, асталася ляжаць бадай што адна сярод нашага двара і на якой я правёў

гэтулькі дзён і ночай пасля таго, як асіраціла мяне вайна, зноў глядзеў на пажарышча хаты, на закураную, з праламаным чараном і абваленым комінам печ, якая зусім абвалілася і пазацякала рудаватымі пісягамі гліны, і зноў думаў, зноў успамінаў...

— як я крыўдаваў, што бацька ходзіць штодзень на работу, і, каб ён пабыў са мною дома, аднойчы схаваў, запхнуўшы ў пячурку, яго шапку... Бацька ўвесь ранак шукаў шапку па ўсёй хаце, перапароў, перавярнуў усё дагары нагамі, а я ляжаў на печы і ціхенька хіхікаў у кулачок... І калі бацька, так і не знайшоўшы шапкі, пайшоў з голай галавой на работу, мне зрабілася шкода яго. Я выбег на вуліцу, дагнаў і падаў яму шапку... А ён, замест таго каб узяць шапку, проста сярод вуліцы зняў са сваіх штаноў дзягу і адсцябаў мяне... Адсцябаў так боляча, што я, вырваўшыся, прыбег дадому, залез на печ і амаль паўдня праплакаў...

— як дзед, калі сохлі ў нас на печы ягады і грушы, краў іх патрошку ад маці і, седзячы дзе-небудзь у куточку, скрытна жаваў бяззубым ротам, каб ніхто не бачыў... А маці думала, што бяру з печы грушы і ягады я, і ўсё гаварыла мне, каб не еў тых груш і ягад, што сохнуць, бо ад іх забаліць жывот, а еў свежыя — яны куды смачнейшыя...

— як маці нарабіла аднаго разу ўзімку поўную бойку кулагі, паставіла на печ, каб падышла, і забылася зняць... Кулага тая ўзяла дый выбегла з бойкі, абрамізіўшы ўсяго дзеда, і мы думалі, што дзед... Ды што тут таіць: думалі, што дзед аскандаліўся на старасці...

— як я, прыбіўшы да страхі хаты дошку, нацягаў, назнасіў туды з усяго нашага гарода гарбузоў. А дошка тая ўначы ўзяла дый адарвалася, і гарбузы пакаціліся, пасыпаліся са страхі ў двор. Мы, прачнуўшыся, спрасонку ўявілі немаведама што... Дзед нават перахрысціўся быў — думаў, што гэта вярнуліся ў наша селішча зноў страхі...

— як цягнулася Верка, калі жывая яшчэ была, ручкамі да вяргіняў, што цвілі ў нашым гародчыку, і ўсё пыталася: «Мама, а ета п'яўда, што ета не зізя, не зізя, п'яўда?..»

— як вярнуўся я першы раз пасля пажару на сваё селішча і стаяў тут, разглядаў, што нарабіў агонь...

— як матляўся ў пятлі на грушы стараста Аўхім...

— як насіў з Аўхімавага паграба і ладаваў на воз сала Гуртавенка...

— як я падумаў быў, што маці мая не згарэла разам з усімі ў школе, бег шукаць яе ў Замошкі...

— як галадаў я ў лесе...

— як пёк у прысаку на Гудагаевай паляне некалькі дзён з немцам, таго не ведаючы сам, бульбу, што збіраў на людскіх папялішчах і ў паграбах...

Потым я хадзіў, сноўдаўся, як цень, па вёсцы міма абгарэлых, абвугленых платоў і чорных пажарышчаў, на якіх усё яшчэ зеўралі, бялелі, нібы смерці, толькі хіба што без кос, разбураныя печы...

Аслепніце, вочы мае, калі вам наканавана яшчэ хоць калі бачыць такое!

Паадсыхайце, ногі мае, калі вам наканавана яшчэ хоць калі вадзіць мяне па такіх вёсках!

Разарвіся, лопні ў грудзях маіх, сэрца, калі табе наканавана яшчэ хоць калі абліваццa так крывёю!

Забі, пярун, мяне сярод белага яснага дня, забі цяпер, вось у гэтую хвіліну, калі мне наканавана яшчэ хоць калі перажыць тое, што перажыў я тады!

Прашу, малю вас, светлыя і цёмныя сілы, дабро і зло, зямля і неба, Бог і чорт, прашу, малю ўсіх, хто нада мною і хто вышэй мяне — калі вы толькі такія дзе ёсць! — злітуйцеся, пашкадуйце, зрабіце тое, што я прашу!

Я не запла́чу, не вазьму сваіх слоў назад!

Ну-у!

Ніхто не слухаў мяне, ніхто не шкадаваў — і вочы мае глядзелі, і сэрца маё аблівалася крывёю, і ногі мае вялі мяне ўсё далей і далей па вёсцы...

І вось я стаю ўжо каля папялішча школы, на той клумбе, дзе некалі ўночы так жаласліва выў, скуголіў сабака і адкуль я ўпершыню ўбачыў чалавечы чэрап...

Чэрап свайго аднавяскоўца, каго я ведаў і каго ўжо не пазнаваў... Можа, нават чэрап маёй роднай маці...

О, не вярніся, не паўтарыся ніколі-ніколі болей той момант! Ідзі на цёмныя лясы, на глухія балоты, на сухія лозы!

Прэч, прэч ад мяне!

Цяпер не выў ужо на клумбе сабака, і ночы не было, і месяца, і дыму, што так звіваўся і, нібыта сляпы, патыкаўся то ў адзін, то ў другі бок,— стаяў светлы, усё яшчэ летні па-жнівеньску цёплы дзень, свяціла сонца, і ў чыстым блакіце неба паволі-паволі

плылі хмаркі — плылі і плылі некуды, як плылі яны і ўчора, і пазаўчора, як плылі, можа, і сто, і тысячу гадоў таму назад... Падзімаў ветрык, віхурыў, круціўся па папялішчы, уздымаў угору попел, што астаўся ад некалі жывых людзей, і разносіў, рассяваў яго, як руплівы сейбіт, па зямлі...

Па той зямлі, якую гэтыя людзі таптал, мясілі нагамі вясною і ўвосень, улетку і зімою, па якой хадзілі, якую ўраблялі, палівалі слязамі і потам і якую любілі больш за ўсё на свеце...

Зямля ўзгадавала гэтых людзей — яна і забірала іх зноў да сябе...

На папялішчы аставаліся ляжаць галавешкі ды белыя, абмытыя дажджамі і ўжо месцамі пачарнелыя чалавечыя чарапы... Чарапы і косці...

Чарапы і косці людзей, якіх я ведаў, з якімі жыў...

Чэрап і косці маёй роднай маці...

Ды яшчэ стыла, холадна паблісквала абапал папялішча, нібы згусткі чалавечых слёз, расплаўленае шкло...

Школа, што вучыла людзей усяму добраму, не ведала, дзе падзець свае вочы, якія бачылі гэтулькі смярцей і нічым-нічым не маглі памагчы людзям,— яна выплакала іх ад гора...

Больш ніколі-ніколі не залівацца школе дзіцячым смехам...

Нколі-ніколі не глядзець праз вокны дзецям на свет...

Ніколі-ніколі не радавацца на сходах бацькам за сваіх дзяцей...

Бо бацькі і дзеці згарэлі...

Іх няма! Няма іх...

— Няма-а, іх няма-а! — здавалася, шаптала ўслед за мною пераспелым коласам жыта, што падыходзіла клінам пад самае папялішча школы.

— Няма-а, іх няма-а!..

Потым, абмінаючы падупалыя, недагледжаныя людскія магілы — не было каму даглядаць іх, уся вёска ляжала, спаленая, у школе,— міма пачарнелых дубовых крыжоў, якія то тут, то там пагнілі ўжо і ад старасці пакрывіліся, панахіляліся долу, я ішоў па могілках, ішоў да таго раскідзістага куста акацыі, дзе пахаваны былі ўсе мае родзічы, матчыны маці і бацька, дзве мае сястрычкі — Людка і Верка, дзе пахаваны былі мае прадзеды, прашчуры...

Спакой і супакаенне панавалі тут, на могілках. І было да жудасці ціха. Як усё роўна на полі. Ці ў вёсцы. Толькі зрэдку, калі на хвоі налятаў вецер, яны паволі-паволі, нібы недавольныя, што іх патрывожылі, абудзілі ад сну, пахмура, стомлена шумелі, гулі...

Прыхіліўшыся плечуком да бярозкі, пад якою мы з маці закапалі ўвосень дзеда, я доўга стаяў і глядзеў на той зарослы густою муравою пляц, што пуставаў ля магіл маіх продкаў... Ніхто не гаварыў мне, каму пакідаўся ён, гэты пляц. Не варта было — я быў не маленькі — ведаў усё сам.

«Цяпер матчына і цёткі Лісаветы месцы і на могілках будуць пуставаць... Іхнія магілы там, на папялішчах... А мая? Дзе будзе мая магіла?.. Ці выжыву я?.. Ці дачакаюся дня, калі скончыцца вайна, калі вернецца дадому бацька?.. І ці вернецца ён?.. Столькі людзей пагінула... Можа, і ён дзе ўжо загінуў... І яго месца на могілках таксама будзе пуставаць?.. Як матчына... Як цётчына Лісавеціна... Як усіх-усіх людзей, каго захапілі ў вёсках немцы і спалілі...

Слёзы здавілі мне горла...

«Хто, хто выдумаў цябе, вайна?.. І чаму ты такая крыважэрная, ненасытная?.. Мала таго што ты разлучаеш дзяцей з бацькамі і бацькоў з дзяцьмі, жонак з мужыкамі і мужыкоў з жонкамі на гэтым свеце, дык ты яшчэ разлучаеш іх і на тым — рассейваеш, раскідаеш іхнія косці, іхнія магілы дзе папала, па ўсіх абшарах, па ўсёй Зямлі! Дык будзь жа назаўсёды праклята ты, вайна! І хай да канца дзён сваіх будзе пракляты той, хто цябе выдумаў!..

Вечны праклён табе, вайна!..»

Я развітваўся з вёскаю...

Я ішоў шукаць партызан...

. . . .

Дадому, у сваю родную вёску, я вярнуўся праз два гады...

Па дарогах, дзе зусім нядаўна гуляў, нішчачы ўсё жывое, дзікі шал агню і сталі, пыліла першае пасляваеннае, не зусім яшчэ мірнае лета.

Ехалі, ішлі, дабіраліся хто на чым і хто як мог — на цягніках, машынах, падводах, нагах, а сёй-той і на

мыліцах — выгнаныя вайною са сваіх спрадвечных селішчаў, раскіданыя па ўсіх канцах свету людзі.

Кожны хацеў ведаць, хто астаўся ў яго жывы, хто не згубіўся ў ліхалеецце, не лёг раней часу ў магілу, каго трэба абняць, прыгарнуць да грудзей, пацалаваць, а каго толькі ўспомніць добрым, але горкім словам...

Яшчэ не былі выплаканы ўсе матчыны слёзы...

Яшчэ не было да канца спазнана дзяцінае сіроцтва...

Яшчэ не сціснула апошнім, самым жудасным болем салдацкае сэрца туга...

Яшчэ не ўдаўнілася, не прытупела дзявочае гора...

Нават у таго, каго абпаліла вечнай чорнай жалобай пахавальная, яшчэ недзе, на самым сподзе душы, тлела, варушылася трывожнае: «А можа?... А раптам?..»

Усё, усе жылі надзеяй, чаканнем...

Поле чакала аратых...

Хаты чакалі гаспадароў...

Маці чакалі сыноў...

Дзеці чакалі бацькоў...

Дзяўчаты чакалі жаніхоў...

Надзея і чаканне паклікалі і мяне на папялішча роднай дамоўкі.

Сын мой, дарагая, мілая радасць мая! Зноў мы з табою асталіся адны — маці нашая пайшла на работу, а Тоня, гэтая верціхвостка, якой ніколі нідзе не сядзелася, пабегла ў кіно глядзець нейкую новую і, як ёй сказалі, вельмі пацешную камедыю. І мы з табою зноў толькі ўдвух дома — леглі спаць. Падсунься ж бліжэй да мяне, сын мой, уткніся носікам у плячо маё, як гэта любіў ты рабіць, калі быў зусім-зусім маленькі... Зрабі ласку такую мне, сын мой, бо я зноў хачу, як бывала, гладзіць цябе па шаўкавістай, віхрастай галоўцы, хачу глядзець у твае блакітныя, такія ціхія, нічым не зажураныя вочы і зноў хачу расказваць... Што?.. Ах, хіба гэта не ўсё роўна, абы толькі ты быў ля мяне, абы рука мая гладзіла паслухмяны шоўк тваёй галавы, а вочы мае глядзелі ў твае вочы... Хочаш, я буду ўспамінаць сваё маленства, зноў расказваць табе пра вайну, пра тое, як жыў я, калі астаўся адзін — без бацькі, без маці, наогул без нікога — адзін, як палец... Хочаш?..

Дык падсунься ж бліжэй да мяне, сын мой, і слухай, слухай мяне...

Помніш, пра гэта я неаднойчы табе ўжо гаварыў, я, так і не знайшоўшы, не сустрэўшы нікога з людзей сваёй вёскі, развітаўся з усім тым, што было яшчэ ў мяне там роднага і блізкага, і пайшоў шукаць партызан... Я такі дапаў да іх, сынок, хоць і праблукаў па незнаёмых лясных сцежках мала не поўных дванаццаць дзён і ночай... І я, сын мой, ужо не расставаўся з імі, аж пакуль у нашыя краі не прыйшло вызваленне,— лупіў на кухні бульбу ў партызанскі кацёл, бегаў з атрада ў атрад — насіў розныя сакрэтныя загады і даручэнні і нават, пераадзеўшыся ў лахманы і пачапіўшы жабрачыя торбы, хадзіў у разведку, пранікаў туды, куды ніхто з дарослых не мог пранікнуць... Я рабіў усё, што мне загадвалі, часам рабіў болей, чым гэта было тады мне па сіле, бо хацеў памагчы свайму бацьку, памагчы ўсім такім, як ён, як мага хутчэй прагнаць з нашай зямлі немцаў, каб яны не паспелі зрабіць ва ўсіх вёсках таго, што зрабілі ў Доўгім Моху, у Кураве, у Загаллі, у Жмураўцы, у Халопічах, у Жабраках, у Бабровым, у Чукінаўцы, у Замошках... У нашай Рудні... Прага помсты за маці, цётку Лісавету, Уладзіка, усіх-усіх спаленых, замардаваных, забітых перапаўняла мяне, надавала дужасці, спрыту... Я ані не думаў тады пра сябе, пра тое, што будзе са мною, калі я траплю ў рукі ворагаў. Усе мае думкі былі пра адно — як мага болей шкоды зрабіць гітлераўцам, як мага болей іх знішчыць...

На фронт мяне не ўзялі — я быў малы. Тры дні я праплакаў, праклянчыў у ваенкамаце... Потым, бачачы, што нічога з гэтага не выйдзе, падаўся ў горад і паступіў там на завод — я не мог ужо, каб не памагаць людзям, што гналі недабітую фашысцкую погань усё далей і далей на захад. Але і ў партызанскім атрадзе, і ў горадзе, на заводзе, я быў адзінокі, і адзіноты мае я не мог нідзе і нічым заглушыць. І тады я зразумеў, што ніхто-ніхто не заменіць мне бацьку і маці, як усё роўна нішто-нішто не заменіць чалавеку радзімы, таго куточка зямлі, дзе ён вырас, дзе спазнаў першую радасць і першае гора, дзе кожны курганок на полі, кожнае дрэва, кожная дарожка і сцежачка — не проста курганок, дрэва, дарожка, сцежачка, а яшчэ і ўспаміны... Дык вось, сын мой, як толькі аддалілася ад нас і недзе, аж у Берліне, захлынулася назусім вайна, я кінуў горад, кінуў завод і падаўся дадому, у сваю родную вёску... Што мне там трэба было?.. Чаму я так ірваўся туды?.. Ах, сын мой, сын!.. Табе ніколі не зразумець

свайго бацькі, бо ты, дай Божа, ніколі не перажывеш таго, што перажыў некалі я. Мяне цягнула дадому не толькі тая зямля, да якой я прырос душою і сэрцам, дзе ўсё, на што ні падзе вока, на чым яно ні спыніцца, не толькі мае ўспаміны, а ўспаміны ўсяго майго роду — бацькі, маці, дзеда... Мяне цягнула дадому яшчэ і надзея. Так, так, сын мой, яшчэ і надзея... Я спадзяваўся сустрэць дома бацьку. І не толькі бацьку, але — прызнаюся табе шчыра — і сваю маці. Ты можаш запярэчыць мне: маўляў, як жа гэта ты мог спадзявацца сустрэць дома маці, калі ведаў, што яе няма жывой, што яе спалілі разам з усімі людзьмі вёскі ў школе немцы... Ты што, хіба забыўся на гэта?..

Не, сын, я не забыўся, ні на што не забыўся. Але двух год, што жыў я без маці, як цяпер я ведаю, вельмі і вельмі мала, каб паверыць, што ты сапраўды сірата, што ў цябе няма больш маці... «Яна жыве! Яна ўцякла ад немцаў і недзе схавалася. Усе маглі загінуць, толькі не яна. Яна жыве. І не толькі жыве — яна шукае мяне...» — пачало зноў і зноў блюзніцца мне. Я ўжо не мог нават спаць па начах — як толькі зводзіў павекі, бачыў сваю маці... Хустка збілася ў яе з галавы, валасы растрапаліся, а яна, заламаўшы наперадзе рукі, ідзе босая па полі, па калючай пожні, і ўсё кліча і кліча мяне: «Ясік! Ясічак! Вярні-і-ся-я-а!..»

Ах, сын мой, сын! Каб ведаў ты, як зашчымела, як сціснулася ў мяне сэрца, калі я зноў ступіў на тую дарогу, што павяртае са шляху ў нашую вёску. Я спачатку не пазнаў нават, што гэта тая самая дарога, па якой я праводзіў разам з маці і Веркаю на фронт бацьку, па якой, як палілі вёску, гналі немцы кароў, свіней, авечак, па якой вёз некалі на возе з Аўхімавага селішча сала і кажухі паліцай Гуртавенка... Думаў, што я памыліўся, збочыў не там, дзе трэба было збочыць. Бо і дарогі той нідзе не было знаць, было звычайнае поле, якое зарасло скрозь лапушыстым падарожнікам, рамонкам, сівым купчастым палыном... Дзе-нідзе яго, гэтае поле, парылі, пакапалі лычамі дзікія свінні... Няцяжка было здагадацца: дарога гэтая асабліва нікому і не трэба была, па ёй цяпер ніхто не ездзіў, ніхто не хадзіў... Дый чаго каму ездзіць і хадзіць на чужыя папялішчы, хіба толькі, каб паглядзець, што пакінулі на месцы вёскі немцы... Але такіх цікаўных было мала — за вайну людзі нагледзеліся на ўсякае людское гора... Сасна пры дарозе з буслянкай, а потым, крокаў за якіх

трыста, і масток — той масток, што спалілі ў першыя дні акупацыі партызаны і які чарнеў цяпер абвугленымі палямі,— упэўнілі мяне, што іду я правільна, што дарога, на якую я збочыў са шляху, вядзе не кудынебудзь, а ў маю Рудню... Ты чуеш, чуеш мяне, сынок?.. Ах, ты ўжо заснуў, ты спіш... І добра, сынок, што заснуў, што спіш, бо пра тое, што я неўзабаве ўбачыў, не трэба, каб ты слухаў на ноч... Ледзь толькі я мінуў грэблю, якая расплылася, развалілася і таксама зарасла травою і лазой, і ўвайшоў у вёску, я ўбачыў: насустрач мне ішла высокая, худзюшчая, бы смерць, жанчына — сівыя, даўно не расчэсваныя валасы яе спадалі пасмамі на твар, вялікія валаватыя вочы глядзелі неяк нерухома, далёка-далёка перад сабою... На жанчыне была доўгая, па пяты, палатняная кашуля, рукі былі апушчаны, яны матляліся, як нежывыя... Жанчына не ішла, а цяжка, стомлена сунулася на мяне...

Калі жанчына параўнялася са мною, я пазнаў у ёй цётку Агапу, жонку Астапа Гусака, таго Астапа, што вартаваў некалі калгасныя гароды і на якога, ужо забітага, я спатыкнуўся ўночы ў картапляніку ля школы...

— Добры дзень, цётка Агапа! — сказаў я, узрадаваны, што сустрэў першага жывога чалавека з нашае вёскі.

Але цётка Агапа нічога не адказала — моўчкі прайшла міма, нібы нават і не заўважыла мяне...

І тут толькі да мяне дайшло: цётка Агапа не такая, якой была, а нейкая дзівотная, мусіць, не ў сваім розуме. Таму і прайшла яна міма, таму і не адказала на маё прывітанне...

Ты чуеш, чуеш мяне, сынок?.. Ах, ты даўно ўжо спіш, я і забыўся... Ну, спі, спі, сынок, хай сняцца табе добрыя, салодкія сны... А я буду ляжаць ля цябе і ўспамінаць... Доўга буду яшчэ ўспамінаць, што ўбачыў я ў сваёй вёсцы, калі прыехаў туды праз два гады... Усю-ўсенькую ноч. Увесь век свой, аж пакуль жыць буду, пакуль не засну, не засну аднойчы вечным, непрабудным сном...

...Першае, куды я пайшоў, было, вядома, нашае, бацькава і матчына, селішча. З вуліцы, здаля, яно выглядала ўсё гэтак жа, як і тады, калі я расставаўся з ім і ішоў шукаць партызан. Здавалася, за тыя два гады, што не быў я дома, нічога тут не змянілася — гэтак жа,

як і тады, буйна кучаравілася ліпа, гэтак жа хіліўся да зямлі, усё ніяк не могучы ўпасці, абгарэлы з аднаго канца пралёт плота, гэтак жа чарнелі абвугленыя сохі і шулы і гэтак жа буяла, дзічэла ўсюды зеляніна — яблыні, грушы, вішні...

Але гэта толькі здаля так, з вуліцы. Бо ледзь толькі я ўвайшоў у двор — убачыў, што зрабілі з нашым селішчам запусценне і час. Вакол таго месца, дзе некалі красавалася новай гонтавай страхою і пафарбаванымі ў блакітны колер ліштвамі хата, а потым, пасля пажару, чарнела вуголлем папялішча, парос высокі, роўны са мной, бур'ян... Бур'ян быў і на самім папялішчы — зялёны, густы, ён падыходзіў аж да печы, якая аблезла, завалілася ад дажджоў і снегу зусім — чырванела толькі дзе-нідзе з груды паленая цэгла. І на гэтай грудзе, на печышчы, таксама нешта бралася ўжо расці — не то бур'ян, не то палын... Палыном, бур'янам, крапівой, лопухамі, дзядамі зарос і ўвесь наш двор — сцежка, па якой мы хадзілі да калодзежа па ваду, дрывотнік, поле пад грушамі, яблынямі і вішнямі, хлевішча... Тая калода, на якой я некалі, як спапялілі немцы нашую вёску, заўсёды сядзеў, калі прыходзіў на сваё селішча, зарасла так, што і не відаць была; да яе, каб і хацеў, нельга было прадрацца.

«Значыць, маці мая не была тут...— падумаў я пра тое, што даўно і так ведаў, але ў што ўсё яшчэ ніяк не мог паверыць.— Іначай, калі б яна была, яна б павырывала бур'ян, палын, яна нешта пасадзіла б, пасеяла... Канечне, адкуль яна магла ўзяцца?.. Яе спалілі разам з усімі немцы... І мне трэба перастаць думаць, не вярэдзіць больш сабе душу, што нехта выратаваўся... Усе-ўсе згарэлі ў школе...»

І тут раптам мае думкі нібы аб нешта спатыкнуліся, зачапіліся — я ўспомніў цётку Агапу.

«Чакай, а цётка Агапа?.. Яна ж, выходзіць, не згарэла, уратавалася... Хіба яна, як і я, не начавала тады дома?.. А можа, так як-небудзь вырвалася з рук смерці?..»

Яшчэ праз якую хвіліну я, так і не агледзеўшы як след свайго селішча, не пахадзіўшы па ім, вопрамеццю кінуўся на вуліцу і пабег у той канец вёскі, куды толькі што пашыбавала цётка Агапа: я пачаў баяцца ўжо, што, калі не даганю Агапы, страчу ўсякую надзею напаткаць хоць каго жывога са свае вёскі.

«Чаму я не падумаў раней пра гэта?.. Мне трэба дагнаць цётку Агапу... Распытаць у яе, хто яшчэ з вёскі астаўся жывы, ці не ведае яна часам хоць што пра маю маці... Можа, мне гэта толькі падалося, што Агапа не ў сваім розуме?..— засумняваўся я.— Можа, яна нечым вельмі расстроена, устрывожана, таму і прайшла міма, не заўважыла мяне, не адказала на мой «добры дзень»?.. — спрабаваў я супакоіць, абнадзеіць сябе. І тут жа адчуваў: я свядома гавару сам сабе няпраўду.— Не, нават калі Агапа і не ў сваім розуме, мне ўсё роўна трэба яе дагнаць, трэба не спусціць са сваіх вачэй — гаварыла, падказвала мне нейкая думка.— Агапа недзе тут жыве. І можа, не адна, а з кім-небудзь яшчэ... І калі яна нічога не раскажа, то нешта раскажуць тыя, з кім яна жыве...»

Але як я ні спяшаўся, цёткі Агапы на вуліцы ўжо не заспеў.

«Яна недзе схавалася, звярнула ў нечы двор...»

Прыглядаючыся да слядоў — яны, вялікія, босыя, былі значны ў пяску даволі выразна, свежа, бо зусім нядаўна, можа, нават сёння ўранні, пратупацеў, пранёсся над вёскаю дождж і прыбіў, схаваў усюды ўсе ранейшыя рэдкія людскія сляды,— я дайшоў да грэблі. Тут дарога раздвойвалася, разбягалася на дзве: адна, шыршая, праставала цераз грэблю на шлях, што ішоў у мястэчка, другая паварочвала направа, убок, і вяла да калгаснага гарода, ці, як у нас казалі, да Хведаравай хаты, да хаты таго Хведара, якога забілі немцы ўзімку, калі ён вяртаўся апоўначы з уюноў. Сляды збочвалі на дарогу направа і дзвюма няроўнымі, перарывістымі палосамі віліся далей.

«Значыць, Агапа пайшла на колішні калгасны гарод... Туды, дзе лета ў лета жыў яе Астап... Але чаму?.. Што ёй там трэба?.. Няўжо яна жыве ў тым курані, у якім хаваўся ад дажджу і холаду Астап? Але ж курэнь той, здаецца, згарэў... Астаўся толькі пограб... Цікава, ці ведае Агапа, што яе Астап забіты, што ён ляжаў ля школы... Адзін, у картапляніку... І ў сваім яна розуме пасялілася там, на гародзе, ці ўжо не ў сваім?..»

Агапіны сляды да калгаснага гарода не даходзілі — яны зварочвалі на тую сцежачку, што вяла да Хведаравага селішча. Павярнуў услед за Агапаю на сцежачку і я, дзівячыся, што ў Хведаравым двары амаль усё цэлае: і вясніцы, і вароты, і платы — нішто не пагарэла, бы і не было тут зусім пажару...

«Чаму я не бачыў гэтага раней, тады, як жыў усё лета адзін у вёсцы?..»

Падышоў бліжэй да селішча і здзівіўся яшчэ болей — яно не зарасло так, як нашае, як усіх, бур'янам, палыном, лопухамі, дзядамі і рознай іншай травяной нечысцю. Наадварот, на ім, як і некалі, у ранейшыя гады, кусцілася загонамі бульба, зелянелі грады, цвіў мак, гарбузнік. Па кветках поўзалі, гулі пчолы, чмялі.

«Тут нехта жыве! — узрадаваўся я.— Няўжо гэта сама Агапа так урабіла гарод, усяго тут панасаджвала, насеяла? Але чаму тут, [illegible] не на сваім селішчы яна пачала абжывацца?..»

Я адчыніў весніцы, увайшоў у двор.

Сапраўды, на Хведаравым селішчы нехта жыў. Бульба была ўсюды акопана, грады прапалаты, дагледжаны быў і сад — камялькі спаднізу падбелены, голле дзе падпёрта калкамі, а дзе і падвязана за таўсцейшае, больш трывалае.

Пасярод двара, паміж папялішчамі хаты і хлява, дзе звычайна ў нашай вёсцы кожны гаспадар капаў сабе пограб, нешта горбілася, падымалася над картаплянікам. Адтуль на мяне глядзелі, нібы вочы, дзве ўмазаныя глінай у зямлю шыбіны. Каб дождж не размываў гліны і шыбіны не вываліліся, над імі былі прыроблены брылёчкі з абгарэлых дошак.

«Зямлянка»,— здагадаўся я.

Трошкі далей, убаку, на сцежцы, што вяла ў гарод, курэў невялічкі агонь — на ім у падвешаным на козлах чорным, закопчаным бляшаным вядры нешта кіпела, варылася. Ля агню, усё гэтак жа ўставіўшыся вачыма некуды ўдалячынь, стаяла цётка Агапа.

Я падышоў да агню, хацеў быў паспрабаваць зноў загаварыць з Агапай, але акурат у гэты момант з зямлянкі — а гэта была-такі яна — адчыніліся дзверы — не дзверы, а звычайныя бакавыя дзверцы з кабіны грузавіка — і адтуль выйшла... Не, я спачатку не паверыў вачам сваім — жывая, здаровая цётка Паўліна, Хведарава жонка.

Абое мы, і я і яна, на хвіліну аслупянелі — стаялі адно проці аднаго і не маглі вымавіць слова.

— А божачка ж мой! — апамятаўшыся, першая ўсклікнула цётка Паўліна.— Ды, няйначай, Мар'ін хлопец?.. Адкуль ты?.. Жывы?..

І не стрымалася — у наступную хвіліну кінулася да мяне. Абхапіла за плечы, прыхінула да сябе і пачала цалаваць, нібы я быў ёй нехта вельмі блізкі, родны.

— Дзе ты быў, чаму я цябе нідзе не бачыла?..— ледзь не крычала ад радасці цётка Паўліна.— Адкуль ты, ацалеў як?..

На Паўлінін крык з зямлянкі выбег хлопчык — у палатняных, абдрыпаных, прашмуляных на каленях штоніках і такой жа палатнянай, палапленай на плячах кашульцы, босы, увесь вымурзаны ў сажу і нешта жоўтае — не то ў яечны жаўток, не то ў сланечнікавы ці гарбузовы пылок,— выбег і здаля ўставіўся на мяне чорнымі цікаўнымі вачаняткамі.

— Ваш? — спытаўся я ў цёткі Паўліны, як толькі яна выпусціла мяне са сваіх учэпістых абдымкаў і перастала цалаваць.

— Мой,— слаба ўсміхнуласяаднымі куточкамі вуснаў цётка Паўліна і ражком фартуха, што быў падпяразаны паверх квятастай, пашытай з нямецкай плашч-палаткі спадніцы, выцерла з маршчыністых шчок слёзы.— А чый жа яшчэ, мой... Хвала Богу, мы ўсе асталіся жывы... Каця, Галя, Надзя, Мішка і вось ён, Петрык... Гэта ж я, як пачула была тады, што немцы ў вёску едуць, дык адразу і папаўзла з дзецьмі на гарод, ведаеш, дзе пограб калгасны быў... Чула сэрца маё, што нядобрае дзеяцца павінна. Паліцаі ж нешта вельмі заварушыліся былі, сяло наша пачалі спахапліва кідаць, уцякаць у мястэчка. А гэта верная прыкмета, я пераканалася за вайну... Дык я запаўзла з дзецьмі туды, у пограб той, і праседзела тамака, пакуль гора-горачка тое не схлынула,— расказвала Паўліна.— А ты, як ты збярогся? — пыталася яна ў мяне.

— Я ў Замошкі малако цётцы Лісавеце насіў...

— Ды яны ж і Замошкі спалілі? — непаразумела вырачыла вочы Паўліна.

— Мяне ўжо там не было, як немцы туды прыехалі... Я дадому бег...

— А-а, вунека што,— здагадалася нарэшце цётка Паўліна.— Дык ты, значыцца, з Замошак выбег і ў Рудню не паспеў... То-та ж яно!.. Я думаю, адкуль ты мог узяцца... А пасля, мусіць, недзе з'ехаў адсюль, бо і адзежа ж на табе не нашая, не вясковая, а гарадская,— аглядала мяне з галавы да ног Паўліна.— Прыехаў, каб паглядзець, хто жывы астаўся,— нібы пыталася яна ў мяне і тут жа, не чакаючы, што я скажу, сама адказвала: — Нікога, сынку, не асталося... Усе тамака,— махнула яна рукою туды, дзе некалі наводшыбе, у

полі, стаяла школа.— Усіх, каго захапілі дома, спалілі... Толькі вось я, ды ты, ды яна,— паказала Паўліна на Агапу. якая ўсё ў той жа паставе стаяла каля агню і ўсё гэтак жа некуды нерухома глядзела ўдалячынь,— асталіся... З усяе вёскі...

— А маці мая?.. Вы нічога не чулі пра маю маці? Дзе яна?..

Я не памятаю ўжо, як вымавіў гэтыя словы. Правільней, я іх не вымавіў, яны сарваліся самі ў мяне з языка. Адчуў толькі — у горле раптам зрабілася суха-суха. Ад хвалявання я аж не мог дыхаць...

— Яна тамака... Тамака, сынку...— ціха, вельмі ціха сказала цётка Паўліна і кіўнула галавою зноў у той бок, дзе была школа.— Тамака, дзе ўсе людзі нашыя... Нікому адтуль не ўдалося ўцячы... Хіба толькі вось ёй адной,— паказала яна вачыма на Агапу.— Але ты бачыш, якая яна... Раней хоць гаварыць магла... Усё, бывала, расказвала, як заганялі іх, бедных, усіх у школу, быццам на сход... А потым, загнаўшы, аблілі школу газай, падпалілі і пачалі страчыць з кулямётаў у дзверы, вокны... Яе Астап, ты ж ведаеш, печы некалі ў школе паліў... Дык ён усе ўваходы і выхады знаў... Кажа, узарваў падлогу, упіхнуў яе, дзяцей сваіх і сам услед за імі папоўз... Яна ўратавалася... А дзеці, Астап...

— Астапа я ў картапляніку знайшоў, як да школы ўночы падыходзіў. Ён забіты быў,— сказаў я.

— А ўжо ж, кажаш, забіты,— паківала галавою Паўліна.— Я так і ведала... І дзяцей, мабыць, таксама немцы пастралялі...

— Дзяцей я не бачыў...

— Маглі нежывых у агонь пакідаць... А можа, нават са школы не паспелі выпаўзці... А яна ўсё на папялішча тое штодзень ходзіць, думае, што Астап яе з дзецьмі пад падлогай астаўся... Вазьмуся другі раз тлумачыць ёй: маўляў, каб і асталіся яны тамака, пад падлогай, то задыхнуліся б ад дыму, памерлі б... Дык яна і слухаць мяне не хоча, у грудзі піхае...

Здагадаўшыся, відаць, што мы гаворым пра яе, Агапа насцярожылася, потым борзда-борзда падбегла да нас. Гледзячы ўсё гэтак жа некуды ўдалячынь, пакруціла адмоўна галавою.

— Гу-гу-гу,— прагугнела яна нешта сваё і паказала рукою на зямлю.

— Так-так,— згадзілася цётка Паўліна з Агапаю.— Дзеці твае з Астапам у школе, пад падлогай... Ад немцаў туды схаваліся...

— Угу-у,— прагугнела зноў Агапа і вярнулася, супакоеная, да агню.

— Заўсёды вось так,— заламала рукі Паўліна.— Як толькі з кім загаворыш пра яе дзяцей ці Астапа, прыйдзе і паказвае, што ў зямлі яны, пад падлогай... А так больш нічога не разумее, ані, як малое дзіця... Прыбегла тады, проста ўдзень, на калгасны гарод і ў пограб лезе... Мы і абамлелі — думалі, немец ці паліцай... Аж, глядзім, Агапа... А яна ціснецца ў куток, зямлю рукамі грабе, бы ўсё роўна лезці туды, хавацца хоча... І не гаворыць ні слова. Мо праз тыдзень расказала нам усё... І з таго зноў маўчыць, слова не скажа... Так і жыве з намі... Нічога не робіць — цэлы дзень стаіць вось так пры агні і ўсё нібыта нешта ўспамінае, усё памяць сваю нібы сілуе... А ўранні, пасля ночы, заўсёды ідзе на папялішча школы... Ды што ж гэта я,— усклікнула раптам цётка.— Ты ж, мусіць, галодны, не еў яшчэ сёння... А ў мяне вакурат картопля ў вядры варыцца... Зараз вось адцаджу, ды есці будзем... Ідзі ў зямлянку, пасядзі, я хуценька, ментам...

І цётка Паўліна, схапіўшыся за фартух, пабегла да агню.

Я ж астаўся стаяць там, дзе і стаяў,— не зрушыўся нават з месца. Ногі мае нібы прыраслі да зямлі.

«Маці маёй няма... Маёй маці няма... Няма маці маёй...» — мільгала, праносілася ў мяне ў галаве, і я адчуваў, як ледзянее, камянее ў мяне ўсё ўсярэдзіне...

Мама, родная, мілая мама! Вось ужо больш за дваццаць гадоў мінула, як нас разлучыла з табою вайна...

Больш за дваццаць разоў прылятáлі з выраю і зноў адляталі ў вырай птушкі...

Больш за дваццаць разоў падалі і раставалі снягі...

Больш за дваццаць разоў жаўцелі і зноў зелянелі травы...

Больш за дваццаць разоў кідалі людзі ў раллю зерне, і столькі ж разоў яно прарастала, каласілася, красавала, спела і зноў ехала на вазах у людскія свірны...

І ўсё гэта без цябе, мама!

Больш за дваццаць гадоў, мама, вочы твае не бачылі, як кіпелі ад квецені сады, як сінела ў жніўную спёку неба, як залаціліся і чырванелі на схіле лета лясы, як іскрылася і бялела ад снегу поле...

Больш за дваццаць гадоў, мама, вушы твае не чулі, як заліваліся веснянй парою на досвітках салаўі, як шапталася спелым коласам у гарачыя жніўні жыта, як звінелі сухім лісцем позні лістапады, як вылі студзеньскія завірухі і рыпелі, трашчалі лютаўскія маразы...

Больш за дваццаць гадоў, мама, рукі твае нічога нідзе не сеялі, не садзілі, нічога нідзе не жалі і не граблі, не вязалі ў полі снапоў, не бралі ў лесе баравікоў, не ткалі, не выбівалі палотнаў...

Больш за дваццаць гадоў, мама, ногі твае не мыліся буйнымі вяснянымі росамі, не пыліліся цёплымі летнімі пяскамі, не калоліся вострымі асеннімі пожнямі, не рыпелі марознымі зімнімі снягамі...

Больш за дваццаць вёснаў, мама, расцвіталі на лугах твае краскі...

Больш за дваццаць летаў, мама, пераспявалі ў лясах твае ягады...

Больш за дваццаць восеняў асыпаліся ў арэшніку твае арэхі...

Больш за дваццаць зімаў падалі снягі, каб бяліць твае палотны...

А ты ўсё не ішла, цябе ўсё не было і не было...

А ты ж магла быць, мама! Мама, ты ж магла яшчэ жыць! Жыць, жыць, жыць!

Магла б штовесну нешта садзіць і сеяць, магла б спяваць песні, магла б гаварыць, пытацца, чаму так зажураны ў твайго сына вочы, магла б, урэшце, люляць майго сына, твайго ўнука, мама!

Магла б... Канечне, магла б... Калі б... Калі б не прыйшлі на нашу зямлю чужынцы, калі б не забралі цябе...

У поля...

У лугу...

У лесу...

У сонца...

У неба...

У ўнука...

У мяне, мама!

Ніколі-ніколі ўжо вачам тваім не глядзець на неба!

Ніколі-ніколі ўжо рукам тваім не ткаць палотнаў!

Ніколі-ніколі ўжо нагам тваім не хадзіць па полі!

Ніколі-ніколі вушам тваім не чуць унукавага смеху!

Ніколі-ніколі голасу твайму не спяваць песень!

Ніколі-ніколі губам тваім не цалаваць сына!

Ніколі!

Ніколі!

Ніколі!

Колькі чаго не паспела зрабіць ты, мама!

Колькі чаго не пабачыла, не пачула, не спазнала, не зведала!

І ўсё гэта праз вайну, мама!

Больш за дваццаць гадоў ужо, як няма цябе побач са мною. Больш за дваццаць гадоў, як разлучыла нас вайна. Гады пасерабрылі мне скроні, і думная, клопатная сталасць лягла маршчынамі на мой лоб.

Я пеpажыў цябе, мама,— мне цяпер болей гадоў, чым было табе, калі мы з табою расталіся. Помніш — ты стаяла тады ля хлява, махала мне рукою, а я ўсё азіраўся, усё глядзеў і глядзеў на цябе!

Больш за дваццаць гадоў я гэтак жа азіраюся назад — праўда, ужо ў думках — і гляджу на цябе, мама, раюся заўсёды і ва ўсім з табою і бачу, як ты махаеш рукою — ідзі, ідзі, мой сын!

І я іду.

І побач са мною ідзеш ты, мая дарагая, мілая мама! Ідзеш усюды, куды б ні ішоў я. Цяжка мне — ты памагаеш, лёгка — ты радуешся, весела — ты смяешся, горка — ты плачаш... Разам са мною, мама!

І ты не памерла для мяне. Ты жывая. Памерла ты для другіх. Тых, хто цябе не ведаў ці ведаў мала.

Для мяне ж ты жывая і будзеш жыць, пакуль буду жыць і я. Мы памром разам з табою, мама.

Разам са мною пойдзеш ты ў зямлю. Цяпер ужо навечна. Але пасля мяне астанецца жыць мой сын. А ў сыне астануся жыць і я. І, вядома, ты, мама. Бо ўсё, што пеpажыў я і што пеpажыла ты, будзе знаць мой сын. А ў майго сына будзе таксама сын, а ў таго сына — яшчэ сын... Жыццё вечнае, а значыць — вечныя і мы з табою, мама! Смерць можа забраць нашае цела, прымусіць не біцца нашыя сэрцы, але яна не мае сілы пахаваць разам з намі і нашыя думкі, нашую любоў і нянавісць. Яны — вечныя, як вечна і само жыццё.

Вечная будзе і нянавісць нашая да вайны, да тых, хто разлучае раней часу маці з дзіцем і дзіця з маткаю,

жонку з мужыком і мужыка з жонкаю, каханага з каханаю і каханую з каханым... І ўсіх-усіх забітых, спаленых, замучаных

з полем...

з лугам...

з лесам...

з сонцам...

з небам...

Вечны ж праклён мой і твой, мама, вайне! Вечны праклён усіх забітых, спаленых, замучаных і жывых табе, вайна!..

Ужо ў зямлянцы, за сталом, што быў збіты з негабляваных дошак, так, на скорую руку, відаць, самой Паўлінай ці яе дзецьмі, цётка Паўліна сказала мне, што я не першы вярнуўся дадому, у родную вёску, што перада мною вярнулася на сваё селішча Сахронава сям'я...

— Ты ж, мусіць, не забыўся, помніш, што Сахронаву хату раскідалі былі немцы, як грэблю правілі. І Сахроніха перайшла тады ж, увосень, жыць у Барсукі. Дзе ж было ёй, беднай, з дзецьмі дзецца? А тамака хата вакурат пуставала. Цяпер з той хаты людзі прыехалі. З бежанцаў... Сам ведаеш, каму за стол, а лішняму хоць пад стол. Вось Сахроніха і перабралася назад, на папялішча. І так, дзякуй Богу, усе жывыя — і Юрка, і Змітрачок, і Томачка. Дый сама Поля не вельмі з горам зналася. Усё ж у хаце жыла. А цяпер вось яшчэ і чалавек вярнуўся...

— Дзядзька Сахрон ужо дома? — перапытаў, аж не паверыў я.

— Але ж, дома... — пацвердзіла цётка. — Ён падаўна прыехаў. Пусцілі яго. Як енваліда... Ён без абедзвюх рук. Кажа, калі паранены ляжаў, адмарозіла. Адной вышэй локця няма, а другой трошкі меней. Ні гузіка сам сабе зашпіліць не можа, ні што ў руку ўзяць... Толькі лыжку і трымае — яму, кажа, нейк косці на руцэ расшчапілі дактары, каб хоць есці можна было самому. А які ж майстра быў, якія тыя рукі залатыя былі ў яго!.. Чаго толькі не ўмеў рабіць! Печ некалі нам склаў... Ох, і печ жа была! Бярэмачак дроў укінеш — і цяплынь, хоць голы ў хаце сядзі,— узялася ўспамінаць цётка Паўліна. — Цяпер і яны ў зямлянцы жывуць. Ты хіба не бачыў, калі па вёсцы ішоў?

— Не, не бачыў,— хітнуў я галавою.

— Яно і не дзіўна, селішча ж іхняе да ладу шчэ не даведзена. Ды еш, еш ты,— згледзеўшы, што я не бяру з вялікай глінянай міскі салонікаў, ад якіх валіла валам пад нізкую, закураную столь пара, падагнала мяне цётка. — Еш, не сядзі... — І каб, мабыць, падахвоціць мяне, сама пацягнулася рукою да міскі, узяла ў чорныя, парэпаныя пальцы бульбіну, паднесла сабе да рота. Але не ўкусіла — палажыла на стол. — Во, чуць не забылася! — усклікнула раптам яна. — І шчэ ж адзін чалавек у вёску вярнуўся...

— Хто? — спытаўся я, і сэрца маё ёкнула: ці не бацька мой?

— Яўмен Тарбачэня... Ну, што лесніком быў.— Паўліна памаўчала, цяжка ўздыхнула.— Прыйсці прыйшоў, а сустракаць яго нямашака каму. Нікога не асталося з сям'і. Адзін толькі ён. І жонка, і дзеці пагарэлі... Як і матка твая...— зноў цяжка ўздыхнула цётка.— Трудна яму. Для каго вайна скончылася, а для яго, можа, толькі пачалася. Як прыйшоў, так і сядзіць дзень і ноч на папялішчы. Усё Алену сваю ўспамінае, дзетак — Наташку і Лявонку... Спрабавала я адгаворваць, каб так блізка ўсяго да сэрца не браў. Нічога не памагае. Я і так да яго падыходзіла, і гэтак — маўчыць ці адвернецца і скажа: «Не так, не так усё, Паўліна...» Я і сама знаю, што не так. Але ж што зробіш?.. Жыць жа нейк трэба. Многае робіцца ў свеце не так, як нам таго хочацца. Дык што нам, паміраць ад таго? — паглядзела мне проста ў вочы цётка. Узяла са стала бульбіну, зноў паднесла да рота і зноў, не ўкусіўшы, палажыла на краёчак стала.— І ты вось нічога не ясі, занудзіўся, бачу...— сказала яна ціха.— Праўда, і яда не бог ведае якая. Адна картопля. Сухая, у рот не лезе. Але другога нічога пакуль што нямашака. Гуркі шчэ не выраслі, і кароўка шчэ не ацялілася... Але, дзякаваць Богу, усё з часам будзе. Пачакаць толькі трэба. Не зразу. Дзеці мае рабацяшчыя, памагаюць ужо. Галю з Надзяю ў нянькі аддала ў мястэчка, да настаўніц. Мішка ў Барсуках кароў пасвіць. А я з Кацяй і Петрыкам тутака вось жыву... Ох, і папамучыліся ж мы, як сяло наша спалілі і мы адны без кала ды двара асталіся! Як успомню, што перажылі, страшна робіцца. У пограбе тым, на калгасным гародзе, мы і пабылі ўсяго толькі, пакуль немцы з сяла не паехалі. А тады — у алёс... Выйдзем уночы, па сяле пройдзем — жудасць бярэ... Адны па-

пялішчы, ды сабакі, каты як непрыкаяныя валочацца, не ведаюць, дзе ім дзецца. А есці няма чаго — новае не ўрадзіла, а старое згарэла. Ды што гэта я?.. Ты ж сам усё ведаеш... Згаладаліся мы, знебыліся, аслаблі, што і на нагах стаяць не маглі. Выпаўзла я з альса, у пограб нечы палезла, думала, можа, там што паесці знайду. У пограб залезці залезла, а вылезці не магу. Сіл нямашака... Так і асталася тамака ляжаць. І сама не помню, колькі праляжала. Думала, капец мне. Аж дзеці, дзякуй ім, знайшлі, у Барсукі збегалі, дзядзьку аднаго папрасілі, дык ён на падводзе прыехаў ды мяне з пограба дастаў, да сябе ў хату завёз.— На вачах у Паўліны нагарнуліся слёзы.— Два месяцы пралежала ў яго на пасцелі, нават па патрэбе не магла на двор выйсці. А ўсё ж выжыла, не памерла, бачыш. Калі сяло наша спалілі ды адна я з дзецьмі асталася, думала: «Цяперака ўжо ўсё, прапала ты, Паўліначка!» Аж не — не прапала, выжыла. І не прападу — веру, буду жыць, як бы трудна мне ні было. Чалавек жывучы, можа, як ніхто на гэтым свеце... Спачатку, калі на ногі зноў стала свае, радавалася, што хоць хадзіць магу сама, ні ў кога нічога прасіць не трэба. Апастылела была за хваробу нават сама сабе. Потым немцаў адсюль прагналі, шчэ радасці пабольшала: хоць не страляе ніхто нідзе, баяцца не трэба, што цябе ці дзіця тваё куля шалёная заб'е. У вёску сваю пераехалі, зямлянку зрабілі. Шчэ лепей жыць стала... Верыць пачала, што і хатка ў мяне будзе, і ўсё, што трэба, здабуду, агораю. У вайну, паражыўшы не такое, не памерла, дык цяперака і пагатоў не памру, век жыць буду. І даўбнёй ніхто мяне не заб'е...— Паўліна крыва ўсміхнулася, зноў памаўчала.— А там дзеці падрастуць, дык помач будзе. Будзем жыць. А што Хведара майго немцы застрэлілі, дык нічога не зробіш. Вайна... Нікога яна бокам не абышла, ва ўсіх нешта ўрвала. У таго хату, у таго дзіця, у таго чалавека, а ў таго ўсё, усіх разам... Што зробіш... Пажыла я з чалавекам трохі, вунь дзяцей аж пяцёра на гора сабе ды на пакуту нарадзіла. Другія і таго не мелі, што я... І без вайны другі раз паміраюць, а ў вайну хочаш, каб і волас з тваё галавы не ўпаў. Вось так, сынку. І ты не вельмі нудзіся таксама, што матка твая згарэла. Не ў аднаго цябе. А тым часам і бацька твой мо шчэ жывы, дадому вернецца, матку новую возьме. Хаця, што гэта я абы-што чаўпу... Матка адна ў чалавека, і ніхто яе не заменіць... Дый навошта яна табе

ўжо, матка тая другая, сам хутка жаніцца будзеш... Вунь вусы ўжо лезуць на верхняй губе, значыць, у сілу мужчынскую ўбіраешся. Ды не плач, не плач ты, гору свайму слязьмі не паможаш. Хай я плачу, дык я ж баба, няшчасная, гарэтная... А ты?..

...Яшчэ доўга-доўга расказвала, суцяшала мяне цётка Паўліна...

Каціліся і каціліся з яе і з маіх вачэй слёзы...

Стылі і стылі на стале салонікі — да іх так ніхто з нас і не дакрануўся...

А ўвечары, на заходзе сонца, я сядзеў поплеч з Яўменам Тарбачэнем на яго зарослым, гэтак жа, як і наша, як і ўсе ў вёсцы, палыном ды бур'янам селішчы, проста на зямлі, і слухаў-слухаў, што гаварыла яшчэ адно чалавечае гора:

— Паўліна кажа мне: вазьмі сябе, Яўмен, у рукі, забудзься на тое, што было, нанова жыць пачынай. Маўляў, таго, што было, усё адно не вернеш. А як я забыцца магу на тое, калі я чатыры гады толькі ім і жыў, калі яно так і стаіць у мяне ўваччу. Вось сяджу ў сваім двары, гляджу на папялішча і бачу — завіхаецца жонка мая, Алена, ля печы. Яна, бывала, заўсёды раней за мяне з пасцелі ўставала. Пакуль я ў пасцелі ляжу, яна і карову збегае падоіць, і ў печы запаліць, і есці чаго варыць прыставіць... А то другі раз аладкі возьмецца пячы... Скаварада нагрэлася, сіпіць на ўсю хату, а яна яе подмазкай мазь, мазь... Расчырванеецца ўся, зарумяніцца. А я ляжу ў пасцелі ды толькі любуюся ёю. І паставай такой гнуткай, і рукамі, нагамі, і так. Радуюся, якую жонку сабе добрую ўзяў. Колькі разоў я ўспамінаў гэта там, на фронце! Як зацішак надарыцца, так і ўспамінаю. І думка ўвесь час была адна: вось скончыцца вайна, прыеду дадому і зноў убачу, як Алена мая аладкі пячэ. Яна заўсёды, калі радасць у хаце, аладкі пякла. Нават мукі расстараўся, у старшыны выпрасіў, у ранец палажыў. Ведаю ж, дома можа не быць. Думаю, Алена пячы аладкі будзе, а я знарок памаруджу, не ўставацьму, буду ляжаць ды на Алену сваю глядзець. А прыехаў — бачу: ніколі гэтаму ўжо не быць. Асталіся толькі ўспаміны...— Дзядзька Яўмен памаўчаў. Потым зноў загаварыў ціха і разважна, нібы сам з сабою, пра тое, што было ў яго на душы.— А дзеткі якія харошыя ды разумненькія былі ў мяне. Іду, бывала, з лесу, а насустрач сыночак мой, Лявонка,

бяжыць. «Тата, дай стрэльбу пранясу». А стрэльба тая — удвая большая за яго. Вазьму Лявонку на рукі, сабе на плечы пасаджу. А ён нагінаецца, у кішэні мае лезе, сумку, патранташ да сябе цягне, «зайцавага» хлеба шукае... Дадому прыйду — місачка ягад на стале стаіць. «Гэта я табе, татка, з лесу прынесла...» — скажа Наташка мая і глядзіць на мяне так, нібы хоча, каб я нештачка ёй добрае ды ласкавае сказаў. Сядзем за стол, Лявонка на адно калена да мяне, Наташка на другое, дый паядзім тыя ягады. А смеху, радасці, пацехі колькі!.. То Лявонка чаравікі не на тую нагу абуе, то ў крапіву залезе і абстрыкаецца ўвесь, думаючы, што гэта не крапіва, а звычайная трава. То сасніць, быццам я з лесу зайца жывога прынёс і хаваю ад яго. І ўсю раніцу плача, просіць, каб я не хаваў, а паказаў, аддаў яму. А то Наташка спытаецца раптам: «Тата, чаму ва ўсіх мужчын бароды растуць, а ў мамаў не?..» І смех... Паспрабуй адкажы... А колькі апавядалі яны мне ўсяго! Як прыйду дадому, дык і шчабечуць, нібы тыя салавейкі... І дзе яны бегалі ўдзень, і што бачылі, чулі... І пра ўсё папытаюць, усё ім цікава было. І дзе я сёння быў, і што бачыў, і калі з імі ў лес пайду пчолы падглядаць... У мяне ж вуллі ў лесе стаялі, на дубах. Мёд з вулля дастану, першыя заўсёды каштавалі яны. І калі казку пачну, бывала, расказваць, замоўкнуць, бы мышы, ні гу-гу... Ляжаць ды толькі насамі сапуць. Хіба ж я магу ўсё гэта забыць?.. Чатыры гады я жыў толькі тым: вось скончыцца вайна, прагонім немца, я вярнуся зноў дадому, да свае жонкі, дзяцей. І ўсё тое, што пабачыў, перажыў на фронце, забудзецца, адыдзе, як непатрэбны і страшны сон. Гэта давала мне сілы, і я ішоў і ішоў ад акопа да акопа, ад зямлянкі да зямлянкі... Так дайшоў я аж да Эльбы... Рака такая ў Нямеччыне ёсць, можа, чуў?.. І вось вайны няма, я вярнуўся дадому. І бачу — вяртацца сюды мне не было чаго. Немцы спалілі маю хату, спалілі жонку, спалілі дзяцей. Спалілі ўсё, чым я жыў... Астаўся адзін я... У мяне ёсць сіла. Але нашто мне тая сіла, калі ў мяне няма мае Алены, калі ў мяне няма майго Лявонкі, мае Наташкі?.. Мне няма цяпер чаго рабіць на гэтым свеце, толькі хіба сядзець ды ўспамінаць, як жылося да вайны. Мне няма каму аддаць тых драбочкаў цукру, што я прынёс у сваім ранцы, няма каму заплесці ў коскі тых стужак, што навыбіраў у горадзе ў магазіне, няма каму завязаць той хусткі, што купіў я сваёй Алене. Дзеткі

мае, салавеечкі ненаглядныя, нашто я без вас? Лепей бы я не вяртаўся сюды, хай бы і мяне забіла на фронце!..

Я моўчкі, баючыся прамовіць слова, слухаў, што гаварыў-успамінаў дзядзька Яўмен, а перад вачыма ў мяне плыло, адно мянялася другім, сваё — тое, што бачыў, чым жыў, калі са мною былі маці, бацька, дзед, калі яшчэ не згарэла, стаяла цэлая нашая хата...

...Маці мая таксама часта пякла аладкі. Толькі не з мукі, а з дранай бульбы. І елі мы іх са смятанай ці здорам, а ўзімку, калі ціснулі маразы, з сырым, мёрзлым, што аж ламалася, як лёд, салам... І бацька заўсёды ў той дзень, калі маці пякла аладкі, быў вельмі вясёлы, гаваркі — засунуўшы рукі ў кішэні штаноў, пахаджваў сюды-туды па хаце, скрыпеў маснічынамі і ўсё расказваў, хваліўся маці, што і ў гэтым месяцы яны «перакрылі намнога план» і павінна быць надбаўка да зарплаты. І калі ён атрымае грошы, то гэты раз абавязкова купіць маці новае плацце, каб можна было ў ім не толькі выйсці ў людзі, але і паехаць на мора. Мора для бацькі было нешта ледзь не казачнае, і ўсё жыццё сваё ён марыў з'ездзіць на мора і звазіць, паказаць яго ўсім нам — маці, Верцы, мне...

— Вось як толькі разбагацеем хоць трошкі, так і паедзем...— часта казаў ён.

Але міналі год за годам, я рос, а багацце да нас так і не прыходзіла...

...І я, як быў малы, заўсёды бегаў сустракаць пад лес бацьку. Праўда, у майго бацькі ніколі не было на плячах стрэльбы. Але затое ў кішэні, у пінжаку, ляжаў складны бліщчасты метр. І бацька даставаў яго і кожны раз мераў, ці падрос я за дзень... Не было ў бацькі і патранташа — была толькі скураная сумка. У сумцы бацька насіў нейкія квітарусы і паперы і, вядома, «зайцаў» хлеб... Ну і смачны ж быў ён, той хлеб! Я з'ядаў яго ў адзін міг, які б вялікі акраец таго хлеба ні прынёс з лесу бацька. Часам нават знарок пакідаў месца ў жываце на «зайцаў» хлеб, калі абедаў...

...І я насіў свайму бацьку ягады. З усіх ягад бацька найбольш любіў суніцы. І еў не як усе — лыжкай, а рукою, жменяю.

— Так куды смачней,— жартаваў ён, калі маці падавала яму лыжку.— Нашы продкі не дурнейшыя за нас былі, а ўсё рукамі елі. Затое ж і дужыя былі!.. Ні

жывот у іх ніколі не балеў, ні галава... І жылі за сто год кожны!..

...І я, мусіць, неаднойчы смяшыў сваімі роспытамі бацьку. Толькі я маленькі тады быў і нічога не запомніў... Запомнілі ўсё бацька, маці... А я толькі чуў ужо, як смяшыла ўсіх нас Верка. Падыдзе да бацькі, калі ён з работы вернецца, лапае ручкаю па кішэнях і ўсё просіць: «Веяцька касяядку фоця. Веяцька касяядку фоця!..» Смешная Верачка была, пацешная, і ўсё называла не так, як звалі ўсе, а па-свойму. Хлеб у яе быў «хебцік», хустка — «фута», яблык — «абацька»...

...І я хадзіў з бацькам у лес, толькі не падглядаць пчолы — у нас ніколі не было сваіх пчол,— а па арэхі, па грыбы... Бацька вельмі добра ведаў лес, ведаў усе хады ў ім, ведаў, дзе што расце. І калі павядзе, бывала, па арэхі, дык заўсёды нашчыплем поўную торбу, ледзь прынясём. І ўсе арэхі спеленькія, жоўценькія, поўненькія, і нават калі пасушацца на печы, дык усё роўна зярняты на ўсю шкарлупку. Раскусіш арэх — а там такая смаката!.. Грыбы на бацькавых грыбовішчах раслі вялікія, з тоўстымі ядранымі каранямі і белыя-белыя, як сыр. Пойдзеш з бацькам — ён любіў хадзіць па грыбы раненька-раненька, чуць свет — і, пакуль сонца прыгрэе, поўны кашэль напілёкаеш. І якіх грыбоў — баравічкоў, адзін у адзін, і ўсе беленькія, каранастыя, а шапачкі зверху дык нібы хто знарок падчарніў... Хто ні сустрэне — не ўцерпіць, папытаецца, дзе бралі... А бацька ўсміхнецца — усміхаўся ён дзіўна, каб шчарбінка, што была ад выбітага ў дзяцінстве зуба, не кожнаму відна была,— і скажа:

— Тамака, дзе бралі, ужо не возьмеш...

— Чаму ж гэта? — часам пытаў цікаўны.

— Ды таму, што мы іх пабралі... Вось яны, у кашалі!..

І зарагоча, зарагоча весела, залівіста...

Я сядзеў, успамінаў бацьку, і аднекуль з сярэдзіны, спадыспаду, з самай душы, лезла, кралася думка: майму бацьку ўсё ж будзе лягчэй, чым дзядзьку Яўмену. У дзядзькі Яўмена нікога не асталося жывога.

У майго ж бацькі астаўся я... Толькі каб ён не загінуў, каб быў жывы ды вяртаўся хутчэй дадому, да мяне...

— Што самае плывучае?
— Вада.
— Што самае пякучае?
— Агонь.
— Што самае жывучае?
— Трава.
— Трава?!
— Так, трава. Мароз марозіць яе, сонца сушыць, агонь паліць, вада топіць, жывёла есць, звер топча, чалавек косіць, а яе не меншае, яна ўсё роўна ўсюды зелянее, расце, як зелянела, расла стагоддзі, тысячагоддзі таму назад...
— Чакай, а які ж тады чалавек?
— Чалавек самы трывушчы.

На змярку, калі мы з дзядзькам Яўменам наадздзіралі з платоў дошак і, паслаўшы іх на зямлі, ужо збіраліся ўкладвацца спаць, у двор да нас прыйшоў Сахрон. Без шапкі, у паношаным, выцвілым салдацкім галіфэ і такой жа выцвілай, аж белай, салдацкай гімнасцёрцы ён здаўся мне надта высокім, незнаёмым.
— Што ж гэта вы, суседзі, тут бадзякуеце? — сказаў ён да нас знарок весела і ўсміхнуўся ў свае густыя, парыжэлыя ад тытунёвага дыму вусы.— Хіба ж бо месца нідзе нямашака другога, што конча тутака вам начаваць трэба?.. Вуня ж зямлянка і ў мяне ёсцека, і ў Паўліны... Тым часам зямлянка, канечне, не харомы, а ўсё ж спаць можна. Лепей, чымся на дварэ. А як дождж нахопіцца, навальніца?
— Хай хоць і канец свету,— абыякава махнуў рукою Яўмен.— Мне ўсё адно... Як так жыць, дык лепей саўсім не жыць...
— А вось гэта, суседзе, дарэмна,— пакруціў галавою Сахрон.— Хай у цябе гора, у мяне, у хлопца... Але ж у некага і радасць ёсцека...
— У каго, у каго тая радасць? Дзе ты бачыў яе? — падняў на Сахрона вочы дзядзька Яўмен.— У цябе няма, у хлопца няма, у мяне няма... А думаеш, у Паўліны яна ёсць, радасць тая? У Агапы?.. Ці ў той маткі, што дзіця з вайны не вярнулася, недзе на чужой зямельцы галаву сваю склала? Ці ў бабы той, што з дзецьмі ці без дзяцей на ўвесь век удавою асталася? — Уздыхнуў. Потым зноў загаварыў, нібы сам з сабою, ціхім, задуменным голасам: — Бачыў я ў Нямеччыне,

як нёс бацька забітае дзіця сваё. У бамбёжку гэта яго, каменнямі... Як прыйшлі мы, то адкапалі з-пад дому разбуранага. Узяў ён на рукі тое дзіця і не бачыць, куды ісці. Ідзе і на дамы, на слупы натыкаецца, бы ўсё адно сляпы. Мы аж пілоткі з галоў пасцягвалі. Паверыш, а я ж да гэтага думаў, што калі яны, гады, дзяцей нашых жывых у агонь кідалі, дык нямашака ў іх шкадобы ніякай, звяры яны... А гора, яно, выходзіць, усюды гора, хто б ты ні быў. То, думаеш, немцу таму радасць?..

— Радасць не радасць, а ўсё ж спакайней цяпераіка. Хоць ведацьме, што нікога больш у яго не заб'е...

— Дык гэта ж калі дзеці ў яго шчэ асталіся... А як у яго гэтак жа, як і ў мяне — нікога, як бы і не жыў да гэтага трыццаць сем гадоў, як бы невядома адкуль узяўся? Ні бацькі, ні маткі, ні жонкі, ні дзяцей, ні радні... Толькі ўспаміны і асталіся... Ды папялішча вось гэтае...— махнуў галавою на бур'ян дзядзька Яўмен.

Сахрон прысеў да нас на дошкі, кульцяпкаю правай рукі — левая была ў рукаве, а рукаў падпяразаны шырокім салдацкім рамянём — адтапырыў кішэню штаноў.

— Папяросу круціць умееш? — падміргнуў ён мне па-змоўніцку адным вокам. І, не чакаючы, што я адкажу, папрасіў: — Вазьмі, браток, капшук, зляпі... Якую ўмееш, такую і зляпі... А то, ліха на яго, ніяк курыць не адвыкну. Кідаў ужо разоў колькі — і зноў пачынаю... Па начах сніцца, што курыць хачу... Цярплю, цярплю дый закуру...

Я выцягнуў з кішэні крамны, пацёрты (відаць, яшчэ франтавы) капшук, дастаў з яго кавалачак газеціны, насыпаў тытуню, скруціў папяросу. Прыкурыўшы, падаў яе дзядзьку Сахрону ў рот. Сахрон глыбока зацягнуўся дымам, потым неяк адразу выпусціў яго двума шызымі струменьчыкамі праз нос. Перакінуў папяросу языком з аднаго кутка рота ў другі, сказаў:

— Усім яно, канечне, не соладка...

— Дык што ж, усе вось так пасядзем,— пачуўся раптам над нашымі галовамі сіпаты голас цёткі Паўліны; калі яна да нас падышла, я і не заўважыў,— рукі складзём ды будзем плакаць? А шчэ мужчыны! — пажурыла, пасарамаціла яна нас.— Вучыцеся ў мяне, старое Паўліны... Поле сваё яна жалезняком ускапала? Ускапала... Зямлянку сабе зрабіла? Зрабіла... Цялушку купіла? Купіла... І хату паставіць... Вось пабачыце,

паставіць... Ужо лесу з Кацяй нарыхтавалі... Хай падсохне трохі, у райвон пайду. Падводы дабівацца буду. Скажу: хочаце, каб Рудня была, каб лесам не зарастала? Дык каня дайце, хоць якую здыхляку... І веру — дадуць. Кожны бядзе нашай паспачувае, кожны яе пачуе... Не можа быць, каб не пачуў...

— У цябе другое дзела, Паўліна,— сказаў яшчэ цішэй, амаль што шэптам, дзядзька Яўмен.— У цябе дзеці жывыя... У цябе ёсць дзеля каго старацца...

— Пазайздросціў лысы пляшываму,— грубавата, з выклікам зіркнула на Яўмена цётка Паўліна.— Ды я на тваім месцы ўжо новых дзяцей мела б... Столькі ўдоў — кроў з малаком, а не бабы... Толькі скажы!.. Яны раджаць хочуць, а не ў ялаўках хадзіць... Хто па году, а хто і тыдня з чалавекам не жыў...

— Не магу я так, Паўліна...

— Не можаш так, дык рабі як можаш... Адну якую бабу сабе выберы. Не бойся, любая за цябе пойдзе... Эх, каб я маладзейшая была! — склала рукі на грудзях Паўліна.— Я паказала б табе, дзе сум і нуду дзецы!.. А то як заладзіў, так і цягне адно і тое ж з дня на дзень: Алена мая — дык і такая, і гэтакая... Быццам на Алене тваёй і свет клінам сышоўся, быццам і другіх баб нідзе не было і няма... Ды я, хай уважыць мне хлопец,— павярнулася яна да мяне,— ды я, быўшы мужчынам, толькі б тое і рабіла, што па сёлах хадзіла, хай бы бабы чараваделі, дзяцей раджалі...

— Не трэба так, Паўліна,— заступіўся за Яўмена Сахрон.— Пажартаваць кожны з нас умее... А вось каб параіць чалавеку, памагчы...

— Дык гэта я раіць вам павінна, я павінна вам памагаць? — не дала дагаварыць, перабіла Сахрона цётка Паўліна.— Я?.. А таго вы не бачыце, што без чалавека я асталася, што дзяцей сваіх па ўсім свеце пааддавала, каб з голаду не памерці, каб жыць?.. Дык вы гэтага не бачыце, не бачыце, а бачыце толькі сваё гора?

— Зноў ты на ражон лезеш,— паўшчуваў Паўліну Сахрон.— Хто ж бо табе кажа, што гора ў цябе нямашака... У кожнага яно ёсцека, тое гора, і ў кожнага сваё...

— А ты бягом і заступацца,— зноў сварліва падкусіла Сахрона цётка Паўліна.— А можа, я знарок так груба гавару, можа, я пасварыцца з Яўменам хачу, зачапіць яго за жывое, га?.. Каб думкі яго трохі ў другі

бок павярнуць, каб ён шырай на ўсё глядзеў, каб бачыў болей?.. Дык ты пра гэта не падумаў, а заступацца бежкам... Ды знаю я — цяжка яму, трудна. Таму і стараюся, каб лягчэй было... Жыць жа і без Хведара майго мне трэба. І яму без Алены і без дзетак... І хлопцу,— зноў павярнулася да мяне Паўліна,— без маткі, ды, можа, і без бацькі... І табе, Сахрон, без рук... Што ж зробіш, самі ў зямлю не палезем... Калі ўжо жывыя асталіся, то трэба жыць... І сумоце, гору не паддавайся, а то з'ядзяць... З'ядзяць, як іржа жалеза... Што, няпраўда?

— Чаму ж няпраўда?..— Дзядзька Сахрон выплюнуў з рота папяросу, спакваля расцёр яе, умяў наском бота ў пясок.— Праўду ты кажаш... Горкую праўду... Вось так сядзіш, сядзіш, дый надумаеш другі раз — перамагчы-то мы перамаглі... А далей што?..

— Як гэта што? — вырачыла на Сахрона вочы цётка Паўліна.— Жыцьмем... Хіба ж гэтага мала?.. Няхай у нас усё зглумілася, хай не вернецца тое, што было... Але ж затое пажывуць дзеці нашы... Страху, гора, бяды ведаць не будуць...

— Зноў ты за слова хапаешся, зноў на ражон лезеш,— пакрывіўся дзядзька Сахрон.— Ды хіба ж я... Я саўсім пра другое... І ў мяне нейкія свае надзеі былі, як на фронце быў... Думалася — вось мінецца гэтая навалач, дадому прыеду і сякеру ў рукі... Адраблю, думаў, за ўсе тыя гады, што сякеры ў рукі не браў... Уяўлю, бывала, як смольны сучок пахне, калі па ім рубанкам правядзеш, ці як гліна, густа замешаная, бы ўсё адно рошчына, між пальцаў плыве, калі яе на цагліну кладзеш, печ лепіш... І за адно тое, што немец адарваў мяне ад работы, гатоў быў горла яму перагрызці... А прыехаў дадому — бачыш, не работнік я ўжо...— з сумам заключыў Сахрон.— Асталося толькі хадзіць ды глядзець, як другія робяць... І ты, Паўліна, добра кажаш: не сумаваць нам трэба, не нудзіцца... Усё ж чыста спалена, разбурана... Поле зарасло, лугі падзічэлі... Косці ўсюды чалавечыя ляжаць неабгароджаныя, зямлёй не прысыпаныя!..— Ён адвярнуўся, паглядзеў некуды ўбок, на неба, што ўсё яшчэ ружовілася, ярка барвовела над Шапчынскім борам.— Я не работнік цяперака... Але струмант сякі-такі маю... Жонка, дзякуй ёй, зберагла, думала — вярнуся, дык шукаць не трэба будзе... Узяў ды рабі... А яно, бачыш, як усё абярнулася!.. Дык я сякеру, пілу вазьму, Поля мая жалязняк

возьме, і ты, Паўліна, таксама жалязняк вазьмі... І Кацю твая хай прыйдзе, і Яўмена паклічам, Яся... Збяромся заўтра ўранні ўсе, хто ёсць, да школы ды косці ўсіх нашых зямелькай прысыплем, абгародзім, хоць збольшага... Каб не ляжалі, вачэй усім жывым не калолі... Хто ж за нас гэта зробіць, як не мы...

Сахрон зноў адвярнуўся, і цяпер я ўбачыў, што з вачэй у яго выбеглі і заіскрыліся на шчоках дзве светлыя-светлыя слязінкі.

— А ўжо ж, Сахронка,— падхапіла цётка Паўліна Сахронавы словы, як толькі ён змоўк.— І я пра тое ж думала, сказаць хацела... Гэта ж праўда, мы тутака сядзім, прастарэкуем, а тамака косці, чарапы людскія ляжаць незакапаныя, непахаваныя... Я з Кацяй сваёй намерылася была гэта зрабіць... Калі нікога шчэ тутака не было... Мы адны... Жалезнякі пабралі, да школы былі падышлі... Таго ўспамянулі, другога... Ды ў слёзы... Так нічога і не зрабілі, праплакалі толькі...

— Што ж, плач не плач, а людзей ужо не вернеш...— уздыхнуў, зноў павярнуўся тварам да Паўліны дзядзька Сахрон.— Былі людзі — і няма людзей... У мяне ж бацька тамака стары згарэў... І сястра родная, Насця... І нябож Кузёмка... І цешча...

— Хіба ў аднаго ў цябе, Сахронка...— паднесла да вачэй ражок фартуха цётка Паўліна.— І ў мяне ж пагарэлі... І Ганна, сястра мая, з дзецьмі, і Хведарава радня ўся, і... Ды хіба ўсіх пералічыш, хто згарэў...— Яна ўсхліпнула.

— А калі так, дык і сядзець нам вельмі няма чаго,— сказаў Сахрон, падымаючыся з дошак.— Спаць пойдзем... Лепей рана ўстанем...— І ўжо да Паўліны: — Ты хлопца вазьмі да сябе ў зямлянку, Яся. А я Яўмена да сябе забяру... Як-небудзь памесцімся... Не на двары ж ім начаваць...

— А хіба я што...— пацiснула плячыма цётка Паўліна.— Колькі разоў казала Яўмену: не сядзі на папялішчы, у зямлянку да мяне ідзі, жыві, пакуль сваю агораеш... Дык ён бы і не чуе... Я і цяперака прыбегла — думаю, адзін не ішоў, то, можа, удвух з хлопцам пойдзе...

— Уставай, Яўмен,— паклаў кульцяпку правай рукі Яўмену на плячо Сахрон.— Пойдзем... Годзе нам перабіраць гора, у каго яно меншае, у каго большае... Ва ўсіх у нас гора... Вялікае гора!..

Дарагія мае! Родныя!

Усе, хто ведаў мяне і хто не ведаў!

Усе, каго ведаў і каго не ведаў я!

Мае аднавяскоўцы, вы, каго спалілі ў школе немцы!

Больш за дваццаць год ужо, як няма вас сярод нас, жывых! Больш за дваццаць разоў змяняліся зімы вёснамі, вёсны летамі, леты восенямі і восені зноў зімамі... Многа-многа разоў заходзіла і ўсходзіла сонца, змяркалася і развідняла, ахінала зямлю ноч і знікала ноч, дарогу дню давала, месца сваё яму саступала...

Праплывалі па небе хмары...

Лілі дажджы...

Грымелі грамы...

Падалі і раставалі снягі...

Высыпалі і патухалі зоры...

І ўсё гэта было многа-многа разоў...

І ўсё гэта было без вас...

Многа-многа чаго ўсюды змянілася...

Многа-многа чаго нарадзілася...

Многа-многа чаго памерла...

Многае запомнілася...

Многае і забылася...

Але ніколі-ніколі не забудзецца, не сатрэцца з памяці той дзень, калі ішлі мы хаваць, закопваць у зямлю абгарэлыя, абмытыя дажджамі, абвеяныя вятрамі вашыя костачкі... Ішлі ўсе, хто толькі не загінуў, ацалеў і прыбіўся дадому, у сваю вёску,— дзядзька Яўмен, дзядзька Сахрон, цётка Паўліна, цётка Поля, Каця, Петрык, Юрка, Змітрок, Томачка і я... Цягнулася недзе ззаду, за намі, і Агапа — яна, убачыўшы, што мы ўсе, усёю вёскаю, некуды збіраемся ісці, паплялася таксама ўслед за намі...

Мы ўспаміналі вас, мёртвых, каго захапілі ў помны чэрвеньскі ранак дома і спалілі ў школе немцы... Спыняліся ля кожнага папялішча і ўспаміналі... Успаміналі ўсіх, хто болей ніколі ўжо не вернецца на сваё селішча, чые ногі ніколі ўжо не пройдуць па нашай вуліцы, чые рукі ніколі ўжо не ўкінуць зерня ў нашае поле, чые вочы ніколі ўжо не паглядзяць на нас, жывых...

Мы лічылі вас...

Мы хацелі ведаць, колькі людзей забрала з нашай вёскі новая вайна...

Даруйце, калі мы на каго-небудзь з вас забыліся і не памянулі добрым, ціхім словам,— памяць наша тады мутнела ад гора...

Даруйце, калі мы каго-небудзь з вас не ўбачылі, не ўявілі, якія вы былі ў жыцці,— вочы нашы тады не бачылі нічога ад слёз...

Даруйце, калі мы каго-небудзь з вас не палічылі, падумалі, што вы не былі ў той страшны ранак дома і асталіся жыць,— мы хацелі, каб вы не загінулі, каб вы ўсе былі жывыя...

Даруйце...

Даруйце...

Даруйце...

— Усіх успомнілі?

— Усіх!

— Ну, тады ты, Паўліна, і ты, Яўмен, і ты, Поля, і ты, Каця, і ты, Ясь, бярыце жалезнякі, ды ямку напераменку адно з адным капаць будзем,— сказаў Сахрон, калі мы падышлі і ўсёю гурмою пасталі ля папялішча школы, якое таксама зарасло бур'янам і палыном, праўда, не так густа, як тыя папялішчы, што ў вёсцы.— Вось хіба што тутака,— адмераў ён тры крокі наперад і тры ў бок ад колішняй клумбы.— Я бо так мяркую... Тутака, дзе школа, мы помнік паставім, кветак насадзім... Але гэта будзе пасля... Можа, праз год, а можа, і праз усе пяць... А цяпер трэба нам косці сабраць ды закапаць іх асобна... А само папялішча абгародзім. Каб нішто туды не хадзіла, не таптала...

Жалезнякоў было ўсяго тры. Іх узялі ў рукі старэйшыя — Яўмен, Паўліна і Поля. Патапталіся, потым неяк нясмела, нібы з асцярогаю, падышлі да таго месца, дзе паказваў Сахрон капаць ямку. Дзядзька Яўмен уваткнуў у зямлю жалязняк, націснуў на яго нагою, вывернуў першую плітку дзірвану. Нагнуўся, адкінуў яе ўбок і зноў націснуў нагою на жалязняк. І раптам не ўстояў — сеў на траву. Вочы ў яго зрабіліся чырвоныя-чырвоныя, ён часта-часта заклепаў вейкамі.

— Не магу я, Сахрон...— сказаў ён вельмі ціха.— Выбачайце мне ўсе: і ты, Паўліна, і ты, Поля, і ты, Алена мая, і вы, дзеткі... Не магу я...

Ён адвярнуўся, абхапіў твар рукамі і паваліўся ніцма ў палын...

— І я не магу, Сахронка,— завохкала, застагнала цётка Паўліна і так, нават ні разу не капануўшы, выпусціла жалязняк — ён стукнуўся лязом аб камень, што вытыркаўся тут жа, пад нагамі, з зямлі, і тонка,

неяк трывожна дзынкнуў.— Не косці ж гэта закопваць будзем, а жывых людзей... Усе так і стаяць перад вачыма... Нібы толькі што я ўсіх бачыла, з усімі гаварыла... Ганначка, даражэнькая, ды за што ж яны цябе-е, за што?.. Адна і была ты ў мяне, і так рана пайшла-а... А я на цябе і не нагледзелася-а-а, з табою не нагаманілася-а-а,— загаласіла раптам Паўліна.

Сахронава жонка, Поля, маленькая, тоўсценькая (Мятровачка), уся ў рабацінні, бы ўсё роўна ластаўчына яечка, нейкі час стаяла, абапёршыся на дзержанок жалезняка, і не спускала вачэй са сваіх дзяцей, што таўкліся купкаю неяк асобна ад усіх. Потым упала на калені і таксама загаласіла:

— А мая ж ты мамачка-а, а мая ж ты родненькая-а... А чаму ж ты са мною не паехала-а-а... А чаму ж ты тут аста-а-а-ся-а-а...

Дзеці, пачуўшы матчын плач, пераглянуліся між сабою, нібы папыталіся адно ў аднаго — ну, што будзем рабіць? Засаплі, зашморгалі насамі, а маленькая Томачка скрывілася і з крыкам кінулася да маці:

— Мамацька!..

Не вытрымала, прыкрыла рукамі вочы і самая старэйшая сярод нас, Каця. Захліпаў, зарумзаў Петрык...

Горкі ком падкаціў пад самае горла і мне. Каб не заплакаць, я адвярнуўся, пачаў глядзець у поле, туды, дзе за Лысай гарою, удалечы кружыў, шырока раскінуўшы крылы, коршак...

А цётка Паўліна і цётка Поля ўжо галасілі, прычыталі, ірвалі сэрца:

— А мая ж ты сястрычка-а, а мая ж ты любенька-ая-а...

— А мая ж ты мамачка-а, чаму ты мяне не паслухала-а, са мною не паехала-а-а...

— Ганначка-а!

— Мамачка-а!..

Заліліся слязьмі, заверашчалі, перакрыкваючы адно аднаго, дзеці — Томачка, Юрка, Змітрок...

— Перастаньце! — крыкнуў на ўсё сваё горла Сахрон.— Думаеце, мне лёгка, а вам усім цяжка? — Голас яго сарваўся, зрабіўся нейкі хрыпаты.— Думаеце, мне плакаць не хочацца, думаеце, у аднаго мяне сэрца каменнае?..

Ён змоўк, бо, відаць, убачыў тое, што бачыў і я,— як паволі-паволі, нібы аб нешта спатыкаючыся, ішла да

жалезнякоў Агапа — усё ў той жа доўгай, па пяты, белай палатнянай кашулі, з распатланымі сівымі валасамі, што пасмамі спадалі на твар,— высокая, худая, як смерць. Вось яна дайшла да клумбы, спынілася ля таго жалезняка, які была выпусціла з рук цётка Паўліна, узялася за дзержанок. Паставіла жалязняк лязом у зямлю, націснула на яго нагою, падалася ўсім целам назад, нагнулася і вывернула цяжкі, густа пераплецены карэннямі дзірван. Адкінула яго ад сябе ўбок, зноў уваткнула ў зямлю жалязняк, зноў націснула на яго нагою, зноў прыгнулася і зноў вывернула, гэты раз большую пліту дзірвану. І зноў узялася за дзержанок жалезняка...

Дзядзька Сахрон і я не зводзілі вачэй з Агапы. Потым на нейкую долю секунды вочы нашы сустрэліся.

— Ясік, вазьмі і ты жалязняк,— сказаў Сахрон да мяне.— І ты, Каця,— пашукаўшы вачыма дзяўчыну, дадаў ён праз хвіліну. І неяк хутка, спахапліва адвярнуўся, пачаў глядзець зноў на неба, на тыя белыя, сумёцістыя аблокі, што ўсё плылі і плылі, беглі і беглі некуды ўдалячынь, туды, дзе сінеў стромкімі, няроўнымі вяршалінамі Шапчынскі бор.

Я, а за мною, трошкі спагадзя, і Каця моўчкі падаліся да клумбы, дзе капала Агапа і дзе стаялі, уваткнутыя ў зямлю, жалезнякі...

Памалу, не падымаючы адно на аднаго вачэй, мы пачалі капаць...

Часамі мне здаецца, што я калісьці ўжо жыў... Не, не жыў, а жыву, жыву даўно-даўно, з таго самага дня, калі ўпершыню нарадзіўся на свет чалавек. І гэтым чалавекам быў не хто іншы, як я. Так, так, я!.. І гэта не каго-небудзь, а мяне бралі ў палон і прадавалі ў рабства; гэта не пад кім-небудзь, а пада мною распальвалі агонь інквізітары; і не каго-небудзь, а мяне прыкоўвалі пажыццёва сталёвымі ланцугамі да галер, замуроўвалі ў сцены манастыроў, вешалі, стралялі, чацвертавалі, гнаілі ў турмах розныя ўладары — цары, каралі і іхнія слугі; гэта не хто-небудзь, а я пух з голаду ў блакады і гарэў чорным дымам у печах Трасцянца і Асвенціма, сцякаў крывёю і паміраў ва ўсіх, якія толькі знала чалавецтва, войнах; гэта не хто-небудзь, а я глядзеў на свет па трыццаць і па болей гадоў з-за крат, знясільваўся і вар'яцеў на катаргах і ў каменяломнях...

І гэта не ў каго іншага, а ў мяне адбіралі дзяцей і волю, паветра і хлеб; не каго-небудзь, а мяне прымушалі, не разгінаючы спіны, гарбець дзень і ноч на чужой рабоце, затыкалі рот і не давалі гаварыць, што мне рупіла і балела, закопвалі раней часу ў магілу...

І ўсё адно, хто б і што са мною ні рабіў, як бы ні здзекаваўся, як бы ні катаваў, як бы ні зводзіў мяне з зямлі, я ўхітраўся заўсёды ацалець, не памерці. Праходзіў час, і я зноў падымаўся з попелу і тлену, зноў уставаў, ачуньваў, гаіў свае раны і зноў жыў, як жыла, зелянела тая трава-мурава, што пляцецца, расце скрозь па палявых дарогах і якую спрадвеку тапталі і топчуць, гэтак жа, як і мяне, каму толькі не заманецца. І я не толькі ачуньваў, я яшчэ рос, мужнеў, множыўся, разумнеў...

Канулі ў вечнасць стагоддзі, тысячагоддзі...

Мяняліся, паміралі каралі, цары і іхнія слугі... Рабіліся пылам, зямлёю...

А ■ ўсё жыў і жыў...

І веру — буду жыць яшчэ доўга-доўга, буду жыць вечна, датуль, пакуль будзе гэты белы свет, пакуль будзе сама зямля...

Бо я — ЧАЛАВЕК!

Пасля пахавання, увечары, вярнуўшыся з папялішча школы, мы зноў сядзелі ўдвух з дзядзькам Яўменам на яго дворышчы на тых дошках, што нааддзіралі былі з платоў і на якіх збіраліся надоечы класціся спаць. Маўчалі.

Дзядзька Яўмен як утаропіўся ў свае вымурзаныя ў сівую гліну і чвір боты — вымурзаў ён іх, вядома, там, у той яме, куды мы сабралі абгарэлыя людскія чарапы і косці,— так і сядзеў, застыўшы, нават не варушыўся. Вочы ў яго былі пачырванелыя, нібы ў іх трапіла нешта пякучае і рэзала, ці як бываюць іноды ў таго, хто доўга-доўга не спаў... Твар зарос бруднаватым чорным шчаціннем; на худой, жылістай шыі яшчэ больш выпнуўся востры кадык...

Дзядзька Яўмен пра штосьці думаў...

Я не трывожыў дзядзьку. Сядзеў моўчкі поплеч і разглядаў маладыя, зялёныя, ядраныя парасткі, што цягнуліся ўгору ад кораня абгарэлай старой грушы, якая чарнела сухім голлем пры самым папялішчы... Як высока вымахалі яны, гэтыя парасткі, за два гады!

Мусіць, больш як на метр!.. І бур'ян парос. Як хутка ён рассяліўся, рассеяўся па ўсім двары, па ўсёй вёсцы... І палын, лопухі, лебяда, дзяды, пырэй...

— Усё расце,— сказаў я тое, пра што думаў.

— Расце? — непаразумела падняў на мяне вочы дзядзька Яўмен.— Што расце?..

— Ды ўсё... Парасткі з кораня грушы... Бур'ян, палын, лебяда... Усё расце...

— А-а, ты вунь пра што...— нібы ачнуўся, стомлена ўздыхнуў Яўмен.— Так яно і павінна быць... Мёртваму гніць, жывому расці...

І зноў змоўк. Апусціў галаву і пачаў саскрабаць чорным пазногцем указальнага пальца сівую гліну і чвір, што папрыліпалі да вялікіх кірзавых ботаў.

— А нам?.. Што рабіць нам? — спытаўся я, каб не маўчаць, каб адарваць дзядзьку Яўмена ад думак.

— Нам?.. — не перастаючы саскрабаць пазногцем з ботаў чвір, не то перапытаў, не то проста сказаў дзядзька.— Нам — успамінаць... Успамінаць, як жылі мы раней, калі яшчэ вёска наша не згарэла... Хаця,— паправіўся ён праз хвіліну,— што я гавару. Ты маладзейшы, у цябе ўсё наперадзе... І радасць, і смех... Табе не тое, што мне... Я ішоў дадому, думаў, тут хата ёсцека, жонка, дзеці; адным словам, на ўсё гатовае ішоў... А прыйшоў — няма тут нічога... Адно толькі папялішча... А пачынаць усё нанова ў мае гады?.. Ці варта...

— Вы хіба толькі тут і дазналіся, што вёска наша згарэла, што нікога жывога не асталося? Пісьмаў нікому не пісалі? — спытаўся я пра тое, што мне даўно руліла спытацца.

— Што пісьмы? — абыякава махнуў рукою дзядзька.— Пісьмо можа і згубіцца, і таго, каму паслана, не знайсці... Пошта палявая, сам знаеш... А жывы, пра жывое і думаеш...

— То, можа, і пісьмы ад бацькі майго не дайшлі да мяне, згубіліся недзе?..

— А-а? — зноў стомлена паглядзеў на мяне дзядзька Яўмен і перастаў саскрабаць з ботаў чвір.— Усё можа быць... Жывога чалавека дачакаешся, як бы доўга ні давялося чакаць...

І падняўся з дошак.

— Не сядзіцца нешта мне сёння, не гаворыцца...— сказаў ён, нібы апраўдваючыся перада мною.— Пайду пахаджу хіба...

Завярнуўся, усунуў рукі ў кішэні штаноў і паволі паклыпаў некуды на гарод, у поле...

Я ж, пасядзеўшы яшчэ хвілін колькі на дошках на Яўменавым селішчы, пабраўся ў двор да цёткі Паўліны — страшэнная, проста нечалавечая туга і адзінота, як ніколі дасюль, гнялі, гналі мяне да людзей...

У цёткі Паўліны нікога не было дома. Стаяла толькі, непадалёку ад вогнішча, на якім варылі звычайна штодзень есці, Агапа — уставіўшыся, як і заўсёды, вачыма ўсё гэтак жа некуды ўдалячынь, яна як бы хацела на нечым, вядомым адной ёй, засяродзіцца, пра нешта ўпарта прымушала сябе думаць, ды штосьці ёй замінала, не давала гэтага рабіць.

Я сабраўся ўжо быў выйсці з двара, наважыўся зазірнуць на Сахронава селішча, паглядзець, дзе ён і як жыве, але якраз у гэты момант з печышча, якое зарасло гэтак жа бур'янам, як і ўсе печышчы на вёсцы, выскачыў Петрык і ледзь не збіў мяне з ног.

— Немцы! — закрычаў ён перапалоханым голасам і, прыгнуўшыся, уабраўшы ў плечы галаву, памчаў па карталяніку цераз увесь двор да хлевішча, што зелянела ўсё ў лопухах у канцы двара, ля плота. Дабегшы да хлевішча, Петрык упаў і хоць бы зварухнуўся.

Я хвілін колькі непаразумела глядзеў то на вуліцу, то на Петрыка — ніяк не мог уцяміць, што здарылася, чаму так перапалохаўся хлопчык і ад каго ён гэтак спрытна хаваецца. Потым крыкнуў:

— Дзе немцы, Петрык?

— Гы-ы,— засмяяўся хлопчык, выпаўзаючы з лопухаў.— Гэта я гуляю так... Шам ж шабою... А ты што, шпужаўся, думаў — і праўда немцы?.. Гы-ы...— засмяяўся ён зноў, паказваючы шчарбаты, амаль без зубоў рот.

— А дзе ж гэта вашыя ўсе — мама, Каця? — спытаўся я ў Петрыка, калі ён перастаў смяяцца і падышоў да мяне.

— Тамака,— няпэўна махнуў ён рукою на поле.

— Дзе гэта тамака?

— Вуньдзека, дзе дарога на Баршукі...

— Робяць там што?

— Не, шварацца...

— Сварацца? Чаго ж гэта ім сварыцца? — не зразумеў я Петрыка.— Што яны не падзялілі?..

— Гы-ы,— засмяяўся зноў Петрык.— Ім нямашака чаго дзяліць...

— Дык чаго ж яны тады сварацца?

— За шалдат...

— Якіх салдат?

— Ну тых, што ў Баршуках штаяць, што леш рэжуць, поле ў шпаленых шолах шэюць...

— Чаго ж ім за салдат сварыцца?

— Ды Каця хоча хадзіць да іх, а мама не пушкае... Кажа, зачаравацееш, пуза нагуляеш... Каця не шлухае маму, бегае ў Баршукі, дык мама і шварыцца. Цяпер зразумеў? — І Петрык паказаў мне язык.

— Зразумеў,— засмяяўся ўжо я. Ступіў крок да Петрыка, узяў яго за худзенькае, востранькае плячо, пагладзіў па галаве. І толькі цяпер убачыў, што валасы ў хлопчыка выраслі вялікія, аж не відно вушэй.

— Пастрыгчы б цябе трэба,— сказаў я.— А то гэткая капа на галаве...

— Трэба б,— згадзіўся са мною Петрык.— Ды ў наш нажніцаў нямашака,— сумна ўздыхнуў ён.— Як у Баршуках жылі, то матка ў людзей прашыла... А тутака і папрашыць нямашака ў каго...

— І гуляць табе няма з кім... Ты што, у вайну любіш гуляць?..

— Я ва ўшо люблю... І ў вайну, і ў лялькі...

— У лялькі? — здзівіўся я.— Ты ж хлопчык. А ў лялькі гуляюць дзяўчаткі...

— То да вайны так было... А цяпер ушым можна гуляць...

— Усім? — перапытаў я ў Петрыка.— Хто ж гэта так табе сказаў?

— Ушэ так кажуць. І мама, і Каця, і Галя з Надзяю, як дадому прыходзяць. Гэ-э, а ты і не жнаў...— засмяяўся зноў з мяне Петрык. І тут жа не сцярпеў — пахваліўся: — А от як Мішка наш дадому прыйдзе, дык ён пугу мне прыняшэ. От такую даўгенную,— паказаў ён рукамі.— І ляшкаць, казаў, навучыць... Як шам... Як ляшну, як ляшну — адразу ўцячэш... І шчэ Мішка казаў, што гармонік мне купіць... Такі, як немец у нашай хаце іграў, калі бацьку забілі... От такі, блішчашты, што ротам іграць трэба. Тады Каці нашай і на танцы да тых шалдатаў можна будзе не хадзіць, дома хай танцуе... Жразумеў? — зусім расхрабрыўся Петрык. А ўчора ж, як я зайшоў у зямлянку, нават не загаварыў,

на печ схаваўся і зіркаў адтуль на мяне чорнымі вачаняткамі, як ваўчок.

— Добры ў цябе брат Міша,— пахваліў я Петрыку брата.— Усё табе носіць, усё купіць абяцае...

— Нічога ён і не ношыць, нічога і не купляе... Толькі кажа так,— спахмурнеў і скрывіўся раптам Петрык.— Ушо кажа, што купіла нямашака...

— Чаго, чаго?

— Купіла, ну, за што купляюць... Нам хату трэба штавіць, дый парашатка мама хоча купіць... От таму Міша нічога і не купляе мне... А як хату паштавім, парашатка купім, адражу ж і гармонік Міша прыняшэ... Ён, кажа, напытаў ужо ў некага... Блішчашты такі, цюцелька ў цюцельку, як у немца... А шчэ мне мама штаны, кажала, новыя пашые... Мама! — закрычаў ён і кінуўся бегчы ў гарод, убачыўшы, што адтуль па разоры ідзе дадому маці. — Праўда ж ты мне штаны новыя пашыеш?

— Пашыю, пашыю,— суцешыла маці сына. — Ідзі картопляў з'еш ды спаць лажыся... Пара... І ты разам з намі хадзем, Ясь,— сказала яна да мяне. — Што ж, жыві ў нас... Як-небудзь будзем мірыцца, што ж ты зробіш... Не прападаць жа табе... Месца хопіць...

Я нічога не адказаў — паслухмяна пайшоў услед за Петрыкам і цёткай Паўлінай у зямлянку...

Усю ноч мне снілася мама. Здаецца, быццам мы з ёю ішлі па нейкай шырокай і пыльнай-пыльнай дарозе, ішлі ў страшэнную спёку і доўга-доўга, аж у мяне прытупелі, адзеравянелі ногі. І я, дапаўшы нарэшце да нейкага кружка лазы, паваліўся ў халадок, на траву і замгнуў вочы.

— Ну як, сынок? — спыталася ў мяне маці, ціха сядаючы побач. — Стаміўся?

— Не, не надта каб,— млява адказаў я і расплюшчыў вочы.

— То і добра,— падбадзёрыла мяне маці. — Бо табе ж яшчэ багата трэба ісці. Аж пакуль не ўзбярэшся на тую вунь гару,— паказала яна рукою на вялізную стромую гару, што падымалася высока над лесам і над якою вісела сонца — не белае, не чырвона-агністае, а чорнае-чорнае, як ноч.

— З табою не боязна,— сказаў я. — Як-небудзь дойдзем...

— У тым і прычына ўся,— спагадліва паглядзела на мяне маці,— што далей я не пайду... Пойдзеш адзін...

— А ты куды?

— Назад пайду...

— Куды назад?

— Адкуль прыйшла...

— А чаму ты са мною ісці не хочаш?

— Я хачу,— слаба ўсміхнулася маці.— Ды, бачыш, мне няможна туды, на тую гару...

— Чаму?

— Не ведаю,— пацiснула яна плячыма.— І так добра, што хоць столькі я цябе правяла. Другія і таго не змаглі... Ідзі, не бойся... Я цябе тутака пачакаю...

— Дзе гэта тутака?

— У гэтым вось лесе,— кіўнула яна галавою на лес, што, густы, дрымучы, аж нельга ў яго было ўваткнуць пальца, падыходзіў да лазы.

Я хацеў пра нешта яшчэ папытаць у маці, але яна раптам дзе і падзелася — нібы растала, нібы правалілася скрозь зямлю...

Я ўсхапіўся на ногі, закрычаў:

— Ма-ма! Ма-мачка-а!..

Але ніхто не адгукаўся на мой голас. І я бегаў, прадзіраўся па лазняку, па лесе і ўсё клікаў, зваў да сябе маці...

Ад гэтага крыку я, мусіць, і прачнуўся... Спахапліва расплюшчыў вочы — дзе я?..

У зямлянцы быў паўзмрок.

Нехта знадворку шкрабаў рукою за клямку дзвярэй, няйначай, хацеў іх адчыніць. Я павярнуў галаву, і ў гэты момант дзверы, нарэшце, адчыніліся. У зямлянку ўшмыгнула Каця — у чорным крамным сачыку, нейкая вельмі ж бледная, стомленая. Ціхенька зачыніла за сабою дзверы, разулася і, узяўшы ў рукі чаравікі, пакралася да свае пасцелі, што была на палку, у самым далёкім куце зямлянкі.

Але як Каця ні асцерагалася, маці ўсё роўна пачула.

— Што, нагулялася? — падкусліва, зласліва сказала яна да дачкі, калі тая распранулася і схавалася пад посцілку.

— Нагулялася...— адказала Каця і, відаць, не жадаючы з маці сварыцца, павярнулася тварам да сцяны.

Але маці была настроена інакш.

— Глядзі ж, гуляй, гуляй, ды пуза не нагуляй...— прыгразіла яна.— Усе яны добрыя... Мякка сцелюць,

ды мулка спаць... Сваё возьме — ды дзёру... Знайдзі яго потым... А ты рабі што хочаш з дзіцем... Прынясі мне толькі ў прыполе!..

— Сціхні, мама,— папрасіла Каця.— Не маленькая я, ведаю, што раблю... Дай паспаць...

— Ах, ты спаць захацела! — і не думала сціхаць маці.— Чаго ж ты звечара спаць не лажылася, як я, як усе добрыя людзі... Дык яна да салдат... Ух, бессаромніца!.. Ей у галаве шчэ вунь што!.. Ды мёртвых бы пастыдалася, тых, чые косці зграбалі...

— Чаго гэта мне іх стыдацца? — сказала ціха, але без шкадавання Каця.— Ім добра, ні пра што думаць не трэба. А нам вось паспрабуй да смерці дажыві... Калі нідзе нікога, адны галавешкі, людзей нават нідзе жывых нямашака... Здзічэеш адзін тутака на папялішчах, воўкам завыеш... А ты мяне шчэ нікуды не пускаеш... Каб ля цябе сядзела... Прывязаць мяне да дамоўкі хочаш... А на тое забылася, што мне ўжо дваццаць гадоў...— Каця зашморгала носам, усхліпнула.

— Пры чым гады,— не ўнімалася маці.— Тутака не гады, а галаву трэба мець на плячах, матыліца... Можа ж, не свіней ты ўчора хавала, а людзей... Суседзяў, цётку сваю, сясцёр, братоў дваюродных.... Бацьку, урэшце, успомніла б...— чуваць было, як цётка Паўліна заплакала.

— Адкуль ты знаеш, што я нікога не ўспомніла,— скрозь слёзы агрызнулася Каця.— А можа, і ў мяне ў той школе згарэў хто?.. Можа, таму і гуляць я ў Барсукі пайшла, каб не плакаць разам з табою вось тутака, у зямлянцы, каб на гора сваё забыцца...— Каця ўнурыла твар у падушку і зарумзала горка і крыўдліва, амаль што загаласіла...

Я, каб не чуць гэтай сваркі і плачу, ссунуўся з палка, дзе мы спалі ўдвух з Петрыкам, апрануўся і моўчкі выйшаў з зямлянкі...

На дварэ было ўжо зусім светла. Але сонца яшчэ не ўзышло — яно ляжала, абкрытае з усіх бакоў ружовымі воблачкамі, і, нібы тая нявеста ў сваёй пуховай пасцелі, усё кволілася, лянІва пацягвалася, пазяхала, ніяк не могучы зусім прагнаць дрымоту і сон і ўстаць,— няйнакш ведала, якая вялікая работа чакае яго і сёння ўдзень — не толькі паляжаць, але нават і прысесці не ўдасца. На абгарэлай сасе, на хлевішчы, сядзела бела-

грудая ластавачка і гэтак жа, як і даўней, калі не была яшчэ спалена вёска, зайздросціла долі пастуха:

— Нікому так не добра, як нашаму пастуху-у...— шчабятала яна сваім танюткім галаском.— І дома нажарэцца, і ў полі набярэцца, і шчэ крычыць: «Ма-ла-а...»

«Усе мы каму-небудзь зайздросцім,— чамусьці нагадалася мне.— Бо толькі сваё гора ведаем... А што ў другога на душы — ні ведаць, ні разумець не хочам...»

З зямлянкі з вяроўкаю ў руках выйшла цётка Паўліна. Следам за ёю выбегла Каця. Абедзве заплаканыя, яны моўчкі пакіраваліся міма мяне да хлевушка, што быў абы-як збіты са старых, месцамі абвугленых дошак на гародзе,— там, у хлевушку, начавала цялушка. Адамкнулі яго, адчынілі нахлашч дзверы, накінулі на рогі цялушцы вяроўку.

— Куды ж гэта вы паведзяце яе? — спытаўся я, калі яны прайшлі зноў гэтак жа моўчкі міма мяне, ужо не адны, а з нізкарослаю, бураю, з белаватымі лапінкамі на спіне, цялушкаю.

— Да быка ў Барсукі,— не спыняючыся, на хаду кінула мне цётка Паўліна і сцебанула цялушку дубцом па сцёгнах, бо тая схапіла ротам і вырвала з карэннем кіях, што рос пры сцежцы.— Можа, дасць бог, пабегаецца... Нешта неспакойная яна была ўчора ўвесь дзень...

Потым, спагадзя нейкі час, калі схаваліся за альсом цётка Паўліна, цялушка і Каця і з-за хмар нарэшце выблісянула па-летняму свежае, румянае сонца, па дарозе ў Барсукі міма Паўлінінага селішча прайшла і цётка Поля са сваімі хлопцамі — сама паперадзе, а хлопцы крокаў на колькі ззаду ад яе — яны ледзь паспявалі за маткаю і ўсё церлі кулакамі вочы, відаць, недавольныя, што іх так рана паднялі з пасцелі і не далі выспацца. Пацягнулася некуды ў другі канец вёскі — ці не да школы зноў? — і Агапа. І толькі мне не было куды ісці — у мяне не было ніякага клопату, я быў адзін.

Страшэнная туга зноў сціснула маё сэрца.

«Тата, дзе ты?.. Чаму не вяртаешся дадому?.. Няўжо не ведаеш, што я чакаю цябе, што я не пайду адсюль нікуды, пакуль ты не прыедзеш?.. Прыязджай, вяртайся хутчэй, тата!.. Помніш, ты абяцаў, як мы з мамай, дзедам і Веркаю праводзілі цябе на фронт: «Слухайся маму, я прывязу табе з вайны гасцінца...» Я слухаўся, тата, маму! Нават у той вечар, калі яна выпраўляла мяне ў Замошкі несці цётцы Лісавеце малако, я паслухаў яе і пайшоў, хоць ісці нанач з дому

мне ані не хацелася... Не трэба мне, тата, твайго гасцінца, нічога не трэба, вярніся толькі, прыедзь да мяне ты сам!..»

Адчуў — па шчоках у мяне пакаціліся, пабеглі гарачыя слёзы...

І зноў дзень у дзень з раніцы да позняга вечара я блукаў па лесе, па полі, па лузе...

І дзіўна — я амаль нідзе нічога не пазнаваў. Так усё зыначыў, змяніў час! На месцы таго адзёнка, які некалі масцілі мы з бацькам і на які лажылі першы свой стог, вымахаў шырачэзны куст лазы... Лаза закучаравілася і пад вязам, дзе мы абедалі і дзе бацька расказваў нам з маткаю пра дзедава няўдалае пчалярства... Чакай, а дзе ж сухі, аблуплены дуб, на які дзед цягаў вулей?.. Яго няма ўжо, не стаіць, кашчава не падымаецца над усім балотам. Мусіць, паваліўся, упаў...

Травою, драбналессем і хмызам пазарасталі і тыя грыбовішчы, дзе браў я з бацькам баравікі... А свайго буданчыка, дзе столькі ночай спаў і хаваўся ад золі, дажджу і камарэчы, калі немцы спалілі нашую вёску і я астаўся адзін, я і зусім не знайшоў...

Доўга хадзіў я і па сваім селішчы. Глядзеў то на ліпу, якая яшчэ больш пабучнела і паднялася ўгору за тыя два гады, што не быў я дома, на яблыні, грушы, вішні, слівы, якія падзічэлі, паглухлі і ўжо не радзілі, на грады, на якіх раскашоўваліся і буялі лопухі і дзяды, на калодзеж, з якога мы некалі бралі і пілі ваду і які цяпер западаў трухою і амаль забурыўся...

Я ўспамінаў...

...У нашай хаце поўна людзей. Ні прайсці, ні павярнуцца, хоць і павыносілі ў сенцы скрыню, ложкі,— гудзе, грыміць Лісавеціна вяселле. За сталамі, што расстаўлены паўз сцены па ўсёй хаце, тлумна, гармідарна — людзі, расчырванелыя ад гарэлкі, наліваюць адно аднаму чаркі, чокаюцца, п'юць, гарлапаняць разпораз: «Горка!» І Лісавета, сарамліва ўстаючы з лаўкі, сваімі поўнымі, сакаўнымі, як вішні, губамі ледзь-ледзь дакранаецца да губ Пятра Анісімавіча, які сёння нейкі асабліва святочны, урачысты і, відаць, таксама трошкі п'яны, як і ўсе. Нехта недавольны, што маладыя цалуюцца не так, як трэба, а толькі дзеля прыліку.

— Нябось як на лавачцы ўночы, дык цалаваліся, што аж куры з перапалоху з седала падалі...— жартуе ён.

— Дык то ж на лавачцы,— смяецца Пятро Анісімавіч.— А цяпер вы ўсе на нас...

Але яму не даюць дагаварыць.

— Горка! — крычыць нехта з другога канца застолля, і Пятро Анісімавіч зноў устае, папраўляе гальштук, потым абхоплівае рукою за плечы Лісавету, прыцягвае да сябе, і зноў яны цалуюцца — гэтак жа сама, толькі дзеля прыліку...

І зноў нехта крычыць: «Горка!..»

Я не вытрымліваю нарэшце і пытаюся ў бацькі — я сяджу між ім і маткаю за сталом,— навошта так часта прымушаюць цалавацца цётку Лісавету і Пятра Анісімавіча.

— Каб гарэлка не горкая была! — паказвае шчарбінку ў роце бацька.— Пачакай, вось як цябе жаніцьмем, то шчэ часцей крычаць будзем... Каб аж губы пааблазілі, каб ведаў, што значыць жонку на сваю шыю браць...

— А я жаніцца не буду...— прызнаюся я бацьку.

— Гэта чаму ж? — пытаецца ён у мяне зусім сур'ёзна.

— А таму, што я цалавацца не люблю...

Бацька — у рогат.

— Га-га-га... Чула,— таўчэ ён рукою пад бок маці,— што сын твой кажа? Глядзі, каб халасцяком векаваць не астаўся...

І зноў — у рогат...

...Бацька злавіў у лесе вожыка і прынёс яго ў шапцы дадому. Вожык маленечкі, зусім яшчэ дзіця, ён нават не ведае, што калі да яго хто падыходзіць і бярэ ў рукі, то трэба скруціцца, схаваць сваю пыску. Выставіўшы ўперад лычык, ён толькі тупае сюд-туд па хаце і ўсё абнюхвае, да ўсяго прыслухаецца.

— Гэта ён, мусіць, есці хоча,— кажа маці і ідзе да паліцы, дастае сподачак, налівае ў яго малако. Потым ловіць вожыка, садзіць да сподачка, тыцкае яго мордачкаю ў малако. Вожык злосна пырхае, а пасля, мусіць, рассмакаваўшы, што гэта такое белае, у што тыцкаюць яго мордачкаю, пачынае хутка і часта, як кот, хлябтаць...

— Нашто ты такога малога прынёс? — пытаецца маці ў бацькі.

— А я толькі нанач яго ўзяў. Ураніі назад занясу. Трэба ж, каб Ясік паглядзеў і на вожыка,— кажа бацька.

Я, пачуўшы, што бацька збіраецца занесці вожыка заўтра зноў у лес, хнычу:

— Не хачу, каб заўтра вожыка ў лес няслі... Хачу, каб у нас ён жыў...

— Го, так нядобра, сын...— гладзіць сваёй шурпатай даланёю мяне па галаве бацька.— Калі ты такі будзеш, я зусім нічога табе не панясу... А каб цябе хто ад мамы забраў, га? Скажам, мядзведзь?..

Я не ўяўляю, як бы жыў я адзін без мамы, ды яшчэ з мядзведзем, і перастаю плакаць... Толькі гляджу, не зводжу вачэй з вожыка, ніяк не магу паверыць, што вожык такім маленькім язычком гэтак хутка і спрытна апаражніў спадачак...

...Бацька прыйшоў аднекуль вельмі п'яны. Ледзьве пераступіў парог хаты, зачапіўся за ножку ўслона і паваліўся на падлогу.

Маці ўміг падскочыла да бацькі.

— Міхалёк, што з табою? — спалохана склала на грудзях яна рукі.

— Нічога,— смяецца бацька.— Не бачыш хіба, выпіў...

І ляжыць, нават нагою і рукою не паварушыць...

— Дык навошта ж так напівацца? — бядуе над бацькам маці.

— Трэба ж, каб і ты ведала, які твой чалавек бывае п'яны... А то скажаш мне, як адна казала: хоць бы выцяў мяне ён калі, хоць бы напіўся ці яшчэ што мужчынскае зрабіў... А то — баба бабай, толькі што хіба ў штанах.

— Ці не канторшчыца гэткае пра свайго чалавека табе бае, таго, з якім развялася?

— Ды кінь ты, Мар'я... Зноў канторшчыцу ўспомніла... Ды каб было ў нас што з ёю, я сам бы прызнаўся табе... Ты ж ведаеш, які я...

І садзіцца на падлогу, потым устае і лапае нас, мяне і маму, абдымае — толькі цяпер мы бачым, што бацька ані не п'яны, ён проста прытвараецца, дурэе.

— Цьфу ты,— плюе, звесіўшы з печы ногі, дзед.— І пажартаваць па-людску не ўмее. Я ўжо думаў ісці конскага калу дзе шукаць ды адпойваць...

...Я не пайшоў у школу — цалюсенькі дзень прабегаў, прагуляў на поплаве ў пікара і ў лапту. А калі сабраўся ісці дадому, убачыў бацьку — шырокім разма-

шыстым крокам ён праставаў да мяне. Хвілін колькі я не ведаў — уцякаць мне з поплава ці пачакаць, калі бацька падыдзе бліжэй. Потым, згледзеўшы, што бацька бярэцца рукою за папругу, каб, мусіць, яе расшпіліць, пыльнуў у алёс...

І толькі ў альсе адумаўся, што зрабіў глупства. Дадому ж мне ўсё адно давядзецца ісці, а значыцца — сустрэчы з бацькам не мінуць. Навошта ж было ўцякаць тады?

Вечар я прахадзіў каля свайго двара, ніяк не адважваўся зайсці ў хату. Потым усё ж не вытрываў — узяўся за клямку, адчыніў дзверы...

І бацька, на дзіва, не расшпіліў сваю папругу, не стаў мяне біць. Толькі калі маці наліла мне есці і сеў я за стол, сказаў:

— Я вось, сын, сам ірваўся да кніжак, вучыцца хацеў. Ды мне нельга было... А ты, бачыш, вучыцца не хочаш... То можаш і зусім не хадзіць у школу, я цябе не прымушаю...

— Я больш не буду, тата.— Я і сам не помню, як вырваліся ў мяне гэтыя словы.— Я больш ніколі не буду... Я буду вучыцца.— І чамусьці вылез з-за стала.

— Глядзі ж! Ведай, што я вельмі хачу, каб ты вучыўся. Еш,— загадаў бацька,— і больш не ўцякай... Гэта нядобра, сынок, калі дзіця ўцякае ад свайго бацькі...

...Бацька вельмі рана прыйшоў з работы. Тут пайшоў і тут жа вярнуўся. Не распранаючыся, пахіла, стомлена сеў на лаву, апусціў галаву.

— Што, можа, захварэў? — пытаецца маці, нагінаючыся, каб узяць рубанец дроў і ўкінуць яго ў печ. Яна ўсё яшчэ пораецца ля печы.

— Вайна пачалася!..

Рубанец падае ў маці з рук.

— Такі пачалася? — перапытвае яна са страхам.

— Пачалася...

І ў нашай хаце робіцца ціха-ціха, усё роўна як хто памёр. Потым раптам з вачэй у маці на шчаку выбягае адна слязінка, другая... Маці кідаецца да бацькі, галосіць:

— Міхалёк, а як жа мы жыць без цябе бу-удзем, на каго ж ты нас пакі-і-неш, а ці вернешся ты з той вайны-ы...

«Тата, тата, дзе ты? Ці жывы ты хаця? Калі жывы — вяртайся хутчэй дадому!..»

І прасіў я Ветра:

— Вецер, Вецер! Ты ўсюды бываеш, на крылах лёгкіх сваіх шар зямны аблятаеш! Скажы мне, Вецер, дзе бацька мой? Калі ўбачыш, перадай яму, што на папялішчы роднае хаты яго чакае сын. Хай не бавіцца, хутчэй вяртаецца дадому!

Маўчаў Вецер, толькі яшчэ ніжэй прыпадаў да зямлі, імчаў стрымгалоў прэч ад мяне...

І прасіў я Сонца:

— Сонца, Сонца! Ты рана ўсходзіш і позна заходзіш, цалюсенькі дзень вока свайго з зямлі не зводзіш! Скажы мне, Сонца, дзе бацька мой? Калі ўбачыш, перадай яму, што на папялішчы роднае хаты яго чакае сын. Хай не бавіцца, хутчэй вяртаецца дадому!

Маўчала Сонца, толькі барвовела, слепла раптам і бегла хавацца за лес...

І прасіў я Месяца:

— Месяц, Месяц! Нязменны начны вартавы наш! Ты не спіш і тады, калі ўсе спяць, усё зямлю нашу пільнуеш! Скажы мне, Месяц, дзе бацька мой?.. Калі ўбачыш, перадай яму, што на папялішчы роднае хаты яго чакае сын. Хай не бавіцца, хутчэй вяртаецца дадому!

Маўчаў Месяц, толькі бялеў, палатнеў раптам і яшчэ імклівей плыў па небе...

І прасіў я Неба:

— Неба, Неба! Шырока развінулася ты над зямлёй, з усіх бакоў яе абдымаеш, усё бачыш, што ўдзень і ўночы на ёй робіцца! Скажы мне, Неба, дзе бацька мой?.. Калі ўбачыш, перадай яму, што на папялішчы роднае хаты яго чакае сын. Хай не бавіцца, хутчэй вяртаецца дадому!

Маўчала Неба, толькі сінела раптам, густым пологам хмар ад вачэй маіх закрывалася...

І прасіў я Хмар:

— Хмары, Хмары! Вы сюды-туды па Небе плываеце, па ўсім свеце блукаеце! Скажыце мне, Хмары, можа, хоць вы ведаеце, дзе бацька мой? Калі ўбачыце,

перадайце яму, што на папялішчы роднае хаты яго чакае сын. Хай не бавіцца, хутчэй вяртаецца дадому!

Маўчалі Хмары, толькі халоднымі, горкімі слязьмі раптам пачыналі плакаць...

Усё маўчала, нібы змовілася, усё не хацела гаварыць, дзе мой бацька...

— Пойдзем са мною,— сказаў мне дзядзька Яўмен, прыйшоўшы неяк уранні ў двор да цёткі Паўліны,— у руках у яго былі піла і сякера.— Будзем ставіць людзям хаты. Трэба ж і нам з табою жыць...

— Ідзіце,— сказаў я яму.— Я нікуды адсюль не пайду. Буду чакаць бацьку...

— Яно-то так...— не то згадзіўся са мною, не то не згадзіўся дзядзька.— Добра, калі ў чалавека ёсць каго чакаць...

Уздыхнуў, насунуў на самыя вочы пілотку і пайшоў з двара...

Касіла на лузе цялушцы сваёй траву цётка Паўліна — а бацькі майго ўсё не было і не было...

Жала на полі ячмень свой цётка Паўліна — а бацькі майго ўсё не было і не было...

Капала на гародзе бульбу сваю цётка Паўліна — а бацькі майго ўсё не было і не было...

Курлыкалі ў паднябессі жураўліныя кліны — а бацькі майго ўсё не было і не было...

Падала з ціхім пошумам з дрэваў жоўтае лісце — а бацькі майго ўсё не было і не было...

Сівелі па досвітках ад інею някошаныя лугі, нясеяныя, неўбіраныя палі — а бацькі майго ўсё не было і не было...

— Яго і не будзе,— сказала мне неяк цётка Паўліна страшную праўду, у якую патроху пачынаў ужо верыць і я сам...

— Не будзе! — пацвердзілі ўслед за ёю мне і Вецер, і Сонца, і Месяц, і Неба, і Хмары...

— Не будзе!
— Не будзе!
— Не будзе!..

Па першым белым снезе я паехаў з вёскі... Паехаў у горад, каб там жыць...

Свая родная вёска стала мне няміла, я не мог быць у ёй болей ні дня...

Успаміны маленства гналі мяне далей ад дзедаўскіх магіл...

Тата, родны мой! Вось і зноў я гавару з табою, чуеш?.. Чаму я так часта ўспамінаю цябе, чаму зноў і зноў звяртаюся як да жывога? Можа, і праўда ты дзе-небудзь жывеш, толькі я не ведаю, дзе ты, а ты не ведаеш, дзе жыву я... Бо ніхто не сказаў мне, ніхто не напісаў, што здарылася з табою на фронце... Забілі цябе ў баі? Памёр ты ў шпіталі ад ран? Ці мо замучаны, спалены ў печах у нямецкім палоне?.. Ты проста пайшоў на вайну і не вярнуўся, як не вярнуліся многія-многія... Вось чаму я другі раз і думаю: ты недзе жывеш, і мы з табою яшчэ сустрэнемся, яшчэ пабачымся... Хаця... Што на гэта спадзявацца! Больш за дваццаць гадоў ужо ад таго першага мірнага мая, а цябе ўсё няма і няма. І ці прыйдзеш ты хоць калі да мяне, тата?..

А я так хачу, каб ты прыйшоў! Хоць бы на дзянёчак, хоць бы на гадзіначку, нават калі б на адну-адзінюсенькую хвіліначку. Каб толькі глянуць на цябе, каб толькі пачуць твой голас...

Помніш, тата, які быў я, як ты пакідаў вёску, як разлучыла нас вайна... Я нават не нагаварыўся з табою ўволю, бо ты амаль ніколі не стыкаўся дома — усё спяшаўся, усё хацеў зарабіць болей грошай, каб мы з мамаю лепей жылі, каб у нас было што адзець і што з'есці і каб мы маглі з'ездзіць усёю сям'ёю на мора. Помніш, тата, гэта была твая мара — паглядзець самому і паказаць нам з мамаю мора... Ці пабачыў ты яго, тое мора, хоць перад смерцю, ці так і памёр, не пабачыўшы?.. Я разумею цябе, тата, і ані ні ў чым не вінавачу — ты вырас сам без бацькі... Помніш, ты расказваў, як мучыўся, галадаў, пакуль не прыбіўся ў

нашу вёску і не ажаніўся з маёй мамай... Бацьку твайго забралі на вайну, не гэтую, а тую, ранейшую, яшчэ царскую, і вы з маці паехалі ў бежанцы... Па дарозе ў вас здох конь... Маці ўладкавалася ў нейкім багатым доме за кухарку, а ты пайшоў шукаць свае долі, хлеба і работы ў горад... Пасля доўгага бадзяння цябе, нарэшце, узяў да сябе ў памочнікі нейкі гарбар-п'яніца... З ранку да позняга вечара ты змушаны быў скрэбці смярдзючыя шкуры, а ўвечары цярпець здзек п'яніцы гарбара, які напіваўся да белай гарачкі і лез да цябе з кулакамі біцца... Ад гарбара ўцяклі жонка, дачка, збеглі некуды два сыны... І ўсю сваю злосць ён спаганяў на табе, тата... І гэта за нейкія капейкі, за якія нельга было купіць і наесціся ўволю нават хлеба... Потым гарбар прапіўся зусім і выгнаў цябе са свае хаты. Выгнаў уночы, у глыбокую восень, перад самым зазімкам, калі на вуліцы гарбацела храпа і падаў ужо крупяністы, вельмі халодны, стылы снег... Выгнаў босага. Ён разуў цябе, хоць ты і адбіваўся, драў пазногцямі, кусаў яму рукі. Ён пакваліўся на твае боты, якія сяктак справіў табе некалі бацька... І ты адзін уночы, босы, па храпе, прыцярушанай першым сняжком, бег з горада ў вёску, бег туды, дзе служыла ў багатым доме за кухарку мама... Ты праклінаў свет, праклінаў вайну, якая выгнала з дому, забрала хату, бацьку... Калі ты расказваў пра тую ноч у полі, у цябе заўсёды на вачах блішчалі слёзы... Я помню гэта, тата, я бачыў іх, хоць ты і стараўся адвярнуцца, каб я нічога не бачыў...

Ты не замёрз тады, у тую халодную асеннюю ноч, тата,— ты выжыў. Выжыў і я. Не памёр у вайну, хоць перажыў такое, што не пажадаў бы перажыць самаму злоснаму свайму ворагу. Я ж, тата, астаўся і без цябе, і без мамы, і наогул без усіх нашых людзей — адзін, адзін. І я не толькі выжыў — я вырас, ажаніўся, пасталеў. Мне ўжо больш гадоў, чымся было табе, калі ты ішоў на вайну, калі ты расставаўся са мною. Па гадах я перажыў цябе, тата!

Я даўно ўжо сам бацька, маю таксама сына... І я расказваю яму, як некалі расказваў ты мне, што перажыў я, калі астаўся без бацькі... Ён, мой сын, праўда, яшчэ малы і амаль нічога не разумее. Але я веру — калі ён вырасце, ён запомніць усё, што расказваю яму я, як запомніў некалі ўсё я, што расказваў мне ты... Не разумее цяпер — зразумее пасля... Як я пасля зразумеў ва ўсім цябе, тата!

Я вельмі люблю свайго сына. Няўжо і ты так любіў мяне? Скажы мне, тата... Не скажаш. І ніхто-ніхто не скажа. Пра гэта я магу толькі здагадвацца, магу ўяўляць... Любіў ты мяне, тата, любіў гэтак жа, як люблю я свайго сына. І я веру: калі ты ляжаў у акопе недзе на чужой зямлі сярод чужых людзей, ты заўсёды ўспамінаў нас: мяне, маці і Верачку — ты ж не ведаў, што Верачка наша памерла ў першую зіму вайны, адкуль ты мог гэта ведаць, калі нас з табою разлучыў фронт... І ўсю вайну ты думаў пра ўсіх нас, як некалі думаў пра свайго бацьку, як цяпер думаю я пра цябе — як пра жывых. Так лягчэй, тата!

Не-не дый успамінаю я той дзень, калі ты пакідаў нас, ідучы на вайну. Як балюча было табе расставацца з маёю мамаю, з Верачкаю, са мною, расставацца і абяцаць нейкія гасцінцы! Хай я не зусім ведаў, што такое вайна. А ты ж то добра ўсё ведаў — у цябе ж самога вайна забрала дамоўку і бацьку... Ты ведаў, куды ідзеш і што з табою можа быць, ты ведаў, што можаш ніколі-ніколі ўжо не ўбачыць ні мамы, ні Верачкі, ні мяне... Страшна робіцца мне, калі іноды падумаю: ■ раптам і мне давядзецца гэтак жа расставацца са сваёю жонкаю, дачкою, сынам, як некалі раставаўся з усімі намі ты... А гэта ж можа быць кожны дзень — вайна ж зноў вісіць над светам, і гэты раз яшчэ страшнейшая... Кожная вайна бывае страшнейшая за тую, што была. Помніш, ты гэта неаднойчы гаварыў мне, тата? Але гэтая... Гэтая... Я нават не знаходжу слоў, каб сказаць, якая будзе вайна гэтая, новая... Іх знойдзе, пэўна, той, хто яе перажыве... Калі, вядома, будзе такі... Вось якая вайна навісла над намі, тата!

Ты вырас сіратою, без бацькі...

Я вырас таксама сіратою, ужо не толькі без бацькі, але і без маці...

Скажы мне, тата, што чакае майго сына? Скажы як мужчыну мужчына, як салдату салдат, як сыну бацька. Я павінен ведаць гэта, тата! Я не магу жыць увесь век свой у невядомасці, не магу чакаць штодзень, штохвіліну, што вось-вось зноў пачнецца тое страшнае, пра што я нават баюся цяпер думаць... Скажы, скажы мне, тата, толькі праўду скажы, якая б жахлівая яна ні была!..

. . . .

Дваццаць год я не быў дома, у сваёй роднай вёсцы... Дваццаць доўгіх мірных год, што прайшлі,

праляцелі, як адзін дзень, у добрым турботлівым клопаце, у рабоце — усе мы сеялі, будавалі, вучыліся, кахалі, жаніліся, раджалі... І ўспаміналі... Успаміналі тых, каго няма з намі, каго забрала ад нас вайна...

І вось я зноў у Рудні. Іду па шырокай, абсаджанай па абодва бакі кучпастымі таполямі вясковай вуліцы, міма невысокіх дашчаных плоцікаў, за якімі жаўцеюць смалістымі сценамі, свецяцца шырокімі светлымі вокнамі дамы,— і не пазнаю сваe роднае вёскі. Няўжо гэта тая вёска, што была тут некалі і якую спалілі немцы? Не, вёска не тая, толькі назва тая. Вёска другая, новая, незнаёмая. І людзі, што сустракаюцца мне на вуліцы, таксама ўсе новыя, незнаёмыя...

Я спыняю белагаловую дзяўчынку, што некуды бяжыць подскакам з парожняй берасцянай кузенькай, і пытаюся, ці не ведае часам яна, дзе жыве дзядзька Яўмен.

— Дзед Яўмен? — перапытвае дзяўчынка.

— Ну але, дзед Яўмен,— папраўляюся я.

— Вуня там, у тым доме,— паказвае яна на хату, што патанае ўся ў зяляніне саду, відна толькі накрытая бляхай чырвоная страха. Я кіруюся, іду да той хаты, на якую паказала мне рукою дзяўчынка, і толькі цяпер пазнаю, што хата гэтая вельмі падобная на тую хату, што была ў дзядзькі Яўмена і да вайны,— такія ж шырокія светлыя вокны, такі ж высокі, пафарбаваны ў зялёны колер ганак, такія ж белыя, выразаныя аканіцы... І раскошныя кусты бэзу, чаромхі пад вокнамі таксама, здаецца, такія ж, як былі і некалі...

Я адчыняю весніцы, заходжу ў двор. На прызбе, абкіданы ўвесь стружкамі, сядзіць палыселы, сівы чалавек — твар яго чыста паголены, на плячах белая крамная кашуля. Чалавек стругае стаўпец — майструе граблі.

— Дзень добры, дзядзька Яўмен! — кажу я і падаю яму руку.

— Добры дзень,— устае з прызбы дзядзька Яўмен, цісне мне руку і глядзіць, глядзіць на мяне, нібы бачыць упершыню.

Ды ён, няйнакш, не пазнае мяне!

— Ды гэта ж я, Ясь! — кажу я і смяюся.— Помніце, Міхалёў Ясь, што ацалеў некалі, не згарэў у школе...

— Божа мой! — ускліквае дзядзька.— Няўжо і праўда гэта ты? Ды ўжо ж, пэўна, што ты,— праз хвіліну

дадае ён.— Цяпер толькі бачу, што на бацьку свайго, Міхаля, вельмі падобны... І крошачкі ў яго, здаецца, пабраў... Акурат ён такі быў, як мы апошні раз бачыліся... Ага, дзе ж гэта было? А-а, успомніў!.. На пераправе... У Лоеве... Нас тады вельмі бамбілі былі, многа-многа тады нашых там палегла... Ну, не вярнуўся ён? — пытае дзядзька Яўмен у мяне.

— Не, не вярнуўся...— кажу я і бачу, як сум чорным ценем кладзецца дзядзьку на твар.

— Ды ўжо ж,— праз хвіліну суровее дзядзька.— Хіба ў аднаго ў цябе не вярнуўся?.. Што зробіш, вайна! — Нейкі час ён маўчыць, потым раптам нібы спахапляецца: — Ды што ж гэта я... Праходзь, праходзь у хату, а то мы пасталі пасярод двара і гаворым... Праўда, я адзін дома. Жонка мая, Варка, недзе ў лес пайшла з дзецьмі, па ягады... А я сяджу вось, граблі раблю... А ты ж хаця ажаніўся, дзяцей маеш? — пытаецца дзядзька ў мяне.

— Ажаніўся,— кажу я,— і дзяцей маю. Двое — дачушку і сынка.

— Вы, гарадскія, усе вельмі ашчадныя, баіцёся многа дзяцей...— круціць галавою дзядзька.— А ў мяне чэцвера... Лідка, Мішка, Петрусёк, Хведзька... Ды што гэта я зноў? Хадзем, хадзем у хату, там і расказваць будзем пра ўсё, успамінаць...

У хаце дзядзька Яўмен збірае на стол, збірае па-мужчынску, на скорую руку — ставіць вялікую палівачую міску гуркоў, якія, відно, толькі што намоклі ў расоле, рэжа па-вясковаму тоўстымі скрылямі сала, кроіць хлеб... Потым аднекуль з сенцаў прыносіць запацелае паўлітэрка. Смяецца:

— Свая. Да гарадской ніяк прывыкнуць не можам...

— Самі гоніце? — пытаюся я.

— Як калі,— шчыра прызнаецца дзядзька.— Калі гонім, а то другі раз і купіш які паўбутэлек... Гэта свая, надоечы выгнаў... Хай у хаце будзе... Мала што можа надарыцца... І госць, і чалавек які з раёну...— наліваючы шклянкі, кажа дзядзька Яўмен.

— А вы што, хіба ўсё яшчэ на рабоце?

— А чаму ж не. Леснікам я. На тым самым сваім даўнім абходзе... Трэба... Дзеці ж зусім малыя...— разводзіць ён рукамі.— Ну, будзем, каб не па апошняй даў Бог.— І дзядзька падымае шклянку.

Мы чокаемся, выпіваем як не да дна. Цяпер, пасля гарэлкі, размова ў нас ідзе куды шпарчэй, весялей.

— Дзядзька Яўмен,— пытаю я,— скажыце, адкуль столькі людзей набралася? Вёска ж зноў уся заселена... Як і была...

— Абы зямля, а людзі знойдуцца,— смяецца дзядзька.— З міру па ніткы, а беднаму сарочка... Нешта падобнае і ў нас выйшла... То з Сібіру прыехалі, ведаеш, высылка некалі была, то іх выслалі... То з другіх сёл сёй-той перабраўся... То з выгнання вярнуліся... А то Сахронавы, Паўлініны дзеці парасці, пажаніліся, прымакоў пабралі... Вось і новая вёска.

— А Сахрон, Агапа, Паўліна дзе?

— Агапа памерла... Нешта вельмі хутка пасля таго, як ты паехаў. Так і не прыйшла да свае памяці, не адпусціла яе, бедную, да апошняга дня... Памёр і Сахрон... Не мог ён без работы... Бывала, прыйду, сядзіць на падворку ды ўсё ныдзьвее і ныдзьвее: «Як так жыць, лепей саўсім не жыць...» Спачатку стараўся, хлопцам сваім паказваў, вучыў, каб умелі ўсё рабіць... А навучыў хлопцаў — і рабіць чалавеку нямашака чаго — памёр,— з сумам выдыхнуў дзядзька. — А Паўліна жыве... Жылаватая баба... Дзяцей усіх пагадавала, пажаніла, замуж пааддавала... Цяпер у горад пераехала, да сына свайго, Петрыка. Ён, кажуць, вялікім чалавекам стаў, музы́ка... У ціятры грае на нейкім струманце — не то на піяніне, не то на аркане...

— На аргане,— папраўляю я дзядзьку.

— Можа, і на аргане, хто яго там ведае... Толькі, кажуць, вялікі ён чалавек... Я сам слухаў разоў колькі, як па радзіву музыку яго перадавалі... Умее граць, нічога не скажаш... Слёзы з вачэй так і сыплюцца, як зайграе... Ды пастой, пастой... — раптам, нібы нешта ўспомніўшы, замахаў на мяне рукамі дзядзька. — А то зноў забудуся... Я ж так і не распытаў у цябе, што ты бачыў у сяле, калі немцы яго спалілі, калі ты адзін недзе тут бадзяўся... Не да таго тады было... А ты ж, кажуць, мальне ўсё лета жыў тут?..

Я расказваю, што бачыў, што перажыў тады, у тое лета, як спалілі немцы нашую вёску і я астаўся адзін... Не забываюся, між іншым, памянуць пра забітых немцаў, на якіх я быў напароўся ля той лавачкі, што зрабіў некалі ў лесе сам дзядзька Яўмен; успамінаю Аўхіма, яго пограб, Гуртавенку, што прыязджаў у спаленую вёску і лазіў па людскіх паграбах — шукаў там сала і адзежы...

— Немцаў мы закапалі...— калі скончыў я гаварыць, пачаў зноў расказваць свае навіны дзядзька Яўмен.— Вядома, толькі косці іхнія... Між іншым, ты ведаеш, куды яны, аказваецца, на машынах ехалі?

— Не, не ведаю.

— Бой па той бок Віці за Замошкамі быў. Партызаны з рэйду вярталіся і на карнікаў наскочылі. Зноў, гады, кіраваліся вёскі паліць...

— То немцы, мусіць, і спяшаліся на машынах, каб сваім памагчы...

— Во, во! Толькі позна было ўжо, ад карнікаў адны мэтлахі асталіся. Сотні тры іх там палажылі...

— Казаў мне дзед адзін, якога я тады на Гудагаевай паляне сустрэў, што не спалілі б нас немцы, каб партызаны ў рэйд далёкі не пайшлі... Быццам партызанам трэба было нейкія аб'екты ўзяць, немцаў адтуль выбіць...

— Можа быць. Усё можа быць...

Дзядзька Яўмен памаўчаў.

— А лавачку я новую зрабіў,— нібыта нешта вельмі важнае паведаміў ён мне раптам.— Трошкі далей ад таго месца, дзе раней была... Бліжэй да Замошак. Да слова, яны разрасліся, сталі яшчэ большыя, чымся былі... Там вялікі цяпер торфазавод, дамы цагляныя... І кажуць,— дзядзька нахіляецца да майго вуха і ледзь не шэпча, хоць у хаце мы толькі ўдвух і ніхто, вядома, нас не чуе,— там быццам нафту знайшлі... Але чаго не знаю, таго не знаю... Вышак, праўда, панастаўлялі вакол вёскі багата, гэта я сам бачыў... А што нафту знайшлі, ад людзей чуў...

Дзядзька Яўмен хвіліну-другую маўчыць, потым хмурнее.

— Ты вось нібыта шкадуючы пра Аўхіма гаварыў...— павяртаецца ён тварам да мяне.— Як ён на грушы вісеў, як гніў, як яго чэрві елі... А таго не ведаеш, што гэта праз яго, гада, можна сказаць, сяло наша згарэла... Не хто іншы, а ён даносіў немцам, што сюды ноч у ноч партызаны ходзяць, што тут яны і начуюць і яду сабе бяруць. Вось немцы і спейкалі сяло... І хіба толькі наша... Аўхіма, бачыш, не ўкінулі ў агонь, пашкадавалі... А сям'ю яго — жонку і трое дзяцей — спалілі... Дазвалялі, праўда, і жонцы яго і дзецям выйсці з гурту, не ісці разам з усімі ў школу... Ды яны, кажуць, адмовіліся самі ад гэтакай ласкі — ці то яны не ведалі, што немцы рабіць з людзьмі збіраюц-

ца, ці то не хацелі з чалавекам такім жыць, адцураліся яго... Аўхім толькі адзін і астаўся... Вось ён і шляўся, валачыўся тут... Відаць, паглядзеў, што натварылі немцы, і сумленне яго загрызла. Павесіўся... Добра, што ты сказаў пра гэта. А я думаў, што і ён недзе па свеце туляецца, як некаторыя...

— Хто? — падняў я на дзядзьку вочы.— Можа, Гуртавенка?..

— А то хто ж яшчэ... Ён,— гнеўна стукнуў кулаком па стале дзядзька.— Надоечы, кажуць, пісьмо на сельсавет прыслаў, пытае, ці жывы хто з Рудні астаўся... Аж у Канаду, гад, трапіў... А Аўхім, кажаш, павесіўся...— нібыта ўсё не даваў веры таму, што пачуў, дзядзька Яўмен.— Я і ведаў, што ён тым кончыць... Сабаку сабачая смерць... Тады здуру не прыстрэліў я яго, як ён з Лоева, з пераправы ўцякаць сабраўся... Наляцелі на нас самалёты, ведаеш сам, паніка... Ён падпоўз да мяне: «Уцякайма дадому, Яўмен, а то заб'юць!.. Якая вайна, калі ў яго — немца, значыцца,— самалёты, танкі, аруддзі... З чым на яго пойдзеш, з голымі рукамі?..» Я, вядома, нікому пра гэта не сказаў... А пастроіліся мы пасля бамбёжкі, пачалі пераклічку рабіць — Аўхіма няма... Эх,— пашкадаваў дзядзька,— не прыстрэліў я яго тады, гада... Можа б, і не здарылася таго тутака, можа б, сяло, людзі цэлыя былі... Вось што значыць пашкадаваць каго не трэба!.. Кажаш, норы з хаты ў пограб папракопваў, а з пограба да калодзежа, за хлеў... Думаў, што калі ў зямлю закапаецца, дык смерць яго там не дастане... Смерці вельмі баяўся... З-за боязі, пэўне, і данёс на сяло... Як жа, маўляў, так: стараста — і не папярэдзіў!.. Ды ён і старастам стаў з-за боязі, бо адмовіцца волі не хапіла, як ставілі... Падумаў, застрэляць, калі адмовіцца... У, падлюга!.. Людзей на смерць прадаваў, а сам жыць збіраўся!..

Дзядзька Яўмен наліў зноў ледзь не па поўнай і, не чакаючы, калі я падыму шклянку, выпіў.

— Сход у нас нядаўна быў,— цягнуў ён глухім, нейкім грудным басам.— Пісьмо вялікае пісалі, каб немцаў тых судзілі, што сёлы нашыя тутака палілі. Жывуць, аказваецца, яны. І не толькі жывуць — у Нямеччыне Заходняй начальнікі яны... Тамака, на сходзе тым, і пра Аўхіма ўспаміналі, і пра Гуртавенку... Ці будзе толк які з таго пісьма, ці не, а напісалі... Хай

знаюць у свеце, што за людзі ў той Нямеччыне Заходняй сабраліся...

— А вы як жывяце? — бачачы, што дзядзька Яўмен вельмі хвалюецца і пачынае раз-пораз стукаць кулаком па стале, пераводжу я гаворку на іншае.

— Эт, сын, жыву, дзе ж я дзенуся... Жывы ў зямлю не палезеш, як казала некалі Паўліна.— Дзядзька слаба ўсміхнуўся.— Жонка, праўда, трапілася мне і цяпер добрая, рабацяшчая... З Пакрашоў. Наняла была яна мяне, каб ■ хату ёй зрубіў. Згарэла ў вайну яе хата... Праз чалавека — ён у партызанах быў... Ну, пакуль я хату рабіў, да маладзіцы прыгледзеўся... Чалавек яе з партызанаў так і не вярнуўся, з адным хлопчыкам малым асталася, Валодзькам... Маладзіца на вока мне ўпала, дый я ёй, скажу табе, да душы прыйшоўся... Кончыў хату, а ісці нікуды і не хочацца... «Аставайся,— кажа Варка,— у мяне, куды ты пойдзеш... І я да цябе прывыкла, і сынок мой прывык...» Я і астаўся... Потым хату перавёз тую сюды, у Рудню... Так і жывем... Валодзька вырас, у інстытуце цяпер вучыцца... У тым годзе ўжо інжынерам будзе, па машынах гэтых, што на полі робяць... Ну, а Варка мне яшчэ чэцвера дзяцей нарадзіла... Жыву, ні на што не скарджуся... Усё як бы тое, што і было ў мяне некалі і што вайна ў мяне забрала... Тое і не тое... Нічога, мусіць, не паўтараецца ў жыцці двойчы. Як дрэва, што, бывае, знячэўку зломіш... Парастак пусціць, але гэта ўжо не тое дрэва, што было. І яблык на ім ці груша вырасце — смак не той, што быў. Вось так яно, мусіць, і ў жыцці нашым... Не выходзіць, скажу я табе, з галавы ў мяне тая жытка, што да вайны была, як я з Аленай сваёй, Лявонкам, Наташкай жыў. Пасварышся другі раз — сам у сям'і жывеш, ведаеш, як гэта бывае... Выйдзеш з хаты, дзвярыма грукнеш, а думка так і ляціць — з Аленай такога б не было... Можа б, яно і горшае яшчэ з Аленай было. Але гэта «можа б»... Так вось і жыву... І Варка мая, бачу, таксама пра чалавека свайго ранейшага, Кастуся, часта ўспамінае, не забываецца на яго... Толькі што не прызнаецца мне. Іду па лесе, да магілы Кастусёвай завярну. Ён у лесе, тут, непадалёку ад сяла нашага, пахаваны... Прыбрана магілка, кветачкі на ёй растуць. Ведаю, Варка гэта зрабіла... Ды я і не вінавачу яе ні ў чым, ні ў чым не папракаю. Першае каханне, першае дзіця, усё першае... І ты нябось таксама часта бацьку, маці сваю ўспамінаеш?..

— Часта,— прызнаюся я.

— Вось бачыш... Што ж я скажу табе, сын... Хай новыя людзі, тыя, што нарадзіліся, што вайны не бачылі, жывуць. Мы ж будзем дажываць век свой... Бо мы — з той вёскі, са старой нашай Рудні. І думкі нашыя з тымі людзьмі, што раней у Рудні жылі, што ў школе згарэлі... Іду другі раз я па вуліцы, задумаюся і не заўважу, як у свой даўні двор збочу... На маім селішчы цяпер Каця Паўлініна са сваім прымаком жыве, а я сабе хату трошкі далей ад таго селішча паставіў... Нічым і не пазнаеш цяпер, дзе тое маё старое селішча, нізвання ад яго не асталося... Толькі ногі мае і пазнаюць... Як задумаюся, так яны і збочаць з вуліцы там, дзе я заўсёды да вайны ў двор свой зварачаў. Гэта некалі Сахрон мне прызнаваўся, што ў яго часта рукі свярбяць, хочацца як бы далонь аб далонь пацерці, напляваць, каб не сохлі. А падымеш, кажа, рукі — далоняў жа нямашака... Я не верыў тады яму... А цяпер веру — праўду Сахрон казаў... Ды не сядзі ты, еш, хоць што,— зноў павярнуўся да мяне дзядзька Яўмен.— Закуска ў мяне неважнецкая, але пачакай, жонка хутка з дзецьмі з лесу прыйдзе, абед з печы падасць... Пасядзі, пагамонім... Спяшацца ж табе няма куды. На жонку маю, дзяцей паглядзіш. Толькі,— дзядзька прыцішыў голас,— ні слова ім пра тое, пра што мы з табою гаварылі... Гэта, так сказаць, няхай будзе нашая, мужчынская гаворка. Гаворка двух старых руднянцаў... Апошніх... З мужчын толькі ўдвух мы з табою, здаецца, і асталіся...

— А Гуртавенка?

— Далёка ён адсюль... Ды куды лепей было б, каб яго і зусім зямля на сабе не насіла... Поскудзь... Але, скажы ты, вайну такую прайшоў, на другі канец свету перабраўся, а цэлы, жывы, ні куля яго ніякая не зачапіла, ні бомба...

— Такіх не зачэпіць... Такія доўга жывуць...

— Твая праўда. Вайна харошых людзей забірае, поскудзь жа ўсякая выжывае... Але ад смерці нідзе не схаваешся... Ні ў зямлі, як Аўхім, ні ў Канадзе... Яна, кашчавая, як прыйдзе да чалавека, то ад яе ўжо не ўвільнеш... Дудкі! Ды смерць — гэта драбяза. Галоўнае — пражыць так, каб зла ніякага людзям не нарабіць... А Гуртавенка аб сабе чорную памяць пакінуў, ндобрую памяць... Нас з табою на свеце не будзе, а памяць гэтая будзе жыць... Не забудзецца! Ніколі не забудзецца!..

Пасля абеду, пабачыўшы Яўменаву жонку і дзяцей, пагаманіўшы з імі аб сім-тым, я пайшоў зноў блукаць па вясковай вуліцы — мне карцела адшукаць даўняе нашае селішча, зайсці ў двор, як заходзіў я неаднойчы, бывала, сесці дзе-небудзь пад ліпаю ці яблыняю, сцішыцца і пад аднастайны, манатонны пошум лісця яшчэ раз успомніць усю нашую сям'ю — маму, бацьку, Верку, Людку, дзеда, цётку Лісавету, прыгадаць, як жылі мы тут, на гэтым селішчы, некалі ўсе разам, як снедалі, абедалі, вячэралі, як смяяліся, сварыліся, пра што гаварылі... Мне хацелася хоць на хвілінку апынуцца сярод усяго таго, дзе прайшло маё маленства, пабыць сам-насам з усімі нашымі, хоць у думках, пачуць іх галасы, убачыць іхнія твары, вочы — у мяне ж нават картачкі нікога са сваіх не асталося, усё з'еў, праглынуў ненажэра агонь...

Я прайшоў па вёсцы і раз, і другі, але селішча свайго так і не пазнаў, не знайшоў. Не было нідзе тых дзвюх старых разложыстых яблынь, што вытыркаліся голлем аж на вуліцу, за плот, не відаць было нідзе і ліпы, па якой я заўсёды пазнаваў калісь, як бы далёка ні адышоўся ад дому, дзе стаіць нашая хата...

«Дзе падзелася ліпа? Спіліў яе хто ці, можа, павуліла, зламала бура?..»

Толькі за трэцім разам я спыніўся наўпроці таго месца, дзе, як мне падалося, павінна было быць нашае селішча, і нейкі час стаяў, глядзеў на вельмі зграбны, ашаляваны з усіх бакоў дошкамі, пафарбаваны ў жоўты смалісты колер дамок, што хаваўся ў зеляніне саду трохі наводдаль ад вуліцы, за невысокім, густым штыкетнікам,— там нехта жыў, там нараджалася другая казка нечага шчаслівага маленства...

Хвіліну-другую я вагаўся — заходзіць мне ў гэты новы, шчыльна абгароджаны штыкетнікам двор, спытацца, ці не тут гэта, на гэтым вось месцы, некалі было селішча Міхаля Панявежы, ці не тут гэта стаяла яго хата,— потым раптам рашуча павярнуўся і пайшоў прэч, далей ад гэтага чужога мне двара. Навошта турбаваць людзей, навошта, каб яны ведалі, што тут некалі жыла другая сям'я, што ад усяе тае сям'і астаўся адзін толькі я... Навошта засмучаць іх зноў згадкаю пра вайну?.. Хай жывуць сабе, як і жылі, хай нішто ім ніколі не напамінае пра тых, чыё жыццё і лёс скалечыла, зглуміла вайна... Можа, гэтай новай сям'і пашанцуе трохі болей, чымся шанцавала майму бацьку,

маці, мне, усёй нашай сям'і... Можа, іхняя жыццёвая зорка будзе шчаслівейшая за нашую... Хай жывуць сабе людзі!..

Потым я блукаў па полі, па лузе, па лесе... І зноў нідзе нічога не пазнаваў. Не было ўжо таго ўзлеску, дзе я, выбегшы на поле, пачуў стрэлы і адкуль, трохі спагадзя, убачыў, як дыміла, гарэла падпаленая немцамі нашая вёска,— там, дзе быў узлесак, цяпер было поле: на ім буяў каласісты вусаты ячмень. Поле было і на былой Гудагаевай паляне, дзе я, калі астаўся адзін і нейк ухітрыўся забіць курыцу, падпаліў сухі дуб, каб не зводзіўся доўга агонь, і дзе я аднойчы напаткаў цыганоў і дзівака-немца, што кінуў фронт і браўся дадому, аж у Нямеччыну... Роўнае, чыстае поле было і на лузе, дзе мы кідалі з бацькам стагі, на тых балотах, куды хадзілі з маткаю па журавіны, буякі... Усё было асушана, расцярэблена, раскарчавана, пабіта на роўныя загоны... І на іх, гэтых загонах, зелянелі, раслі, аж ірвалі зямлю, проса, бульба, лён, каноплі, буракі...

Не было і таго дубка, дзе я ледзь не напароўся на двух немцаў і на якім я так часта гушкаўся пасля ў галлі, не было і лазы, крушынніку, што гусцелі ў канцы нашых сотак. Высах і ручаёк у Шапчынскім бары, ля якога я так любіў сядзець, калі мне было невыносна сумна... Не было і самога старога, пракаветнага Шапчынскага бору, толькі хіба адна назва ад яго і асталася. Там, дзе быў ён,— дзялянка на дзялянцы, пні... Ды яшчэ маладняк, што ўсюды лезе, цягнецца ўгору...

Не дзіва — мінула дваццаць год. Дваццаць доўгіх мірных клопатных год, што прайшлі, праляцелі як адзін дзень.

Новыя гаспадары зямлі наводзілі на ёй і новыя, свае парадкі...

А я ўсё думаю і думаю: «Што было б, калі б не прыйшлі на нашую зямлю немцы, калі б яны не спапялілі нашае вёскі, не спалілі маёй мамы, не забілі на фронце бацькі, не палілі, не забівалі ўсіх тых людзей, каго я ведаў і каго не ведаў?.. Як бы тады склаўся мой лёс, лёс усіх дзяцей, што асталіся, як я, сіротамі, лёс усіх людзей, што звяла, палажыла раней часу ў магілы вайна? Як бы выглядала цяпер нашая вёска, як бы выглядала ўся нашая зямля?.. Што б наогул было, калі б

не было вайны?.. Не толькі гэтай, а ўсіх-усіх войнаў, што бачыў ужо і яшчэ пабачыць свет?..»

Вядома, усяго гэтага нават уявіць нельга... Але чаму б другі раз і не падумаць пра такое, тым болей што ўсё, што робіцца паміж дзяржавамі, урадамі, людзьмі, залежыць не ад каго-небудзь, а ад людзей... Нават тыя ж самыя войны...

Увечары я ляжаў на капніку сена ў Яўменавым двары і глядзеў на неба — яно было такое ж цёмна-сіняе, высокае і такое ж недасяжнае, як і некалі, даўным-даўно, калі быў я малы, жыў вось тут, у вёсцы, у сям'і, з маткаю, бацькам, Веркаю, дзедам, цёткай Лісаветаю; яно было такое ж самае, як і ў тыя ночы, калі немцы спалілі нашую вёску і я, астаўшыся адзін, блукаў па папялішчах, нідзе не знаходзячы сабе прытулку; яно было, магчыма, нават такое ж самае, як і ў тыя ночы, калі наогул мяне не было на свеце... Такія ж самыя былі і зоры — буйныя, міргатлівыя, як слёзы, і маленькія, дробненькія, як макавыя зярняткі, як пылінкі!.. Свяціце ж, міргайце, зоры, новай Рудні, новым лугам, палям, лясам, новым хатам і новым людзям, што тут пасяліліся і жывуць! Будзь жа і ты, неба, заўсёды такое высокае і чыстае, як сёння! Хай ніколі-ніколі больш не ўздымецца да цябе слуп агню і дыму — страшны слуп пажару, разбурэння і людскога гора, хай ніколі-ніколі не хмарыць цябе зноў вайна!..

З хаты выйшаў дзядзька Яўмен. Ціха, амаль нячутна стаў ля капніка.

— Можа б, спаць ішоў,— сказаў ён да мяне.— Там жонка паслала ўжо...

— Ат, дзядзька, не крыўдуйце, але не пайду я ў хату... Лепей тут пераначую, на сене...— папрасіўся я.— Падумаць хочацца, успомніць... Я ж не ляжаў вось так, пад гэтым небам, дваццаць год!..

Дзядзька доўга нічога не адказваў. Потым сказаў, нібы ўздыхнуў:

— Глядзі сам... Толькі ў хаце яно, можа б, спрытней было... Хаця...— Ён памаўчаў.— Я таксама, відаць, сёння не засну... Такое са мною часта бывае... Лягу, вочы калком стануць, успамінаць пачну даўняе, як жылося тады... Так ноч і праляціць...

Памаўчаў, зноў пра нешта падумаў.

— Ну, як табе поле, лес, луг... Спадабаліся?

— Гэта не наша ўсё. Не маё,— удакладніў я.— Я не пазнаваў нідзе нічога... Я прывык да таго, што было...

— І я таксама...— задуменна паківаў галавою дзядзька.— Гэтае ж, што ёсць,— гэта тых людзей, што нарадзіліся тут нядаўна, што прыехалі сюды жыць... Усё-ўсё тутака іхняе... Нашае ж згарэла, адышло з вайною... І мы — людзі той, старой Рудні... І ўсё нашае там, у той вёсцы, з тымі людзьмі... Так вось яно, так... І нішто-нішто не можа заглушыць нашага суму, нашага болю па тым, што было і што адабрала ў нас вайна... Ні час, ні новыя людзі, якія б добрыя яны ні былі...— Дзядзька Яўмен цяжка-цяжка засоп, паглядзеў на неба...— Ну, ды ладна, не буду табе надакучаць, пайду і я ў пасцель...

Ён ступіў крок, яшчэ крок да хаты, потым раптам зноў павярнуўся да мяне.

— Можа б, і праўда ты са мною ў хату пайшоў, га? — сказаў ён неяк глуха.— Нешта парыць, хаця б дажджу не нацягнула...

— Не, дажджу не нацягне,— супакоіў я дзядзьку.— А хоць і нацягне — не цукар, не растану...

— Ну, то дабранач табе!

— Дабранач!..

Я чуў, як павольі аддаляюцца і заціхаюць дзядзькавы крокі. Вось нямоцна, суха грукнулі сенечныя дзверы, скрыпнула маснічына, скрыгітнуў язычок клямкі, і ўсё змоўкла — стала ціха-ціха, так ціха, як гэта бывае толькі ў ліпені, у цёплыя, трошкі нават парныя ночы. Нідзе ніякага шолаху, нідзе ні гуку. Усё спіць. Толькі аднекуль, з другога канца вёскі, адтуль, дзе калгасны клуб, усё яшчэ чуюцца скрухлівыя ўздыхі гармоніка і льецца, струменіць лёгкі, як дзявочы сум, голас:

Зялёны дубочак,
Шырокі лісточак...

І я, лежачы на капніку духмянага, шапаткога мурагу, раптам так жыва ўявіў тую, далёкую, такую ж вось ціхую, парную ноч канца ліпеня, калі мы з бацькам і маці ехалі на возе на луг па сена... Над намі тады было такое ж высокае зорнае неба, і з вёскі, недзе з таго, другога канца, таксама чуліся такія ж скрухлівыя ўздыхі гармоніка, і нечы сумны дзявочы голас вы-водзіў словы-чары той самай песні:

Сягоння субота,
А заўтра нядзеля.
— Чаму ў цябе, хлопча,
Кашуля не бела?..

Я ляжаў тады, помню, на каленях у маці, глядзеў на неба, чуў, як гучна гупае капытамі па торнай палявой дарозе, цвёрдай, як ток, конь, слухаў, лавіў кожны ўздых гармоніка і той далёкі, вельмі зваблівы голас, які ўсё аддаляўся і аддаляўся, пакуль і зусім не заціх,— я заснуў...

Нешта падобнае паўтаралася са мною і сёння — я слухаў гэтую, такую мілую, знаёмую з дзяцінства песню, і голас яе ўсё аддаляўся, нібыта я плыў, нібыта я некуды зноў ехаў на той самай падводзе, з бацькам і маткаю... Помню, яшчэ я падумаў, што, можа, і цяпер вось, у гэтую ноч, едзе нехта са сваім бацькам і маці на возе на луг па сена, як некалі ехаў я, ляжыць у маці на каленях, глядзіць на неба, чуе, як гупае па торнай палявой дарозе капытамі конь, і слухае тую ж самую, што і я, песню... І таксама засынае...

Гэтая думка была апошняя ў маёй галаве ў той дзень. Я заснуў. Заснуў моцным, спакойным сном, заснуў так, як не засынаў ужо больш за дваццаць год, як засынаў толькі некалі, даўным-даўно, у далёкім-далёкім, як казка, маленстве...

Назаўтра, уранні, я паехаў з вёскі, паехаў назад, у горад...

. . . .

Тыдняў колькі таму назад я наведаўся зноў у Рудню. Там, на месцы колішняй нашай школы, у якой я вучыўся і дзе немцы спалілі ў вайну маю маці, усіх-усіх нашых людзей, каго толькі захапілі ў той страшны чэрвеньскі ранак дома, і дзе мы — дзядзька Яўмен, дзядзька Сахрон, цётка Паўліна, цётка Поля, цётка Агапа, Каця, Петрык, Юрка, Змітрок, Томачка і я — пасля вызвалення збіралі абгарэлыя людскія косці і чарапы і закопвалі іх у зямлю,— цяпер адкрывалі помнік, помнік ахвярам вайны, што загінулі ў нямецка-фашысцкую акупацыю ў нашай вёсцы...

Ля школы — суцэльнага роўнага загона кветак, абгароджанага і абсаджанага паабапал кустамі акацыі і маладымі купчастымі ліпкамі,— сабраліся ўсе людзі не

толькі з нашай новай Рудні, але папрыходзілі і з Замошак, з Курава, з Загалля, з Доўгага Моху, з Жмураўкі, з Бабровага, з Халопічаў, з Барсукоў, з іншых бліжэйшых ад нашага сяла вёсак. Прыехала і начальства з раёна — Пятро Анісімавіч, муж цёткі Лісаветы, цяпер сакратар райкома, іншыя кіраўнікі — былыя партызанскія камандзіры, партызаны, салдаты... Былі на адкрыцці помніка, вядома, і мы — апошнія жыхары старой і першыя жыхары новай Рудні — дзядзька Яўмен, цётка Паўліна, цётка Поля, Каця, Петрык, Міша, Галя, Надзя, Змітрок, Юрка, Томачка, я... Не было толькі дваіх — цёткі Агапы і дзядзькі Сахрона. Але яны былі таксама з намі — іх пахавалі, як і прасіў Сахрон, тут жа, ля школы...

Многія выступалі, гаварылі вельмі добрыя, прачулыя словы, расказвалі пра тыя поспехі, якіх дасягнулі руднянцы і ўвогуле ўвесь раён за апошнія гады мірнай, стваральнай працы, успаміналі вайну... Выступаў на тым мітынгу і я...

Мне, як і ўсім, хто выступаў перада мною і пасля мяне, доўга, гучна пляскалі ў далоні. А я, прызнаюся, стаяў і думаў: хай ніколі-ніколі нікому з вас, хто так гучна пляскае ў далоні, не давядзецца перажыць таго, што перажыў я, што перажыла ўся наша вёска, што перажыў кожны, каму выпала доля нарадзіцца трыццаць — сорак год таму назад... Хай ніколі-ніколі ніхто з вас не ведае, што такое вайна...

О, згінь, прападзі і ніколі-ніколі не прыходзь ты, страшылішча, на нашую зямлю!

Не сіраці больш дзяцей, не палі вёсак, не забівай людзей!

Багна, праглыні таго, хто будзе зноў кіравацца сюды ваяваць!

Сонца, асляпі яго на пачатку дарогі, зрабі так, каб ён не знайшоў не толькі як дапасці да нас, але не змог і вярнуцца дадому!

Пярун, спапялі яго, не дай разгуляцца, раз'ятрыцца ягонаму гневу!

Вецер, развей, разнясі па ўсім белым свеце яго атрутны попел, закапай, засып пяском яго косці!

Вада, перамый усё ўслед за ветрам, каб нідзе не асталося ад паганца таго ні пылінкі, ні парушынкі!..

Слёзы здавілі мне горла — у людзях, што стаялі тварамі да помніка, я раптам пазнаў сваю маці, бацьку, дзеда, Верку, цётку Лісавету, цётку Агапу, дзядзьку

Сахрона, Астапа Гусака... Пазнаў усіх-усіх, каго я ведаў і каго не ведаў і каго спалілі, закатавалі, забілі ў вайну немцы...

Але я стрымаўся, не заплакаў. Баяўся, што, калі заплачу,— разам са мною могуць заплакаць і ўсе. Так, як тады, калі мы збіралі абгарэлыя людскія чарапы і косці, услед за дзядзькам Яўменам заплакалі цётка Паўліна, цётка Поля, Петрык, Каця, Томачка, Змітрок, Юрка...

Слязьмі гору не паможаш. З вайною трэба змагацца, пакуль яна не пачалася. Бо калі пачнецца, змагацца з ёю будзе па часе. Змаганне тады так ці інакш прывядзе да такіх ахвяр, на магіле якіх мы цяпер вось адкрываем помнік...

. . . .

Я хацеў бы, каб гэта быў сон. Але гэта не сон. Не, не сон. Гэта — праўда.

1966